

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

SEYAHATNAMELERE GÖRE XIX. YÜZYILDA KAZAKLARIN
SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

DOKTORA TEZİ

Halida DEVRİŞEVA

ANKARA-2016

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

SEYAHATNAMELERE GÖRE XIX. YÜZYILDA KAZAKLARIN
SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

DOKTORA TEZİ

Halida DEVRİŞEVA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Üçler BULDUK

ANKARA-2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ
ANABİLİM DALI

SEYAHATNAMELERE GÖRE XIX. YÜZYILDA KAZAKLARIN SOSYAL
VE KÜLTÜREL HAYATI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı:

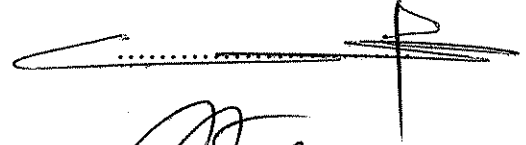
Prof. Dr. Ülger Bulduk

Tez Jüri Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Ülger Bulduk (Dnr)

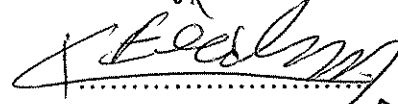
Prof. Dr. Saadetdin Gömeç

Prof. Dr. Mehmet Şahingöz

Prof. Dr. Kanur Alp Erçilarsun

Doç. Dr. Cihat Aydoğanlı

Tez Sınav Tarihi *24 / 06 / 2016*

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../20...) Tezi Hazırlayan Öğrenci

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Khalida DEVRİSHEVA

İması

.....

ÖNSÖZ

Kazakistan bölgesi, yüzölçümü bakımından sadece Orta Asya'nın değil, dünyanın en geniş arazilerinden birini teşkil etmektedir. Kazakistan'ı da içine alan ve binlerce yıllık bozkır medeniyetinin beşiği konumundaki Orta Asya bölgesi, büyük bir uygarlık merkezi olması yanında, güçlü düşünce akımlarına, dehalara, bilime ve sanata yön veren özel diyarlardandır. Dünya tarihinde derin izler bırakan, karmaşık olayların geliştiği ve bunların birbirini takip ettiği önemli merkezlerden biri olan Orta Asya'nın, beşeri kültür değerlerinin oluşmasında şüphesiz kaderleri bu topraklarda kesişen Türkler, Moğollar, Hintliler ve İranlılar gibi etnik grupların büyük bir tesiri olmuş, bu milletler bölgenin kültürel atmosferine yön vermişlerdir.

Asya bozkır medeniyetinin en kadim halklarından biri olan Kazaklar, siyasi ve kültürel açıdan bölge tarihine doğrudan etki etmiş birçok boy ve topluluktan ibarettir. Komşularının askeri, politik baskıları ve boylar arası çatışmalar nedeniyle sürekli göç halinde olmalarına rağmen, Kazakistan topraklarının daimi halkı olan protokazak boyları topraklarında kalarak bölge tarihinde söz söylemeye devam ettiler.

Bununla birlikte XIX. yüzyıla kadar Kazak tarihinin yazılı kaynakları çoğunlukla yabancı seyyahlar tarafından kaleme alındığı bir vakıa olarak karşımızda durmaktadır. Hatta konar-göçer bir halk olan Kazaklar hakkındaki en mühim kaynaklar, umumiyetle seyahatnamelere dayanır. Ancak bu bölgenin tarihi öteki bölgelerden farklı olarak, dar bir çerçevede ele alınamaz. Bu topraklar asırlarca çeşitli halklara evsahipliği yapmıştır. Uzun yıllar maceraperest kimseler, tüccarlar, elçiler, bilim adamları ve çok sayıda askeri görevli, bu bölgede keşifler yapmıştır. Ayrıca binlerce seyyah kendi bakış açıları çerçevesinde bölge tarihi açısından büyük önem taşıyan

çok sayıda rapor, tasvir, kitap, makale ve bilimsel çalışmaya imza atmıştır. Başta Rusya olmak üzere birçok Avrupa devletindeneneşredilen bu çalışmalar, etnografya, arkeoloji, hukuk vs. alanları kapsamakta ve ilmi açıdan büyük değer taşımaktadırlar.

Söz konusu seyyahların tuttuğu rapor ve notlar sayesinde sözlü bir tarih gele-
neğine sahip olan Kazakların, XIX. yüzyıl boyunca sahip oldukları gelenek ve göre-
nekler, sosyo-kültürel hayatları ve yaşam tarzları ile ilgili bilgilere ulaşp bunları tas-
nif etmemiz mümkün olmuştur. Satırlarımızda o dönemin Kazak tarihi yazmak gibi
bir iddiamız kesinlikle bulumamaktadır. Ancak burada XIX. yüzyıl itibariyle çeşitli
bölgelere seyahat eden, farklı sosyal sınıflardan ve milletlerden seyyahların, Kazak
halkını nasıl tasvir ettiklerini ortaya koymayı ve seyahatnamelerde Kazakların kültür
tarihine ait bilgileri metodolojik bir çerçevede tenkit ederek bölge tarihine ışık tut-
mayı amaçlamaktayız.

Çalışmamızda yalnızca yabancı seyyahların kaleminden çıkan seyahatname-
ler kullanılmıştır. XIX. yüzyılda bölgeyi en sık ziyaret eden kişiler çoğunlukla Rus
ve Batılı seyyahlar olmuştur. Geleneksel ve oldukça zengin bir tasvir diline sahip
olan bu seyyahlar, bazen çok ağır ve alaycı ifadeler de kullanmışlardır. Bu türden
eserlerin bilimsel dile dönüştürülmesi bize zaman zaman zorluklar yarattı. Ancak ele
aldığımız seyahatnamelerin çoğu derli toplu tarzları, kolay anlaşılır üslupları, dipnot
ve birbirinden değerli ekleri ile adeta akademik bir çalışma formatında ortaya kon-
muş eserlerdir. Bazı seyahatnamelerde, bize o dönemin yaşayış tarzını bütünüyle
anlatan eşsiz resim, fotoğraf ve haritalar sunulmaktadır.

Bu tezin hazırlanmasında birçok kimsenin emeği geçmiştir. Bunların en ba-
şından zikredilmesi gereken değerli ailem ve arkadaşlarımdır.

Çalışma esnasında kaynak ve redaktörlük konusunda yardımlarını esirgemeyen Dr. Abdrasul İskakov ve Araş. Gör. Özgür Türker'e ayrı ayrı bir teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen ve duyduğu güvenle cesaretimi pekiştiren manevi babam Prof. Dr. İsrail Kurtcephe'ye en içten şükranlarımı dile getirmekten bahtiyarım.

Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimi boyunca yardımlarını esirgemeyen ve destek olan saygıdeğer Dünya Ahıska Türkleri Birliği Genel Başkanı Ziyatdin Kassarov'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tez süresinde maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Leyla Derviş, Dr. Anna Kızıltan, İsa Kakis, Meral Dedeoğlu, Mustafa Öztürk, Nurcan Çağman ve Yaşar Kara'ya en içten şükranlarımı sunarım.

Üzerimde emekleri olan Prof. Dr. Ayşe Onat, Prof. Dr. Ruhi Özcan, Prof. Dr. İlhan Şahin, Prof. Dr. Roza Abdikulova, Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Özbay ve Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Ürekli hocalarıma ve burada ismini saymadığım değerli hocalarımın hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim. Türk Tarih Kurumu ve Milli Kazak Kütüphanesi'nin personeline teşekkürü bir borç bildiğimi ifade etmek isterim. Ayrıca Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde güleryüzleri ile bürokrasi işlemlerini kolaylaştıran Mustafa Yönden ve Tacettin Çelik abilerime teşekkürü bir borç bilirim.

Beni böyle bir ilginç çalışma yapmaya muktedir kılan, yakın ilgisini hiçbir zaman esirgemeyen, hertürlü yardım ve fedakârlığı sağlayan, bilgi, tecrübe ve güler yüzü ile çalışmama ışık tutan, çalışmanın başından itibaren sürekli yol gösteren saygıdeğer tez danışmanım Prof. Dr. Üçler Bulduk hocama derin minnet ve şükranlarımı sunmak isterim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE KAZAKLARIN SOSYAL YAPISI

1.1. Kazaklar	31
1.1.1. Kazak Adı ve Kazakların Menşei.....	31
1.1.2. Kazak Ülkesi	36
1.1.3. Kazak Karakteri.....	41
1.1.4. Kazaklar'da Cüzler, Boylar, Şecere	48
1.2. Toplumsal Yapı: Aile.....	58
1.2.1. Ailede Görev Dağılımı	58
1.2.2. Kazak Toplumunda Kadının Yeri ve Önemi	61
1.2.3. Evlilik Müessesesi ve Eş Seçimi	65
1.2.4. Başlık Parası, Çeyiz, Düğün, Çocuk	69
1.2.5. Miras, Dulların Durumu	81
1.3. İdari Yapı.....	84
1.3.1. Aksakallar, Biy, Sultanlar, Hanlar	84
1.3.2. Kazakların Rusya ile Münasebetleri	91
1.3.3. Askeri Yapı, Silahlar, Barut.....	98
1.4. Din ve İnanışlar.....	108
1.4.1. Şamanizm, İslamiyet, Batıl İnanç	108
1.4.2. Ölümle İlgili Adetler, Yas Töreni, Kurganlar	121
1.4.3. Hastalıklar	1130
1.5. Hukuk	134
1.5.1. Kazaklar'da Biy (Hâkim) Mahkemesi, Ceza Hukuku	134

II. BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE KAZAKLARDA KÜLTÜREL YAPI

2.1. Çadır	144
2.2. Kıyafetler	151
2.3. Takılar	157
2.4. Eğlence	159
2.5. Yemek Kültürü.....	163
2.6. Temizlik Kültürü.....	169
2.7. Eğitim	171
2.8. Sözlü Edebiyat	178

III. BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE KAZAKLARDA İKTİSADİ YAPI

3.1. Hayvancılık.....	189
3.1.1. At, Koyun, Deve.....	189
3.1.2. Kazaklarda Konargöçerlik ve Kışla	198
3.1.3. Avcılık ve Balıkçılık.....	204
3.2. Ziraat.....	210
3.3. Ticaret	214
3.4. Zanaat	221
3.5. Vergiler.....	225

SONUÇ.....	230
------------	-----

KAYNAKÇA.....	230
---------------	-----

ÖZET.....	285
-----------	-----

ABSTRAC.....	287
--------------	-----

SÖZLÜK.....	289
-------------	-----

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.b.	Adı Geçen Belge
a.g.t.	Adı Geçen Tez
Akad.	Akademi Üyesi
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
dr.	Başka
Dopol.	Eklenmiş
Gos.	Devleti
İspr.	Düzenlenmiş
Haz.	Hazırlayan
l.	Sayfa
m.	Makale
M-a	Moskov
MEB	Milli Eğitim Basımevi
Min.	Bakanlık
Nem.	Almanca
nr.	Numara
Obl.	İlçe
Per.	Tercüman
Red.	Redaktör
Soç.	Eser
Sos.	Derleme Yapan
SPb.	Saint Petersburg
T.	Cilt
t.y.	Tarih Yok
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu
v.	Asır
vd.	Ve Diğer

GİRİŞ

Orta Asya bozkırının oldukça geniş bir bölümünü içine alan Kazakistan coğrafyası; doğal çeşitliliği ile sahip olduğu dağlar, yamaçlar, çok sayıda mikroiklim, vadilerdeki sel ve kuraklık döngüsü, steplerin dağlarla birlikte yarattığı kontrast, bozkır hattı boyunca seyreden mera alanları, çölleri ve zaman zaman bataklık haldeki toprak yapısı ile,coğrafi ve iklimsel şartların insan doğası ve tarihin oluşumuna azami surette etki ettiği,dünyadaki sayılı bölgelerden birisidir.

Bilge Kağan Yazıtı'nın mukaddimesinde: *“Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratıldı”* denilmek suretiyle vurgulandığı üzere, yağız yer yani uçsuz bucaksız Orta Asya bozkırı yaratıldığı günden itibaren, konar-göçer toplumların doğal yaşam alanı olmuş, onların iktisadi ve içtimai vaziyetlerine, mizaçlarına ve kaderlerine doğudan doğruya tesir etmiştir. Herşeyden önce bozkırda hayatta kalmak başlı başına bir yetenek ve dirayet meselesidir. Arazi çoğu yerde kurak, verimsiz ve kalabalık grupların bir arada yaşamalarına olanak tanımayan bir niteliktedir. Bu nedenle demografik yapı seyrek, dağınık ve bir o kadar da insicamsız bir şekilde tecessüm etmiştir. Bozkırın yegâne yaşam kaynağı olan hayvancılığın sürdürülebilmesi için hayati önem arz eden otlak ve su bulma meselesi, bozkır insanını mütemadiyen göç etmeye mecbur etmiş, bu vakıa zaman içinde tekâmülederek geneleksel metodlarla, şenliklerle ve dinî ritüellerle sembolize edilen ve belli bir düzen içinde seyreden kitlesel bir harekete dönüşmüştür.

Bozkırda her er usta bir savaşçı, her kadın zanaatkâr, her çocuk gürbüz, her at yağız olmak zorundadır. Zira iklim, yerşekilleri ve sosyal hayat bunu

gerektirmektedir. Bu nedenle yerleşikler bu insanların gözünde üşengeç ve miskin insanlardır. Konar-göçerlik hayvancılık açısından elzem bir mesele olması yanında, bu bölge insanına sınırsız bir özgürlük ve özgüven duygusu da aşılamıştır. Çok hızlı bir biçimde yer değiştirme kabiliyetine sahip olan Orta Asya insanının, üzerine gelen kalabalık ordulardan çekinecek bir tarafı bulunmamaktadır. Zaten yaşadığı ve her karışını ezbere bildiği bozkırda düşmanlarına karşı teknik ve taktiksel bir üstünlüğü mevzu bahistir. Uçsuz bucaksız bozkırlarda gün doğumundan gün batımına değin özgürce at süren Kazak insanın en karakteristik özelliği hürriyetine olan düşkünlüğüdür.

XIX. asırda Kazak toprakları uçsuz bucaksız, sınırları tam olarak belirginleşmemiş bir arazi görünümündeydi Arkeolojik buluntuların da desteklediği üzere, kadim ve köklü bir medeniyetin doğuşuna ve inkişafına tanıklık eden bu topraklar, yüzyıllar boyunca, dağ etekleri, su havzaları ve verimli vadileri kendisine mesken edinen konar-göçer halklar tarafından domine edilmiştir. Stepler aynı zamanda doğu-batı arasında da bir köprü vazifesi görmüştür. Birçok inanç ve birçok kültür ögesi sürekli hareket halinde bulunan bozkır halkları tarafından yekdiğerine taşınıp durmuş, Hristiyanlık, İslamiyet, Budizm gibi dinler, eski bozkır gelenekleri ve inaçlarıyla harmanlanarak yeni bir sentez oluşturmuştur.

Binlerce yıllık bozkır medeniyetinin belki de çağdaşlarına kıyasla en fakir kaldığı mecra tarih yazımıdır. Zira tarihin akışına uzun bir süre yön vermiş olan konar-göçerlerin kendi geçmişlerine dair bıraktıkları literatür, tarihte kendilerine biçilen rol ile kıyaslanmayacak derecede küçüktür. Oysaki daha VIII. asırda Gök Türk devlet adamları kendi adına diktirdikleri taş anıtlarla soylarını ve geçmişlerini ebedi kılacak bir adım atmışlardı. Ne yazık ki bu güzel başlangıç sonraki kuşaklar

tarafından devam ettirilemedi. Diğer Türk boyları gibi Kazakların tarihi de, komşuları tarafından oluşturulan kaynaklar ve bölgeyi ziyaret eden seyyahların geride bıraktığı notlar tasnif edilmek suretiyle yazılabilmektedir.

Kazak tarihinin XV. asra kadar olan dönemi oldukça karanlıktır. Ancak yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan materyaller ve bu materyalleri ustalıkla tetkik eden saygın bilim adamları sayesinde her geçen gün bozkır tarihinin kara delikleri aydınlatılmakta ve fotoğraf daha da netleşmektedir. Kazak tarihinin de bir parçası olduğu Orta Asya bozkır tarihi hakkında, Yunan, Latin, Çin, Süryani, Ermeni, Arap, Fars, Türk, Moğol ve Rus dillerinde birçok bigi ve belge bulunmaktadır. Antik Çağ'dan itibaren, gerek Çin yıllıklarında, gerekse de Eski Türk runik yazıtlarında bozkır tarihine ışık tutabilecek kayda değer bilgiler yer almaktadır. Bu hususta bilhassa Ortaçağ Arap seyyahlarının meydana getirmiş olduğu külliyyatın önemine vurgu yapmak istiyoruz. Bozkır hayatının toplum üzerinde bırakmış olduğu olumlu ya da olumsuz tesirler, mütemadiyen yer değiştirmek zorunda olmanın çaresizliği, Cengiz Han ve Timur gibi bir kaç istisnai şahsiyetin derleyip toparlamak suretiyle inkıtaya uğrattığı, parçalanmış ve un ufak edilmiş siyasi yapı, kendi tarihsel evrimi içinde ortaya çıkan ve gelişen bozkır aristokrasisi ve İslam dininin konar-göçer yaşamla oluşturduğu sentez, hiç şüphesiz dışarıdan anlaşılması mümkün olmayan karmaşık meselelerdir. Bu durum özellikle ortaçağ Arap seyyahları tarafından hayretle takip edilen bir husustur.

Kazakların meskûn bulunduğu topraklar XVIII. asırdan itibaren güçlü devletlerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Batılı devletler Kazak bozkırlarını ele geçirip bu bölgenin yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olmakla beraber, bölgeyi transit bir geçiş güzergâhı haline getirerek, Hindistan'a ulaşma hayaline

kapılmışlardır. XIX. asrın başlarından itibaren ise dünya siyasetinde yaşanan değişimlerin ve yayılmacı faaliyetlerin bir yenisi de Kazak topraklarında görünmeye başlamıştır. Bu dönemde dünya siyasetinde söz söylemeye başlayan ve emperyal politikalarını güçlü bir biçimde hissettiren Çarlık Rusya'sı Kazan ve Astarhan hanlıklarının işgali ardından Kazakistan'ın da bir parçası olduğu Türkistan havalisine doğru sirayet etmeye başlamış ve çok geçmeden de askerî gücünü bu toprakların sakinlerine kabul ettirmiştir.

Rusların sistemli bir biçimde yürüttükleri işgal ve kolonizasyon faaliyetlerinin büyük ölçüde sonuç verdiğine bugün de yakından tanık olmaktayız. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Ruslar işgal ettikleri bölgelere askerî misyonlar yükledikleri görevliler yanında ilmî ve istatistiki çalışmalar yapmak üzere özel olarak eğitim almış bürokratları da göndermişlerdir. Bu türden faaliyetlerin esas amacı her ne kadar bölgenin insan kaynaklarını, yer altı ve yer üstü zenginliklerini Rus İmparatorluğu hesabına kayıt ve kontrol altına almak olsa da, bu seyyahların ve görevlilerin geride bırakmış olduğu binlerce sayfadan oluşan külliyat, XIX. asırda Kazak bozkırında hayatlarını idame ettiren toplulukların yaşam tarzlarını, fiziki ve psikolojik özelliklerini, inaçlarını, örf ve adetlerini yakından tanımamızı sağlayan son derece önemli kaynaklardır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kazak coğrafyasına komşu olan devletler, bu bölgeyi daha çok dışarıdan izlemeye mecbur kalmışlardı. Ancak Kazak bozkırlarının en yakın ve güçlü komşusu olan Rusya, bu bölgeye ayrı bir özen göstermiş ve yakından izlemiştir. Rusların bu bölge hakkındaki planları uzun vadeye yayılmış, hayli sabır gerektiren ve oldukça da zor bir projeydi. Rusların elini sağlamlaştıran en önemli husus ise Kazak toplumunun birlik ve beraberlikten uzak

bir görüntü sergilemesi ve mütemadiyen doğudaki komşuları tarafından işgal ve saldırı tehdidi altında bulunmasıydı. Kazak ileri gelenlerinin bu karmaşık durumdan kurtuluşu Rus Çarlığı'ndan yardım istemekte bulması ardından Kazaklar iki asır kadar sürecek Rus boyunduruğunu kendi elleriyle davet etmiş oldular.

Artık Kazak toprakları yabancıların doğrudan müdahalesine açık bir hâle gelmişti. XIX. yüzyıl boyunca dış ülkelerinden ve özellikle de Rusya'dan Kazak bozkırına gelen asker, araştırmacı, bilim ve din adamı, elçi, haritacı, mühendis, ressam, tüccar ve seyyahların tam sayısını tespit etmek hayli zordur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bölgeye gelen seyyahların hiç birisi buradan eli boş dönmemiştir. Seyyahlar bölge hakkında neredeyse her konu üzerine bir takım tespitler yaparak bunları not almışlardır. Tüm bu mesainin neticesinde de günümüzde sayısız seyahatname, rapor, günlük, çok sayıda arşiv belgesi, çeşitli istatistiki notlar vs. bilgi ve belge araştırmacıların istifade etmesi için beklemektedir. Bu kaynaklardan gerektiği ölçüde faydalanıldığını söylemek de hayli zordur. Daha birkaç sene evveline kadar elimizde yalnızca Kazak tarihini kendi lehine yorumlayan seyyahların eserlerinden başka kaynak bulunmamakta idi. Ancak şimdilerde araştırmacılar önündeki tüm sınırlamalar ve yasaklar ortadan kalkınca, bölge tarihi ile ilgili çok değerli bilgilerin ışığına çıkmaya başladı. Bugün araştırmacıların önünde tasnif ve tetkik edilmeyi bekleyen sayısız belge, rapor ve önceden okunmasına izin verilmeyendüzinelerce seyahatnamebulunmaktadır. Bu seyahatnameler Kazak tarihinin gizli kalmış sayfalarını aydınlatmak için değerli birer hazinedir.

Modern Türk Dünyası çalışmalarına bir nebze katkıda bulunmasını umduğumuz bu çalışmamızda, seyahatnamelere göre XIX. yüzyılda Kazakların

sosyal, kültürel ve iktisadi hayatı ele alınacaktır. Amacımız, o dönemde okuryazarlığı olmayan veya yok denilecek kadar az olan konar-göçer Kazak toplumunun sosyo-kültürel tarihini, bizzat bu insanları gören ve aralarında zaman geçiren seyyahların tanılığında yeniden yazmaktır. Çalışmamızda birkaç yabancı seyyah dışında, ağırlıklı olarak Rus seyyahların seyahatnameleri, askeri raporları, çeşitli cemiyet notları ele alınacaktır. İçtenlikle inanmaktayız ki, seyahatname türünden kaynaklar her ne kadar tarih ilminin faydalandığı başlıca eserler olmasalar da, bizim çalışmamızda seçtiğimiz bölgenin tarihi için tartışmasız derecede önemli ve öncelikle başvurulması icap eden kaynaklardır. Biz çalışmamız çerçevesinde, elimizde bulunan seyahatnameler ışığında Kazak bozkırının XIX. asır itibariyle canlı bir tasvirini yaparak, Rusların bölgeye gelişi ardından yaşanan değişimin bölge insanı üzerindeki etkilerini gözlemlemeye çalışacağız.

Çalışmamızda XIX. yüzyılda Kazakistan'a gelmiş olan yabancı seyyahların kaleminden bölgedeki Kazakların hayatı incelenecek, bölgenin sosyal, kültürel ve iktisadi yapısı seyahatnamelere göre ele alınacaktır. Geleneksel bir hayat tarzı yaşayan Kazakların Rus Çarlığı hâkimiyetine girişi, onların bir asır zarfında nasıl bir değişime uğradıkları, bölgeye gelen yabancı seyyahlar tarafından tüm çıplaklığı ile gözlemlenmiştir. Seyahatnamelerden elde edilen veriler metodolojik açıdan bilimsel, tarihsel ve nesnel bir süreklilik içinde ele alınmıştır. Kaynakların analizinde istatistiksel, karşılaştırmalı-tarihsel, sistematik ve diğer inceleme yöntemleri kullanılmıştır.

Çalışma Giriş, üç Ana Bölüm ve Sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Çalışmanın büyük bir kısmı bölgeyi ziyaret eden, oradan geçen asker, memur, işadamı, tüccar, hoca vs. yabancı kişilerin bıraktıkları rapor ve tasvirlerin incelemesi

ışığında yazılmıştır. Tezin Giriş kısmında konu anlatımı ve bölgeye gelen gezginlerin kişiliğini anlatması ile beraber kâğıda döktükleri bilgi ve bunların önemi anlatılmıştır. Ayrıca genel tanıtım, zaman, mekân, konunun seçilme sebepleri ile yararlanacak metotlar üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın Birinci Bölümü'nde Kazakların sosyal yapısını anlayabilmek için, önce Kazak kimliğini oluşturan özellikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha sonra onların genel toplumsal yapısı, Kazak karakteri, gelenekleri, adetleri, din ve inançları, askeri yapısı ve silahları, boy teşkilatı, hukuk, mahkeme ve diğer sosyal yapıyı oluşturan unsurlar ele alınmıştır. Tezin İkinci Bölümü'nde Kazakların kültürel yapısı, yaşadıkları ev, yemek ve içecekler, temizlik, edebiyat, eğlence ve oyun konuları araştırılmıştır. Ayrıca Kazak halkının günlük ve genel yaşam tarzı üzerinde durulmuştur. Üçüncü Bölüm'de daha çok maddi kültüre ait bilgiler tasnif edilmiştir. Kazak toplumunun ekonomisi, hayvancılık, konargöçer ve yerleşik hayat tarzı, ayrıca ticari konular ele alınarak, Rus Çarlığı'nın gelmesiyle bölgede oluşan ekonomideki değişim incelenmiştir. Tezin Sonuç kısmında çalışmamızın ulaştığı sonuçlar kaleme alınmıştır.

Kaynaklar kullanılırken, tez konumuz seyyahlara dayanması sebebiyle özellikle onların yorum ve hükümleri kendi ifadeleriyle aynen alınmaya çalışılmış veya cümleler çok fazla değiştirilmemiştir. Özellikle bu tür cümleler daha ziyade tartışmalı konu ve yorumlarda kendini gösterir.

Değişik dillerde yazılan seyahatnamelerde ağırlık, uzunluk ölçüleri, para birimleri çok farklı kullanılmıştır. Bunlar metinde asli ölçüleriyle verilmiştir. Rus ve Batılı seyyahlar özellikle maddi kültür unsurlarını tarif ederken çok yoğun ve farklı birimlerde ölçü vermekteler.

Konar-göçer Kazaklar hakkında 2000 yılların ortalarından itibaren akademik formatta bir takım çalışmalar ortaya konulduğu görülmektedir. Seçmiş olduğumuz tezin kapsamı ve içeriği ile kısmen de olsa örtüşen bu çalışmalara kısaca bir göz atmanın, Kazak Tarihi literatürün geldiği aşamayı ve yapmış olduğumuz çalışmanın alana ne gibi katkılar sağladığını göstermesi bakımından faydalı olacağı kanaatindeyiz. Söz konusu çalışmalar arasında şunları sayabiliriz:

İ. Staseviç, *Status Vdovi v Kulture Kazahov i Kirgizov: Na Osnove Materialov XIX-Naçala XX. Veka* (Kazak ve Kırgız Kültüründe Dul Kadınların Statüsü: XIX. ve XX. yüzyıl başındaki materyallere dayanarak), Basılmamış Doktora Tezi, SPb., 2005. İ. Staseviç'in konar-göçer Kazak ve Kırgız halkı içindeki dul kadınların statüsünü inceleyen doktora çalışması, genel olarak bozkır kadınının, daha spesifik olarak ise herhangi bir sebepten ötürü dul kalmış olan kadınların toplum içindeki yerini ve karşılaştıkları zorlu koşulları ortaya koymaktadır. Tezde Kazak ve Kırgız kadınlarının dul kaldıktan sonra sosyolojik bakımdan hangi dini ve anenevi baskılara tabi tutuldukları en ince ayrıntısına kadar ele alınmıştır. Tezin XIX. ve XX. asrı kıstas alması da yine yabancıların bölgeye rağbet gösterdikleri bir dönem olması ve buna bağlı olarak yazılı materyallerin artış göstermesi hasebiyle çalışmamızla bir paralellik göstermektedir. Söz konusu dönem aynı zamanda da bozkır halkları arasında değişim rüzgârlarının estiği bir dönem olması bakımından da kayda değerdir.

Staseviç'in çalışması kapsamında tetkik ettiği eserler göz önünde bulundurulduğunda, bunların neredeyse tamamına yakını bölgeye seyahat eden seyyahların meydana getirdiği görülmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi XIX. ve XX. asrın başlarında Kazakların durumu hakkında yapılacak çalışmalarda bu

türden eserlere başvurmak vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Bu bağlamda Staseviç'in eseri ile benzer bir literatürden faydalandığımızı söyleyebiliriz. Özellikle Rus seyyahlar tarafından meydana getirilen bu literatür biz tarihçilerin olduğu kadar toplum bilimcilerin de ilgisini bu bölgeye çekmektedir. Staseviç'in bozkırda yaşayan dul kadınların statüsüne ışık tutan eserinde olduğu gibi biz de toplumun yapı taşlarından biri olan kadın faktörüne değinmeden geçemezdik. Bu sebeple Staseviç'in dul kadınlar özelinde ortaya koyduğu bazı fikirler genel olarak bizim çalışmamızda da Kazak kadını faslında ele alınmaya çalışılmıştır.

Staseviç'in çalışmasından farklı olarak biz bu çalışma kapsamında Kazak ve Kırgız kadınlarının dulluk statüsünün diğer Orta Asya toplumları ile mukayese edilmesinden ziyade XIX. yüzyıl boyunca Kazak kadınının sosyal hayattaki rolüne, ağır sorumluluklar altında yürüttüğü yaşam mücadelesine ve erkeklerle olan hiyerarşik farklılıklarına değinmeye gayret ettik. Söz konusu çalışmada ise, XIX. ve XX. yüzyılın ilk yıllarında Kazak ve Kırgız kadınlarının dul kalma durumu, daha çok dini tesirler göz önüne alınarak incelenmiştir. Ayrıca, konar-göçer bir toplum olan Kazak ve Kırgızların yerleşik hayata geçiş aşamasında yaşadığı değişimler de yine dul kadınlar açısından ele alınmaktadır.

Diğer bir çalışma, G. Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2006. Karadağ'ın yapmış olduğu çalışma ile en önemli ortak noktamız, Türkistan bölgesini ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinden faydalanmış olmamızdan ileri gelmektedir. Başta Vamberi ve Schuyler olmak üzere bölgeyi ziyaret eden pek çok Avrupalı seyyah bizlere bozkır tarihi ve kültürü hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle XIX. yüzyılda hız kazanan bu keşif

faaliyetleri ve bunun sonucunda ortaya çıkarılan Orta Asya tasvirleri, saha çalışmalarında araştırmacıların en önemli başvuru kaynağı durumundadır. Karadağ'ın Batı Tütıkistan havalisi konusunda başvurmuş olduğu bu türden kaynaklara biz de Kazakistan bölgesini ele alırken sıklıkla başvurduk.

O. Suhih, *Obraz Kazaha-Koçevnika v Russkoy Obşestvenno-Politiçeskoj Misli v Konse XVIII. Pervoy Polovine XIX. Veka* (XIII. asrın sonlarından XIX asrın ilk yarısına kadar Rus Siyasi Düşüncesinde Kazak-Göçebe Kùltürü), Basılmamış Doktora Tezi, Omsk, 2007. Söz konusu çalışma, Rusların Kazak coğrafyasına gelişleri ardından bölgeyi ve bölge insanını tanıma konusunda vermiş oldukları çetin sınavın bir tezahürü şeklinde ortaya konulmuştur. XIX. asır Türkistan'daki diğer bölgeler gibi Kazakistan için de büyük bir değişime sahne olmuştu. Artık Rusya'nın bir vilayeti haline gelen bu toprakların eski sakinleri, diline ve kùltürüne yabancı oldukları Ruslar ile bir arada yaşamak durumunda kalmışlar, dahası artık eski geleneklerin yanına bir de Rus siyasal ve hukuki yaptırımları eklenmiştir. Durum böyleyken işgal ve kolonizasyon faaliyetlerini sistematik bir biçimde yürüten Rusların da bölge halkını tanıma gayreti içine girdikleri dönemin Rus yazınından açıkça takip edilmektedir. Ruslar bölgeye gönderdikleri uzmanlar vasıtasıyla göçebe Kazak toplumunu en ince ayrıntısına kadar analiz etmişlerdir. Rusları bu faaliyetlerinin yansımalarını Suhih'in eserinde görmekteyiz. Seyyahların kaleminden çıkan notlar bu çalışmanın da vazgeçilmez unsuru konumundadır. Suhih'in bizim çalışmamız ile dönemsel olarak örtüşen eserinde, edebi metinlere de fazlasıyla yer verilmiştir. Ayrıca konar-göçer Kazakların tasvir edilmesi hususunda oldukça felsefik bir yaklaşım sergilenmektedir. Biz ise çalışmamızda esas itibarıyla bölgeye gelen ve Kazaklar

arasında bir müddet yaşama fırsatı bulan, olayları ve şahısları yerinden görerek izlenimlerini not eden seyyahların tasvirlerine ağırlık vermiş bulunuyoruz.

G. Asanovna, ***Kultura Obşeniya u Kazahov: Transformasiya Traditsionnogo Etiketa***(Kazakların İletişim Kültürü: Geleneksel Görgü Dönüşümü), Basılmamış Doktora Tezi, Moskva, 2008. G. Asanovna'nın çalışması, Kazaklardaki müzakere kültürünü ortaya koymaktadır ve zaman itibariyle XIX. asrın sonlarını ve XX. asrı kapsamaktadır. Çalışmanın içeriğinde Kazak toplumunun sosyal kimliği ve iletişim kültürü yalnızca onların etnik özellikleri üzerinden, örneklerle açıklanmak istenmiştir. Asanova'nın çalışması ile çok fazla ortak noktamız bulunmamasına rağmen, ele alınan kaynakların bazılarının seyahatnameler olması bir benzerlik teşkil etmektedir. Ancak bizim çalışmamızda Kazak konar-göçerlerinin karakteristik yapısı ve özelliklerin oluşmasına neden olan etkenler, farklı açılardan ele alınarak yeni fikirlerin oluşmasına katkı sağlanmıştır.

G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un, ***Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)***, Basılmamış Doktora Tezi, Bişkek, 2008. Tezimizle benzerlik gösteren diğer bir çalışma G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un tarafından 2008 yılında kaleme alınmıştır. Çalışmada, 1854-1917 yılları arasında Yedisu bölgesinde yaşayan Kazak ve Kırgızların sosyal yapısı, yabancı seyahatnamelerin ışığında ele alınmıştır. Ayrıca, bölgeye gelen yabancı gezginlerin görüp kaleme aldıkları raporlara göre her iki toplumunun söz konusu dönemde, sosyal ve kültürel anlamda yaşadıkları değişimler de G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un çalışmasında yer verilen hususlar arasındadır. Eserde konar-göçerlerin ekonomik, sosyal ve idari yapısı seyahatnamelere dayanılarak irdelenmiştir. Yedisu bölgesindeki Kazak ve Kırgız bakiyelerinin tasviri onların Rus

Çarlığı idaresine girmesi ardından başlayarak Sovyet dönemine kadar olan değişimlere değinilmiştir. Rus Çarlığı bölgeye geldikten sonra konar-göçerlerin asırlarca alıştıkları ve sürdürdükleri bozkır hayatı deyim yerindeyse tamamen altüst edilmiştir. G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un, Kazak ve Kırgızların altmış üç sene boyunca yaşadığı değişimi tüm safhalarıyla incelenmiştir. Ayrıca, tezde iki toplumunun sosyal yapısı yabancı seyyahların gözlem ve tespitleri üzerinden karşılaştırılarak, sömürge siyasetinin getirdiği ekonomik sıkıntılar ve maruz bırakıldıkları mecburi dönüşüm süreci gözler önüne serilmektedir.

G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un eseri gibi biz de çalışmamızı XIX. yüzyıl seyyahlarının not ve raporları üzerine inşa ettik. Ancak bu kaynakların çeşitliliği ve henüz yeterince istifade edilmemiş durumda olmaları yeni açılımlar getirmeye müsait bir ortam yaratmaktadır. Her seyyahın farklı bir bakış açısı ile zihninden kalemine akan fikirler, bizlere yeni kapılar açmakta ve her geçen gün bölge insanı hakkında bilinmeyen bazı gerçekler açıklığa kavuşturulmaktadır. Kazakların bilinmeyen tarihine yapılacak her yolculuk, yapılan her çalışma, yazılan her satır bizlere yeni ufuklar açmaktadır. Aslına bakılacak olursa XIX. yüzyıl Kazak coğrafyası için lokal kaynakların yok denecek kadar az olduğu bir dönemdir. Bu nedenle, Kazak toplumunun XIX. yüzyılın tarihini araştırmak ve bir fikir edinmek isteyen her bilim adamı ve tarihçi, bölgeden gelip geçen yabancı seyyahların şahitliğine dayanmak durumundadır.

Yine de belirtmek gerekir ki, söz konusu tez ile çalışmamızın kaynakça kısmını karşılaştırdığımızda, bibliyografyayı teşkil eden yüz dört seyahatnameden yalnızca on beş seyahatname, iki ansiklopedi, iki tez ve altı eserin benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bunun dışında yararlandığımız kaynaklar arasında kitap,

makale, tez, belge, istatistik veriler, askeri derlemeler, Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti'nin notları, ve yine Rus İmparatorluğu Arkeoloji Cemiyeti Notları literatür açısından yenilik arz eden başvuru kaynaklarıdır.

G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un eseri ile yapmış olduğumuz çalışmayı birbirinden ayıran diğer bir husus ise iki çalışmanın kapsadığı zaman aralığında göze çarpmaktadır. G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un eseri XIX. asrın ikinci yarısından 1917 yılına kadar olan dönemi kapsamakta, bizim yapmış olduğumuz çalışma ise XIX. asrın tamamını ele almaktadır. Ayrıca söz konusu eserde sadece Yedisu bölgesi esas alınırken biz Kazak coğrafyasının tamamına ışık tutmayı hedefledik. G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un Kazak ve Kırgız toplumlarını bir arada ele almasından farklı olarak da sadece konar-göçer Kazak toplumunu incelemeyi tercih ettik ve yalnızca Kazakların sosyal, kültürel ve iktisadi durumun anlatan seyahatnamelere yoğunlaştık.

İki çalışma da göz önünde bulundurulduğunda ister istemez benzer konulara temas ettikleri görülse de değinilen farklı hususlar çalışmalara orijinallik katmaktadır. Bunun en temel göstergesi ise ele alınan seyahatnamelerin büyük oranda farklılık arz etmesidir. G. Kurmangaliyeva Ercilasun'un çalışmasında Rus gezginlerin yanı sıra Avrupalı seyyahlardan da istifade etmiştir. Biz ise birkaç yabancı seyyah dışında daha çok Rus seyyahlara ağırlık vermiş durumdayız.

Bunun dışında, iki çalışmayı da değerlendirdiğimiz zaman XIX. yüzyıl Kazak ve Türk Dünyası açısından yeni fikirlerin oluşmasına katkı sağlayacakları açıktır. Zira bu güne değin ulaşılması pek mümkün olmayan, yasaklanmış ve yahut tozlu arşiv raflarında ortaya çıkarılacağı günü bekleyen seyahatname, rapor, not, belge, istatistiki veri ve materyallerden faydalanılmış olması bir yenilik arz

etmektedir. Bu mesainin amacı yazı yazmayı çok sevmeyen ancak zengin bir kültüre sahip olan Kazak konar-göçerlerinin tarihine yabancıların gözünden bakmak ve bu bilgilerin doğruluğunu teyit etmektir.

A. Perfilyev, *Mejrodoviye Konfliktı Kazahov i ih Uregulirovaniye 80. g. XVIII. v. i 60. g. XIX. v.* (XVIII asrın 80’li yılları ve XIX. asrın 60’lı yılları arasında Kazakların İskânı ve Boylar arası Çatışmalar), Basılmamış Doktora Tezi, Tomsk, 2011. A. Perfilyev’in eserinde, XVIII. yüzyılın 80. ve XIX. yüzyılın 60. yıllarına kadar olan dönemde Kazaklar arasındaki boy çatışması ve bu durumunun çözüme kavuşturulma süreci ele alınmaktadır. Eserde, Kazak toplumunda sıkça görülen boylar arası çatışmalar tüm yönleriyle ele alınmıştır. Boyların geniş Kazak bozkırlarında göç geleneği, otlakların adilce bölünmesi ve bu süreçte ortaya çıkan anlaşmazlıklar çalışmanın genel çerçevesini oluşturmaktadır. Yazarın kullandığı kaynaklara bakıldığında, eserlerin ağırlıklı olarak arşiv belgelerinden faydalanılarak ortaya konulduğu görülmektedir. Özellikle de o dönemde her sene Omsk Sınır Komitesi tarafından Kazaklar hakkında kayıt edilen belgelerden yararlanması dikkate şayandır. Bizim çalışmamızda ise boy çatışmasından ziyade, konar-göçerlerin boy teşkilatlanması, boylar arası ilişkiler ve boyların sahip oldukları özelliklere ağırlık verilmiştir.

SEYAHAT KAVRAMI VE GELİŞİMİ

Yüzyıllardır çeşitli bölgelere seyahat ederek izlenimlerini not eden kimselere “seyyah” denilmektedir. Seyyahlar, gittikleri bölgelerin insanlarını, yaşam koşullarını, tarihi ve kültürel geçmişlerini anlatarak adeta o bölge ile bizler arasında birer köprü vazifesi görmektedirler. Seyyahların gittikleri yerler hakkında kaleme aldıkları yazılara ise “seyahatname” adı verilmektedir. Tarih boyunca bu insanları

bütün zorluklara ve tehlikelere rağmen yolculuk yapmaya iten sebepler oldukça farklı olmuş ve geçen yüzyıllar içinde de bir takım değişimler göstermiştir. Bu sebepler genel hatlarıyla uzak veya yakın herhangi bir yere duyulan merak, öğrenme isteği, dünya haritasının genişletme çabaları, maceraperestlik şeklinde sıralanabilir. Tüm bu sebepler özgürlük aşkı ve yolculuk etme isteği ile birleşerek siyasi koşulların dayattığı zorluklarınötesine geçip seyyahları ortak bir uhde etrafında toplayabilmiştir. Bu sebeplere kazanç elde etme hırsı, kar sevdası, hastalıklara şifa bulma isteği gibi bireysel arzu ve ihtiyaçların da eklenmesi gerektiği, yine elimize ulaşan seyahatnamelerden açıkça anlaşılmaktadır.

Bunun yanında çeşitli savaşlarda görev alan askeri zevat, diplomatik veya istihbarat faaliyetleri yapmak üzere başka ülkelere gönderilen memurlar, gazeteciler ve tüccarların da geçtikleri yerler hakkında notlar kaleme aldıkları görülmektedir. Bu türden seyahatnameler politik konuların dışında, gidilip görülen ülke insanının zevklerine, eğlence anlayışına, giyim-kuşamlarına, folkloruna, sosyal ve ekonomik durumlarına dair de pek çok bilgiye yer vermeleri bakımından oldukça önemli eserlerdir¹.

BÖLGEYE GELEN BAZI SEYYAHLAR VE ESERLERİ

Kazak toprakları eskiden beri yabancı seyyahların ilgisini cezbeden bir bölge olmuştur Bazıları sırf merakını gidermek bazıları ise konar-göçerler hakkında bilgi toplamak için uzun ve tehlike dolu bir maceraya atılmışlardır. Seyyahların cevabını aradıkları başlıca soru ise bu halkın nereden geldiği ve bozkırlarda nasıl hayatta kalıp ne gibi güçlüklerle mücadele etmek zorunda kaldıklarıdır.

¹ C. Cihan, *XIX Yüz Yıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Durum)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 6.

Örneğin, Herodot, Strabon, Marsellini, Protektor, Cang-Çien, İbn Batuta, İbn Barahşah, Timur-Şerefeddin Yazdi, Abu Muhammed Huseyin, Pegolotti gibi Arap, Yunan, Çin vs. milletlerden gelen çok sayıda tarihçi, diplomat ve misyoner Kazaklar hakkında bilgi veren yazılar kaleme almışlardır².

IX-X. yüzyıllar arasında, günümüzdeki Kazak topraklarında varlıklarını sürdüren boylar hakkında ilk bilgiler; Tamim İbn Bahra, İbn Hordadbeh, Al Yakubi, Al Fakih, Kudama İbn Cafar ve İbn Fadlan gibi Arap seyyah ve coğrafyacılar kaleminden tasvir edilmektedir. Aynı tarihlerde kuzey Afganistan'daki Güzgan vilayetinde bulunan tanınmamış bir yazarın *Hududülalam* adlı eserinde, önceden bu bölgeye yerleşmiş olan boylar hakkında daha önce hiç bir eserde rastlayamadığımız ölçüde kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Eserde bölgedeki boyların barındıkları evlerden ve hayat tarzlarından ayrıntılı şekilde bahsedilmektedir³.

1937 yılında Hindistan Milli Kütüphanesi'nde, İngiliz A. Arberri tarafından keşfedilen ve elimize geçen XII. yüzyıl müelliflerinden Şerefüzzaman-Tahir el-Mervezi'nin *Hayvanların Doğası* adlı eserinin Türk boyları ile ilgili bölümü Kazak tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Eserin içeriğindeki bilgilere dayanarak, IX-XII. yüzyıllarında bu bölgede Kimak, Kıpçak, Karluk, Oğuz ve daha başka boyların mevcut olduğu kesin bir şekilde açıklık kazanmaktadır⁴.

XIII. yüzyılın başlarında Avrupalı Plano Carpini, 1248'de İtalyan Andre de Luncimel, 1251'de Dominikan Ascelin, 1253'te Fransız Rubruck⁵ ve 1280'de

² *Proşloye Kazahstana v İstoçnikah i Materialah*, (V v. do n. e.–XVIII v. n. e.), Red. S. D. Asfendiarova i Prof. P. A. Kunte, C. II, Almatı, 1997, s. 4-19.

³ M. Mukanov, *Etničeskiy Sostav i Rasseleniye Srednego Juza*, İzd. Nauka, Alma-Ata, 1977, s. 6-8.

⁴ A. Yevstigneyev, "Kumanı/Kunı: Kto Oni?", *Obşestvo, Sreda, Razvitiye, SNİT "Asterion"*, N 2 (19)' 11, SPb., 2011, s. 91-92.

⁵ Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, C. IV, Alma-Ata, 1985, s.164-168.

Marko Polo ⁶ gibi seyyahlar seyahatnamelerinde Kazaklar hakkında bilgi vermektedirler⁷.

Ayrıca Çin'deki Ming (1368-1643) ve Qing (1644-1911) hanedanlıklarından bize ulaşan kaynaklar büyük değer taşımaktadır. Bu kaynaklarda Orta Asya'nın siyasi vaziyeti hakkında verilen bilgiler sistematik, kronolojik bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Bu kaynakların diğerlerine nazaran daha derli ve toplu bilgiler sunması değerini kat ve kat arttırmaktadır⁸.

Adolf Schlagintweit, Stoddart, Conolly, Hayward, Dalgleish gibi yabancı misyoner ve seyyahlar da bölgeyi ziyaret edip, Orta Asya'nın ahvalisini yansıtarak dünya çapında meşhur olmuşlardır⁹.

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak toplumu gerek doğu tarihçileri ve gerekse de onlarla temasa geçmiş olan Avrupalılar tarafından daha sık zikredilmektedir¹⁰. Örneğin Dominikli Andrea de Lonzhelu, İtalyan tüccarları Nikolo ve Matteo, Floransalı Francesco Balducci Pegolotti bölgeye ulaşmak için uzun ve meşakkatli yolculuklar yapmışlardır¹¹.

Mirza Haydar Duğlati'nin *Tarih-i Residiadlı* eseri, XVI. yüzyılın ilk yarısı için Orta Asya Türk tarihinin ana kaynaklarından biridir. V. Bartold, V. Velyaminov-Zernov ve diğer Rus âlimleri, Kazaklar hakkındaki araştırmalarında bu eserden

⁶ *Aziyatskiy Vestnik*, İzd. G. Spasskim, SPb., 1825, s. 280-281; *Trudı Tibetskoy Ekspeditsii 1889-1890 gg*, İzd. M. V. Pevsova, I. B., SPb., 1895, s. 3.

⁷ G. Glinki, *Aziatskaya Rossiya*, C. II, SPb., 1914, s. 618.

⁸ G. Sadvakasov, *Kitayskiye Dokumentı i Materialı po İstorii Vostochnogo Turkestana, Sredney Azii i Kazahstana v XIV.-XIX. v. v*, Almatı, 1994, s. 3.

⁹ G. Kurmangaliyeva Ercilasun, *Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)*, Bişkek, 2008, s. 12-14.

¹⁰ W. Radloff, *Sibirya'dan*, C. I, İstanbul, 183.

¹¹ J. Şalğınbay, *Kazahstan v Zarubejnih İstočnikah i Materialah*, Almatı, 2009, s.19.

geniş bir biçimde faydalanmışlardır¹². Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Kazak birliğini oluşturan Girey ve Canibek'in göç etmesini, bu olayın öncesi ve sonrasını, *Kazak* adını alma nedenlerini ve ilk Kazak hanlarını söz konusu eserde verilen değerli bilgiler ışığında öğrenmekteyiz¹³.

Kazak tarihi açısından önemli kaynaklardan birisi de, XVII. yüzyılda Savva Esipov tarafından kaleme alınan *Stroganovskaya Letopis*'dir. Bu kaynak, yazarın Kuzey Kazakistan'daki boyların yerleşimini bizzat tespit ederek kaydetmesi sebebiyle büyük önem arz etmektedir¹⁴. Bu yüzyıldan sonra Slavların bölgeye olan ilgisi de giderek artmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren bölgeye gelmiş olan Rus seyyah, araştırmacı ve askeri görevliler arasında Rusya'nın ileri gelen simalarından Yefremov, Gaverdovski, Çekasov, Grodekov, Nazarov, Kolodkin, Zavalışın, Potanin, Prjevalskiy, Semenov-Tyan-Şanskiy, Valihanov, Aristov, Kirsner, Severtsov, Fedçenko ve Piçugin gibi şahsiyetler bulunmaktadır¹⁵. İsimleri Rusya dışında da tanınmış olan bu kişilerin bölgeye gelmeleri yalnızca tesadüf değildi. Seyyahların arasında üst rütbeli asker, general, albay ve üst düzey bilim adamları gibi dünya çapında tanınmış insanların olması Rusların Orta Asya'yı en ince ayrıntılarıyla tanımak istemesinin göstergesidir.

¹² İ. Jemeney, "Tarih-i Reşidi: Tercümeleri ve El Yazma Nüshaları Hakkında", *Gazi Türkiyat Türko-loji Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, Ankara, 2014, s. 25.

¹³ M. Mukanov, *a.g.e.*, s. 9-10.

¹⁴ M. Mukanov, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁵ F. Yefremov, *Stranstvovaniye Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepı, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii, i Vozvraşeniye Yego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu*, Kazan, 1811, s. 8; V. Bezuglova, *Sko-belev Mihail Dmitriyeviç*, Ryazan, 2003; Z. Jandosova, *Geografiya Sentralnoy Azii*, SPb., 2005, s. 18-19; *Kazahstan na Stranisah Turkestanskogo Sbornika*, Almatı, 2000, s. 10; *Sibirskaya Starina*, Red. A. B. Kazaçkov, Tomsk, 1995, s. 2; P. Prjevalskiy, *İz Zaysana Çerez Hamı v Tibet, i Na Ver-hovya Jeltoy Reki*, SPb., 1883, s. 10; G. Kurmangaliyeva Ercilasun, *a.g.t.*, s. 12-14.

Bugün elimizde XIX. yüzyıl itibariyle Kazak topraklarını ziyaret etmiş olan çok sayıda seyyahın bırakmış olduğu yazılı ve görsel materyal bulunmaktadır. Arşiv belgelerine dayanarak bu kişilerin çalışma alanlarını tespit etmek mümkündür. Hatta bölgeye gelip yalnızca gördükleri ile yetinenler de çoktur ve bunların büyük bir kısmını Rus Devleti tarafından gönderilen askeri ve sivil görevliler teşkil etmektedirler. Burada, Kazak tarihinin söz konusu dönemine ait boşlukları doldurmaya yetecek kadar önemli bilgi ve belgeyi bizlere miras bırakan en seçkin seyyahların tanıtılması amaç edinilmiştir. Seyyahlar, önemleri ve birbirleri ile olan ilişkilerine göre tasnif edilerek tanıtılmıştır.

Valihanov Çokan Çingisoviç (1835-1865)

XIX. yüzyılda bölge hakkında bilgi veren seyyahlar arasında en önemli yer tartışmasız Kazak Türklerinin yetiştirmiş olduğu tanınmış oryantalist, tarihçi, etnograf, coğrafyacı, folklorist ve araştırmacı Valihanov'a¹⁶ aittir. Valihanov, Kazak halkının içinden çıkmış fevkalade önemli bir bilim adamıdır. Gerek telif gerekse aktarma pek çok eseri bulunmaktadır¹⁷.

Bunların belli başlıcaları şunlardır; Kazakların Şeceresi, Tarih-i Reşiddüddin, Camiü't-Tevarih, Şecere-i Türki, Kazaklardaki Şaman Dini,

¹⁶ Çokan Çingisoviç Valihanov (1835-1865), süvari komutanı, ünlü şarkiyatçı, asker, seyyah, etnografya uzmanı, tarihçi, sosyo-politik konuları inceleyen yazar ve İRGO (İmperatorskoye Rossiyskoye Geografiçeskoye Obşestvo-Rusya İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti) asli üyesiydi. Valihanov Kazakistan, Yedisu ve Tarbagatay'a seyahatler düzenlemiştir. Issık Göl bölgesine düzenlenmiş olan geziye katılarak etnografya ve halk bilimi alanlarında bölge ile ilgili ayrıntılı bilgiler toplamış ve Kırgız destanı olan Manas'ın bir bölümünü yazıya geçiren ilk kişi olmuştur. 1856-1861 yılları arasında Rus hükümetinin Kulca'daki (Doğu Türkistan) resmi temsilcisi olarak görev yapmış, 1858 yılında Kaşgar'a "gizli bir seyahat" gerçekleştirmiştir. Valihanov 4. Derece Aziz Vladimir Nişanı ile ödüllendirilmiş. onun başkanlığında "Balkaş Gölü ve Aladağ Sıradağları arasındaki toprakların haritası", "Çin İmparatorluğu'nun batı bölgesinin haritası" vb. çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bkz. (A. Kolesnikov, *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar*, Çev. Rakhat Abdieva, Ankara, 2009, s. 8).

¹⁷ N. Şimşir, *Kazak Kültürü ve Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2008, s. 147-151.

Kazakların Savaş Aletleri, Kazak Halk Manzumeleri Hakkında, Orta Orda Kazakların Masal ve Hikâyeleri¹⁸.

Ç. Valihanov, Kazak halkının manevi ve maddi kültürüne, dinî hayatının şekillenmesine büyük ilgi duymuştur. Kazak halkının *biyeler mahkemesini* en ince şekilde ele almıştır. Eserlerinde ilk defa halk sözlü edebiyatını tarihi kaynak olarak kullanmıştır. Şiir ve halk şarkılarına önem verilmesi, halkın yaşam tarzının ve konargöçer özelliklerinin belirlenmesi, Kazakların tarihinde eksik kalan noktaların açıklanması açısından oldukça önemlidir. Bu bakımdan Kazak tarihinin söz konusu dönemlerinin aydınlatılması ve aktarılmasında Valihanov'un şüphesiz özel bir yeri vardır.

Nebolsin Pavel İvanoviç (1817-1893)

Valihanov'u tanıyan ve çok değer veren diğer bir tarihçi ve etnograf da Nebolsin'dir. Nebolsin, bilimsel amaçla bölgeye gelerek Kazak aullarında¹⁹ incelemeler yapmıştır. O, Kazak halkının etnografyası ve hayat tarzı hakkındaki istatistiki bilgiler derleyerek önemli çalışmalarda bulunmuştur. Ayrıca "Seyyahın Öyküleri" eserinde Sibiry ve Orta Asya'nın tarihî ve ticari hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Söz konusu eser daha sonra Rus tüccarları ve ticaretle uğraşanlar tarafından rehber olarak kullanılmıştır²⁰.

Eserde Orta Asya insanından başlayarak, ticaretle ilgili her konu ayrıntılı ve ilgi çekecek bir tarzda tasvir edilmiştir. Ticaretin basamak basamak her safhası: zorluk süreci, mal taşımak için kullanılan araç ve hayvanlar, kervanların korunması,

¹⁸ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, Alma-Ata, 1985, 34-35, 48-64, 302-309.

¹⁹ Aul, konargöçer Kazak Türkleri arasında köy manasında kullanılmaktadır. Bkz: (T. Somuncuoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)*, 2007, Cilt: 2, Sayı: 3, s. 106).

²⁰ J. Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 355-356

gümrük, vergi ve transit ödemeler gibikonulara değinilmiştir. Bütün Rus, Buhara ve Kaşgar kervan yolları Kazak topraklarından geçtiği için, bu titiz çalışmada bölgenin önemli coğrafi bilgileri dâhil, halkın gelenek, yaşam ve çeşitli adetlerin tasvirlerini de görmek mümkündür.

Prjevalskiy Nikolay Mihayloviç (1839-1888)

XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus askerleri arasında bölgeye seyahat eden ve Orta Asya üzerine mühim araştırmalar yapan en seçkin seyyah, Rus Tümgeneralı P. N. Prjevalskiy'dir. Bölgenin ekolojik ve biyolojik yapısı, coğrafyası, doğal kaynakları, flora ve faunası hakkında topladığı malumat çok güzel edebi dille, ilgi çekici bir tarzda aktarılmaktadır. Yeni bilgilerle ve keşiflerle dolu çalışmaları birçok dile çevirilerek, bilim dünyasında büyük bir ün kazanmıştır²¹.

Potanin Grigoriy Nikolayeviç (1835-1920)

Ç. Ç. Valihanov'un Rusya'da eğitim gördüğü esnada tanışan ve zamanla çok iyi arkadaşı olan G. N. Potanin deünlü bir seyyah, coğrafyacı, etnograf ve halk bilimcisiydi. Potanin, Orta Asya'ya yapılan seyahatları sonucunda, büyük araştırma ve keşifler elde etmiştir. Orta Asya'nın önceden çok bilinmeyen bölgelerine birçok kez seyahat etmiştir²².

Potanin, araştırmaları esnasında coğrafya, botanik, ekonomi ve etnoloji alanında önemli bilgiler elde etmiştir. Çalışmaları sonucunda Ortaçağ Avrupa folklor ve edebiyatında Orta Asya destanlarının rolüne dikkat çekmiş ve bu destanların etkisinin Avrupa'ya kadar uzandığını ortaya koymuştur. Tuttuğu

²¹ J. Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 312.

²² J. Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 394-395.

raporların zengin içeriği, ilgi alanının çok yönlü olması ve gözlemlerinin kesin doğruluğu, bu seyyahın çalışmalarını değerli kılmaktadır.

Levşin Aleksey İrakliyeviç (1797-1879)

Bölgeye diplomatik görevile gelen A. İ. Levşin'in Orta Asya çalışmaları açısından yeri ayrıdır²³. Rusların önemli bilim ve devlet adamlarından biri olan Levşin, birçok cemiyetin üyesi ve kurucusuydu. 1820 yılında Orenburg şehrine gelerek Dışişleri Kurulu ve Sınır Komisyonu'nda çalışmış ve aynı zamanda yerli arşivlerde Kazak tarihi üzerine çalışmalar yapmıştır. Uzun çalışmalar neticesinde Kazak tarihini, yaşam tarzı ve geleneklerini daha yakından tanımıştır. Elde ettiği belge ve materyaller üç cildi bulan bir külliyat oluşturmaktadır. *Kirgiz-Kaysakların veya Kirgiz-Kaysak Ordaları ve Bozkır Tasviri* adlı eseri, Kazak tarihi için büyük değer taşımaktadır. Aslına bakılırsa, bu çalışma Kazak toplumunun tarihi ve mevcut durumu hakkındaki ilk ciddi bilimsel çalışma olmuştur²⁴.

Eversman Eduard Aleksandroviç (1794-1860)

1820 yılında Alman asıllı bilim adamı, doktor, seyyah E. Eversman, tüccar kılığında Negri²⁵ başkanlığında Buhara'ya giden diplomatik heyete katılmıştır. Seyahati esnasında notlar tutan Eversman, döndükten sonra neşrettiği üç ciltlik çalışması ile büyük ün kazanmıştır²⁶.

²³ V. Potto, "İz Putevıh Zametok Po Stepı, Ot İleka do Uıla", *Voyennyy Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 11, SPb., 1877.

²⁴ A. Levşin, *Opisaniye Kirgiz Kazaçih Ord ili Kirgiz Kaysaskih Ord i Stepey*, Almatı, 1996.

²⁵ Negri Aleksandr Fedoroviç (1784-1854), köklü bir Yunan ailesinden gelmektedir. Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan Negri, elçi, danıştay üyesi, yazar ve arkeoloji uzmanıydı. 1820 yılında "Buhara Misyonu" Heyeti Başkanı olarak Orta Asya'ya giden seyyah, Rusya- Buhara yazışma ve ilişkileri hakkında önemli bilgiler toplamıştır. (J. Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 356-357).

²⁶ E. Eversman, *Yestestvennaya İstoriya Orenburgskago Kraya*, I. Bölüm, Almancadan Çev. V. Dal, Tipografiya Otdelnago Ştaba, Orenburg, 1840.

Eversman, zooloji alanında büyük keşifler yapmakla beraber, Kazak halkı ile ilgili ilginç görüş ve fikirler derc etmektedir. Bu toplumun etnografik özelliklerini ele alarak, bozkırda şahit olduğu konargöçer hayat, duyduğu masallar, idam başta olmak üzere çeşitli ceza türleri, vergi usulleri ve ölü gömme adetleri gibi konularda ayrıntılı malumat vermiştir. Ayrıca jeoloji keşifleri ile beraber Hazar Denizini ve Aral²⁷ gölünü asırlar evvel tek bir deniz olduğunu tahmin etmiştir.

Meyendorff Egor Kazemiroviç (1795-1863)

Eversman ile aynı tarihlerde Rusya'dan diplomatik heyet ile beraber Buhara'ya giden bir diğer seyyah ve jeolog Alman asıllı Yüzbaşı Baron E. K. Meyendorff'tur. Seyahat esnasında bozkır yollarının ayrıntılı şekilde tetkik ederek, topladığı bilgilerin ışığında bölge yolları ile ilgili genel bir harita çizme görevini yerine getirmiştir. Elde ettiği rapor ve notlarını bir araya getirerek, "Orenburg'tan Buhara'ya Seyahat" adlı iki ciltlik eseri neşretmiştir. 1826 yılında Paris'te Fransızcaya çevirilen bu eser büyük bir ilgi görmüştür²⁸. Oldukça güzel ve edebi bir dilde yazılan eserin ilk cildinde; Kazak boyları, örf ve adetleri, konargöçer hayat, idari yapı, yaşayış tarzı ve avcılık konularına değinilmiş ayrıca halk sanatından tercümelere yer verilmiştir. İkinci cildinde ise; sistematik şekilde Orta Asya coğrafyası, iklim, nehir, dağ ve sınırlar hakkında kapsamlı bilgiler verilmektedir.

Blaramberg İvan Fedoroviç (1800-1878)

²⁷ Aral Gölü, Rus Çarlığı için her zaman stratejik açıdan mühim bir bölge olmuştur. Avrupa Rusyası'ndan Orta Asya'nın merkezine giden en kısa ticari yollar bu bölgeden geçmektedir. Ayrıca burası Rusya'nın ilerleyen dönemde de siyasi ve ekonomik sorunlarına çare olan bir bölge olarak kalmıştır. Bkz: L. Sobolev, *Obzor Dostupa k Hivinskomu Hanstvu i Kratkiya Svedeniya v Nem (Voyenno Statistiçeskiy Oçerk)*, SPb., 1873, s. 127.

²⁸ E. Meyendorff, *Puteşestviye iz Orenburga v Buharu*, Moskva, 1975, s. 2-5.

1820’li yıllarda bölgeye gelen bir başka görevli Fransız asıllı askeri topograf ve kartograf General İ. F. Blaramberg’dir. Blaramberg, uzun yıllar Orenburg bölgesinde yaşayan Küçük Orda Kazakları hakkında yazdıkları ile ün kazanmıştır. Eserlerinde Hazar Denizi’nin topografisi, orografisi ve hidrografisi ile ilgili derin araştırmalar görmek mümkündür.²⁹ Blaramberg’in yıllıklarında dikkati çeken en önemli nokta, Ural ötesi Küçük Orda topraklarında yapılan tespitlerdir. Seyyah, o bölgedeki yerli Kazak halkının gündelik hayatı, sanayisi, gelenek ve görenekleri hakkında çok önemli bilgiler bırakmıştır.

Grigoryev Vasiliy Vasilyeviç (1816-1881)

Kazak bozkırında memurluk görevini yerine getirmekle beraber araştırmalara da imza atan seçkin bilim adamı, şarkiyatçı V. V. Grigoryev, 1851 yılında Orenburg şehrinde farklı görevlerde bulunup, Kazak halkını içeriden tanıma fırsatı bulmuştur³⁰.

Kazak halkına Rus kültürü ve eğitimini getirmeye çalışan Grigoryev, bu amacını gerçekleştirmek için çok emek vermiş ve eğitimli Kazakları her zaman ayrı bir yere koymuştur. Uzun süre boyunca Kazaklar ile içiçe yaşayan Grigoryev tarih, ekonomi ve diğer halklar ile olan münasebetler hakkında notlar tutarak, çeşitli yazılar ve makaleler yayınlamıştır.

Velyaminov-Zernov Vladimir Vladimiroviç (1830-1904)

Orenburg şehrinde görev yapan bir diğer meşhur Türkolog-şarkiyatçı V. V. Velyaminov-Zernov’dur. Onun Ebu’l-Hayır Han’ın ölümünden sonra Kazak-Rus

²⁹ İ. Blaramberg, *Voyenno Statistiçeskoye Obozreniye Zemli Kirgiz-Kaysakov Vnutrenney (Bukeyevskoy) i Zauralskoy (Maloy) Ordı*, Orenburg, 1848.

³⁰ V. Grigoryev, *Rossiya i Aziya*, Sbornik, SPb., 1876, s. 1-2.

ilişkileri üzerine yapılan çalışması çok ciddi ve kapsamlı bir araştırma olması yanında, Kazak ve Türk topluluklarının tarih araştırmalarında yeni bir çığır açmıştır³¹.

Orenburg bölgesindeki vilayet kayıtları üzerinden yaptığı “Kırgız-Kaysak Tarihi Haberleri” adlı çalışması bizim açımızdan oldukça önemlidir. Bu çalışma söz konusu dönem hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Eser Kazak topraklarının sınırlarını, ticari ilişkilerini ve faaliyetlerini anlatmakla beraber, Rus sömürgeciliği ve bölgedeki halka karşı yürütülen siyaset başta olmak üzere Kazak tarihi için önemli daha birçok konuya yer vermektedir.

Zeland Nikolay Lvoviç (1833-1902)

Alman asıllı antropolog ve seyyah N. L. Zeland, Yedisu, Türkistan ve Doğu Türkistan’da doktor olarak çalışmıştır. 1884 yılında Vernıy civarında yaşayan yerli halk hakkında araştırmalar yapıp malumat toplamıştır. Bunun dışında, kaldığı bölgelerde bilimsel faaliyetlerde bulunmuş, yerli halkın fizyolojik ve psikolojik özelliklerini tetkik eden çalışmalar yapmıştır³². Ayrıca, kadın erkek ayırmaksızın değişik ölçümler yaparak, çeşitli antropolojik özellikler ve halkın muzdarip olduğu hastalıklar hakkında bilgiler vermektedir. Zeland notlarında onların sosyo-kültürel değerleri hakkında da bazı bilgiler paylaşmaktadır.

Meyer Lüdvig (1830-1895)

1850’li yıllarda Orenburg şehrinde sürgünde bulunan Polonyalı devrimci L. Meyer, Küçük Orda Kazaklarının tarihi, nüfus yapısı, sanayisi, ticaret ve gündelik hayatları hakkında geniş bilgiler vermektedir. *Orenburg İdaresindeki Kırgız*

³¹ U.Şalekenov, H., *Vzaimootnoşeniya Narodov Priaralya v XVIII-XIX*, Almatı, 1996, s. 7.

³² N. Zeland, *Kirgizi. Etnologičeskiy Oçerk*, Omsk, 1885.

Bozkırları adlı çalışmasında Çarlık Rusyası'nın bölgeyi kolonize etme sürecini ve Kazak halkının bu duruma tepkisini, bizzat gördüğü ve not aldığı hadiselerle dayanarak aktarmıştır. Meyer'in eserleri halen Kazak tarihi açısından önem taşımakta ve büyük ilgi görmektedir³³.

Semenov Tyan-Şanskiy (1827-1914)

1856 yılında Tanrı Dağlarına seyahat eden ünlü Rus coğrafyacısı, istatistikçi, botanikçi, entomolojist ve devlet adamı Semenov Tyan-Şanskiy, bilimsel açıdan önemli bir takım keşiflerde bulunmuştur. Tyan-Şanskiy'nin 1888'de Türkistan ve Hazar ötesine yaptığı seyahat, diğer Rus bilim adamları için örnek teşkil etmiş ve seyyahlar açısından yeni bir devrin başlangıcı olmuştur³⁴. Tyan-Şanskiy başkanlığında yürütülen yeni Orta Asya keşifleri, bölge hakkında daha önce edinilen izlenim ve düşünceleri tamamen değiştirmiştir.

Venükov Mihail İvanoviç (1832-1901)

XIX. asırda Kazakistan havalisi hakkında bilgi veren diğer bir müverrih de Rus coğrafyacısı, seyyah, tarihçi ve etnograf M. V. Venükov'dur. Venükov Cenevre, Londra, Paris ve Rusyacoğrafyacemiyetlerinin aktif bir üyesiydi. 1859-1860 yıllarında Yedisu bölgesinde *Askeri-arazi Keşif ve Topografi Heyeti*'nin başkanlığını yürütmüştür. Yapmış olduğu çok sayıda çalışma kapsamında Büyük Orda ve sınır bölgelerinde konar-göçer halde bulunan Kazak topluluklarını etnografik açıdan mercek altına almıştır³⁵.

³³ L. Meyer, *Kirgizsskaya Step Orenburgskogo Vedomstva*, SPb., 1865.

³⁴ T. Semenov, *Rossiya. Polnoye Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Turkistanskiy Kray*, C. XIX, SPb., 1913.

³⁵ M. Venükov, *Opit Voyennago Obozreniya Russkih Granis v Azii*, Spb., 1873.

1868 yılında neşrettiği *Rus Asyası'nın Sınırlarında Seyahat* adlı oldukça kapsamlı eserinde *İli tasviri, Batı Sibiry'a'dan Dış Ticaret ve Rus Asyası'nın Kolonizasyon* gibi çalışmamız açısından oldukça önemli konulara temas etmiştir. Ayrıca *Asya'da Rus Sınırların Askeri Deneyimi* isimli eserinde Kazakistan hakkında geniş bilgilere yer vermiştir³⁶. Seyyahın bizzat bölge hakkındaki tespit ve tasvirlerinde bilhassa iklim, toprak, bitki, flora, etnografya, boyların yapısı ve nüfus dağılımı, konar-göçerlerin tipografisi, yaşam tarzı, din, şamanlığın kalıntıları, toplulukların gelenek ve görenekleri gibi konularda ayrıntılı bilgiler dikkati çekmektedir.

Radloff Vasiliy Vasilyeviç (1837-1918)

Kazak topraklarına Rus idaresinin kuruluşundan sonra bölgeyi ziyaret eden seçkin Rus şarkiyatçı ve Türkolog V. V. Radloff'dur. Moğol, Tatar, Mançu ve Çin dillerini bilen akademi üyesi, 1862 yılında Kazakistan'ın doğu bozkırlarında seyahat etmiştir. Kaleme aldığı raporları beş yıllık bir çalışmanın ardından yayımlayarak ilim âlemine sunmuştur. Radloff, Kazak coğrafyasında dilbilimi ve folklor hakkında topladığı bilgilerin haricinde konar-göçer kültürün farklılıkları, yaşayış tarzı, coğrafi özellikleri, ticari ve idari yapısı ile ilgili de ayrıntılı şekilde malumat vermektedir³⁷.

Radloff bunun yanı sıra, yerleşik kültürden gelen seyyahlar arasında konar-göçer kültürün farklılığına ve başka kültürlerden daha aşağı bir kültür olmadığına

³⁶ J. Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 125-134.

³⁷ J. Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 225-228.

dikkat çeken ilk araştırmacı olarak dikkat çekmektedir. Ona göre; “*Göçebelik asla geniş bozkırda plansız bir dolaşım olarak nitelendirilmemelidir*”³⁸.

Kostenko Lev Feofanoviç (1841-1891)

Rus İmparatorluğu, sömürge siyasetinin bir gereği olarak işgal ettiği hemen hemen her bölge gibi Kazakistan havalisinin de yeraltı ve yerüstü kaynaklarını tespit etmeye yönelik kapsamlı ve uzun soluklu bilimsel çalışmalara imza atmıştır. Bu doğrultuda 19. yüzyıl boyunca sistematik bir biçimde Kazak bozkırlarında bilgi toplamak adına bir takım görevliler bölgeye gönderilmiştir. Görevlilerin öncelikli amacı, bölge halkıyla ilgili ayrıntılı bilgi toplamak olmuştur. Bunlardan biri de 1876 yılında Türkistan’ın askeri ve istatistiki durumunu tespit etmek için görevlendirilen Albay Kostenko’dur. Kostenko, bölge hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler toplamıştır. Üç ciltlik *Türkistan Bölgesi* adlı çalışması 1880’de St. Petersburg’da yayımlanmıştır. Çalışmasında coğrafi özellikler, tabii kaynaklar, yollar, askeri durum, silahlanma, güvenlik ve stratejik meseleler hakkında bilgiler verilmiştir³⁹. Ayrıca eserde Kazak halkı, bozkır ve göçler hakkında da bir takım bilgiler yer almaktadır.

Haruzin Aleksey Nikolayeviç (1864-1932)

Söz konusu dönemde, bölge hakkında bilgi veren diğer bir bilim adamı, etnograf ve antropolog A. N. Haruzin’dir. Bilimsel çalışmalar yapmak amacıyla Bökey Ordası’na seyahat eden seyyah, *Bozkır Tasvirleri* adlı çalışmasında, Kazakların antropolojik ve etnografik yapısı hakkındaki bir takım sorulara cevap

³⁸ W. Radloff, *Sibirya’dan II*, İstanbul, 1994, s. 188.

³⁹ L. Kostenko, *Türkistanskiy Kray, Opit Voenno Statistiçeskogo Obzrniya Turkestanskogo Voen-nogo Okrugı*, SPb., 1880, s. 1-5.

aramaya çalışmıştır⁴⁰. Bunun yanı sıra Bökey Orda'nın boy teşkilatı, hiyerarşik yapısı, aile ilişkileri, dini ve hukuki yapısı, folklörü ve gündelik hayatı hakkında da detaylı bilgiler elde etmiştir. Haruzin, Kazakların ortaya çıkışı ile ilgili ilginç hipotez ve fikirler ortaya atarak, onların başta Türk ve Moğol boyları olmak üzere vesair boylardan katılımlar neticesinde ortaya çıkmış etnik bir teşekkül oldukları iddiasını dile getirmiştir. Bu konuda yapılan araştırmalar neticesinde, günümüze kadar ulaşan sayısız makale ve monografi bulunmaktadır.

Karuts Rihard (1867-1945)

XIX. yüzyılın sonlarında Hazar ötesine birçok defa seyahat eden Alman Türkolog-etnograf R. Karuts, Mangışlak bölgesine geldiğinde yalnızca Türkmenler hakkında bir çalışma hazırlamak niyetinde idi. Ancak karşılaştığı manzara karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen seyyah, burada Türkmenlerden ziyade Kazak halkının yurt tuttuğunu görünce, planladığı araştırma ve çalışmasını Kazaklar üzerine yoğunlaştırmıştır. Seyyahın tespitleri neticesinde Kazaklar hakkında geniş bir etnografik eser ortaya çıkmıştır. Karuts ayrıca Mangışlak bölgesinde yaşayan halkın tarihi, antropolojisi, el sanatları, ekonomik yapısı, gelenek ve görenekleri hakkında da malumat vermektedir. *Mangışlak'ta Kırgız ve Türkmenler Arasında* adlı çalışması, Kazak insanının doğumundan başlayarak ölümüne kadarki hayatı hakkında ustaca kaleme alınmış ayrıntılı bir eser hüviyetindedir⁴¹.

Barthold Vasiliy Vladimiroviç (1869-1930)

Bunun dışında Kazaklar hakkında ayrıntılı bilgiveren Rus oryantalistlerinin en seçkin ve tanınmış ismi, Rus İlimler Akademisi (RAN) üyesi V. V.

⁴⁰ A. Haruzin, *Stepniye Oçerki*, Moska.

⁴¹ R. Karuts, *Sredi Kirgizov i Turkmenov na Mangışlak*, SPb., 1810, s. 5-6.

Barthold'dur. Barthold, XVIII. yüzyıla kadar olan Orta Asya tarihi üzerine yaptığı çalışmaları ile şarkiyat dünyasında büyük ün ve saygı kazanmıştır⁴².

Barthold XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapmış olduğu çalışmalarda, Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'da yürüttüğü kolonizasyon siyasetinden bahsetmektedir ve bölgeye yerleştirilen yabancı göçmenlerin Kazak halkının ekonomik ve idari yapısını ne derecede etkilediği konusunda ayrıntılı bilgi vermektedir

⁴² V. Bartold, *Otçet o Poyezdke v Srednüü Aziyu s Nauçnoyu Selyu 1893-1894*, SPb., 1897, s. 8-9.

I. BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE KAZAKLARIN SOSYAL YAPISI

Asırlar boyu Orta Asya Bozkırlarına yaşam süren Kazak kabileleri XIX. asrın başlarına kadar çok fazla değişime uğramaksızın gündelik hayatlarına devam ettiler. Bu geleneksel yaşam tarzı binlerce yıldır devam eden ve konar-göçerlikle birlikte gelişen hayvancılığın hüküm sürdüğü buna bağlı olarak da yeme-içme, giyim-kuşam, örf-adet ve geleneklerin bu minvalde gelişim gösterdiği oldukça özgün bir hayat tarzını bu in-sanlara aşılamıştır. Konar-göçer yaşamın etkileri neredeyse hayatın bütün alanlarında belirleyici olmuş, sosyal hayat, kadın erkek ilişkileri ve üretim modelleri bu kaideler ve uygulamalar üzerine şekil almıştır.

1.1. Kazaklar

1.1.1. Kazak Adı ve Kazakların Menşei

Yaklaşık olarakiki asırdan bu yana araştırmacılar Kazak adının kökenini bulmaya ve anlamını ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar. Buadın kaynağı ile ilgili tartışmaları nihai bir sonuca ulaştırmak adına yapılan çalışmaların önemli bir bölümü ise bir topluluğu ifade eden Kazak adının etimolojik oluşumunun araştırılması yöntemi üzerinde yoğunlaşmaktadır⁴³.

N. Zeland eserinde, Kazak adı ile maruf bulunan halkın çok eskiden beri, sürekli olarak hayvanları ile birlikte bir yerden diğerine göç eden Turan toplumu olarak

⁴³ B. Kumekov, “Kazak” Terimi Hakkında”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara, 2007, s. 45-54.

zikredildiğini görmekteyiz⁴⁴. E. Schuyler'e göre ise, kendilerine asırlar boyunca Kazak diyen bu topluluk, Rusya ve Batı Avrupa'daki resmi kaynaklarda bazen yanlışlıkla Kırgız olarak, bazen de gerçek Kırgızlardan ayırmak için, Kırgız-Kaysak şeklinde tesmiye edilmiştir. Kazaklar ve Kırgızlar, hiç şüphesiz Türk menşeli en büyük ve en kalabalık konar-göçer halklardır. Bu toplulukların kökeni kesinlikle Türk'tür⁴⁵.

R. Karutsa'ya göre, XIX. yüzyılda *Kırgız-Kaysaklar*, *Kaysaklar* veya *Kazaklar* hakkında çok kapsamlı bir bilgi bulunmamaktadır⁴⁶. E. Schuyler da *sak* olarak adlandırma yoluna gidilen Kazaklara verilen bu isim aslında tamamen hatalı ve anlamsız bir tanımlamadır⁴⁷.

Ç. Valihanov, Kazak halkının Nogaylardan geldiğini ve İşim bozkırlarında kaybolduklarını, bazıları ise onların bozkırda uzun süre göç edip, dinsiz bir halk olan *Çegenler*'den⁴⁸ kendilerine eş kaçırdıklarını söylemektedir⁴⁹. Bu bağlamda Kazak halkının Nogay ve Çegen halklarının karışımı neticesinde ortaya çıktıklarını iddia eden fikirler ortaya atılmıştır.

⁴⁴ N. Zeland, *Kırgızı. Etnologičeskiy Oçerk*, Omsk, 1885, s. 1; D. Kenan, *Sibir i Ssilka*, SPb., 1906, s. 78; Turan kelimesi, ilk olarak İranlılar tarafından Orta Asya coğrafyasını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Onlar Orta Asya'nın konar-göçer toplumları için de "Turanlılar" ibaresini kullanmışlardır. Ancak VI. yüzyıldan itibaren Turan yerine "Türkistan", Turanlılar yerine de "Türkler" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Bkz: (G. Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2006, s. 9).

⁴⁵ E. Schuyler, *Türkistan (Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kuldja)*, İstanbul, 2007, s. 30; M. Kastren, *Puteşestviye v Sibir (1845-1849)*, C. I, Tümen, 1999, s. 339.

⁴⁶ R. Karuts, *Sredi Kirgizov i Turkmenov na Mangışlak*, SPb, 1810, s. 19; Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, C. I, Alma-Ata, s. 273-276.

⁴⁷ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 30.

⁴⁸ *Çegenler*, Arap fethinden önce Kazak topraklarında yaşamış olan boylardır. Zamanla Kazak halkının içine dahil olup, Atbasar bozkırındaki İşim nehri boyunca yayılmışlardır. Bkz: (Ç. Valihanov, C. I, s. 331).

⁴⁹ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 273.

Çin kaynaklarında *Kazak* adı Tang İmparatorluğu döneminde (VII-VIII. yüzyılda) Aral ve Hazar Denizleri arasında *Kasa*, *Hasa* şeklinde geçmektedir⁵⁰. Türkçe kaynaklarda *Kazak* kelimesine ilk defa XI. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır ve *hür*, *yiğit*, *mert*, *cesur*, *serbest* gibi anlamları ifade etmektedir⁵¹. Babürnâme’de *fetret devri*, *bekârlık*, *serseri dolaşma* gibi manalarda kullanılmıştır⁵². Başka bir kaynakta da *Kazak* adınınönceleri sadece sultanlara mahsus olduğu, daha sonra onlara tabi olan boylara ve kurdukları devlete de bu isminverildiği söylenmektedir. O vakte kadar *Kazak* kelimesinin bırakın devlete, boylar federasyonunadahi adının verildiğini görmek mümkün değildi⁵³.

XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Rus belgelerinde Kazaklar, *Kazak*, *Kazatskaya* veya *Kazaskaya Orda* olarak geçmektedir⁵⁴. *Kazak* terimininasker, savaşçı anlamına geldiği bu kaynaklar tarafından da teyit edilmiştir. Ayrıca Kazaklara nereli olduğu sorulduğunda, *Kazak* kelimesinin yanında boy ve soyadını ekleyerek (örneğin, *Kazak-Alimulı*, *Alimulı* soyunun batırı diye) kendilerini tanıttıklarına dair bilgiler bulunmaktadır⁵⁵.

Türk halklarının dilini kapsayan ilk önemli sözlük olarak Budagov'un sözlüğü akla gelir. Bu sözlükte *Kazak* teriminin anlamı *başıboş*, *bekâr*, *haydut*, *hür* ve *serbest* olarak geçmektedir⁵⁶. *Kazak* ifadesinin *kaz* (kaz) ve *zag* (karga) kelimelerinden oluştuğunu, *bozkır kuşları* veya başka bir deyişle *bozkır insanı*

⁵⁰ M. Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul, 2006, s. 51.

⁵¹ F. Budak, *Kazakistan:Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara, 1996, s. 16.

⁵² A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul, 1998, s. 83; F. Uçar, *Dış Türkler. Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı Orta Asya Türklüğünün Tarihsel ve Kültürel Yapısı*, Ankara, 2007, s. 108.

⁵³ Z. Togan, *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 37.

⁵⁴ S. Tolstova, *a.g.e.*, C. II, s. 322.

⁵⁵ M. Kul-Muhammed, *İstoriya Kazahstana v Russkih Istochnikah XVI-XX. v. v.*, Almatı, 2007, s. 383.

⁵⁶ N. Grodekov, *Kirgizi i Karakirgizi Sır-Daryinskoy Oblasti*, C. I, Taşkent, 1889, s. 1-2.

anlamına geldiğini kabul eden iddialar da mevcuttur⁵⁷. Üstelik *Kazak* adı hakkında edilen bu etimolojik tanımlama ışığında onların hayat tarzının da ifade edilmek istendiği belirtilmektedir. Kazakların kendi görüşlerine göre ise, *Kazak* terimi *göçebe* anlamına gelmektedir⁵⁸. A. Çuloşnikov'a göre ise, özgürlüğüne son derece düşkün olan bu halk, kendisi için hiçbir zaman *Kırgız* terimini kullanmamıştır⁵⁹.

Kazak coğrafyasını ziyaret eden A. E. Alektorov'un başını çektiği birçok seyyah, Kazak boylarının Moğol menşeli olduklarını ve onların yüz hatlarının kuvvetli Moğol izleri taşıdığını not etmiştir. Hatta onların Moğol ve Kafkas kökenli halkların karışımından meydana geldiğini söyleyenler de mevcuttur⁶⁰. T. Semenov, Kıpçak soyundan gelen Kazakların yüz hatları Doğu-Türk özelliklerini taşıdıklarını belirt etmişti⁶¹. Bazı seyyahlar ise, Kazakların Moğol-Türk karışımı neticesinde ortaya çıktığını açıkça vurgulamaktadırlar⁶².

Bazı bilginler ise bu toplumu Kazan Tatarlarına benzetmektedir⁶³. Yıllarca Rus Coğrafya Cemiyeti için bölge ile ilgili belge, doküman, elyazması ve haritaları inceleyen Rus Yarbayı L. Meyer, Kazak toplumunun Türk ve diğer birçok halkın

⁵⁷ N. Zeland, *a.g.e.*, s. 1.

⁵⁸ V. Bartold, *Raboti po İstorii i Filologii Türskik i Mongolskih Narodov*, Moskva, 2002, s. 189.

⁵⁹ A. Çuloşnikov, *Oçerki Po İstorii Kazak-Kirgizskogo Naroda*, Orenburg, 1924, s. X.

⁶⁰ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 185; A. Alektorov, *İnorodı v Rosii*, SPb., 1906, s. 2; S. Zikov, "Vodvorenıye Russkoy Vlasti v Sredney Azii", *Voyennyy Sbornik*, Red. M. Lavrentyev, № 8, SPb., 1868, s. 257; G. Glinki, *Aziatskaya Rossiya*, C. II, SPb., 1914, s. 618; s. 153; A. Dmitriyeva, *Putevoditel po Turkestanu i Sredne-Aziatskoy Jeleznoy Dorogi*, SPb., 1903, s. 40.

⁶¹ T. Semenov, *Rossiya. Polnoye Geografičeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Turkistanskiy Kray*, C. XIX, SPb., 1913, s. 368; Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 273-276; *Kıpçak* teriminin anlamı günümüze kadar tartışılabilir gelmiştir. Reşideddin'e göre, *Kıpçak* Türk dilindeki kabuk kelimesini ifade etmekte ve ağacın içindeki çürük anlamına gelmektedir. Rus bilim adamı Prof. Berezin, *Kıpçak* teriminin kökeninin Türkçe *kırpmak* kelimesinde geldiğini söylemektedir. Bkz: (N. Aristov, "Zametki ob Etničeskom Sostave Türskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti", *Jivaya Starina*, God Şestoy, Sayı: III-IV, 1896, s. 368).

⁶² A. Levşin, *a.g.e.*, s. 301; *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1822 po 1890 god*, Aşhabad, 1897, s. 45; N. Pavlov, *İstoriya Turkestana*, Taşkent, 1910, s. 3; A. Alektorov, *Ukazatel Knig, Jurnalnih i Gazetnih Statey i Zametok O Kirgizah*, Kazan, 1900, s. 3.

⁶³ İ. Georgi, *Opisaniye Vseh v Rossiyskom Gosudarstve Obitayuşih Narodov Takje ih Jiteyskih Obryadov, Ver, Obiknoveniy, Jiliş i Proçih Narodov i Proçih*, C. II, SPb., 1799, s. 124.

karışımı sonucu ortaya çıktığını ve bu durumun onların yüz hatlarının oluşumunda etki gösterdiğini belirtmektedir. O, bu toplumun gerçek bir prototipinin olmadığını ve tipik Moğol, Kalmuk ve Orta Asya'nın eski halkları olan Sartlar vasıtasıyla Kafkasya tipini aldıklarını iddia etmiştir⁶⁴.

F. Yefremov, Kazakların yüz hatları uzun, tenleri beyaz, fakat daima güneşte bulundukları için renkleri esmerdi diye söylemiştir⁶⁵. R. Çelebi ise, Kazakların tip itibariyle birbirlerine son derece benzediklerini belirtmiştir⁶⁶. P. Glovaçev ise, onların orta boylu olduklarını ve aralarında uzun boylulara nadiren rastlandığını söylemiştir⁶⁷. A. Dmitriyeva da, buna katılarak, onların genelde yüz altmış dört santimden uzun olmadıklarını tespit etmiştir⁶⁸.

Diğer birçok seyyah da fiziksel anlamda yukarıdaki tanımlamalara iştirak ederek, Kazakların geniş omuzlu ve alınlı, belirgin elmacık kemikli, yuvarlak ve esmer yüzlü, küçük burunlu ve bütün Moğol kabilelerinde görüldüğü gibi keskin, siyah çekik gözlü olduğunu belirtmişlerdir⁶⁹. Bunun yanında Kazaklarla Moğollar arasındaki fiziksel farklılıklara dikkat çeken seyyahlar da bulunmaktadır. A. Kruber, Kazakların Moğol erkekleri gibi kısa ve iri olmadıklarını, ayrıca onlara nazaran saçlarının çok geç beyazladığını tespit etmiştir. Gençken sürekli ata bindikleri için

⁶⁴ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 3.

⁶⁵ F. Yefremov, *Stranstvovaniye Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepı, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii, i Vozvraşeniye Yego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu*, Kazan, 1811, s. 44.

⁶⁶ R. Çelebi, *Kazak Türkleri ve Salihli Yöresi Kazak Yerleşmesi*, İstanbul, 1975, s. 3.

⁶⁷ P. Glovaçev, *Sibir. Priroda. Lüdi. Jizn*, Moskva, 1905, s. 116.

⁶⁸ A. Dmitriyeva, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁹ G. Glinki, *Aziatskaya Rossiya*, C. II, SPb., 1914, s. 153; A. Alektorov, *a.g.e.*, s. 48.

ayakları eğri, fakat yapılı olduklarından fiziki açıdan oldukça düzgün denilebilecek normlardaydılar⁷⁰.

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar Kazakların dış görünüşü hakkında hemen hemen aynı fikirleri paylaşmışlardır. Ancak onların bazı kere belirtilenin aksine esmer olmaktan ziyade beyaz tenli oldukları da bir gerçektir. Yalnızca sürekli bozkırda güneş, rüzgâr ve soğukta kalmalarından ötürü, tenleri doğal olarak esmer bir hal almıştır.

1.1.2. Kazak Ülkesi

Kazakistan, tarihi çok eskilere dayanan, bucaksız topraklara sahip olan bir ülkedir ve Asya kıtasının merkezinde yer almaktadır⁷¹. Yüzölçümü Avrupa'nın (doğu ve batı) yaklaşık dörtte birini kapsayan, denizlerden uzak, sert bir iklime sahip olan bu ülke, geniş otlak, çöl ve düzlüklerden ibarettir⁷².

Kadim zamanlardan beri Kazak topraklarında suyun hayati bir önemi olmuş ve sadece su kaynaklarının yerini bilen ve onları bulup çıkarmakta mahir olan toplumlar bu bölgede yaşama imkânı bulmuşlardır. Tarih öncesi çağlardan itibaren doğu-batı, kuzey ve güney halklarının iletişimini sağlayan da yine bu bozkırlar olmuştur. Bölgeye göç eden toplulukların bir kısmı Avrupa ve Güney Asya'ya geçiş

⁷⁰ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 77; E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 34; A. Kruber, *Aziyatskiy Vestnik*, Moskva, 1905, s. 325.

⁷¹ G. Spasskiy, *Aziyatskiy Vestnik*, SPb., 1825, s. 5; R. Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, İstanbul, 1999, s. 138.

⁷² İ. Zavalışin, *Opisaniye Zapadnoy Sibiri*, Moskva, 1862, s. 9; M. Venükov, *Opit Voyennago Obozreniya Russkih Granis v Azii*, SPb., 1873, s. 388-389; A. Çuloşnikov, *a.g.e.*, s. IX.

yapmışlar, bir kısmı da bu topraklarda yurt tutarak asırlar boyunca Kazak tarihi coğrafyasının oluşumuna katkıda bulunmuşlardır⁷³.

XIX. yüzyılda bölgeye gelen ünlü Rus albayı N. Prjevalskiy notlarında, Orta Asya doğasının mucizevi olduğunu, orijinal ve vahşi güzelliğinin Avrupa ile kıyaslanamayacağını, hatta bu bozkırların diğer toplumlar için yaşanacak bir yer olmasa da, Kazaklara asırlarca evsahipliği yaparak, onları besleyip koruduğunu belirtmiştir⁷⁴.

Rus bilim adamı A. Levşin, tasvirlerinde Kazak ülkesinin Ural dağları ve Hazar Denizi ile Çin'in Moğolistan sınırlarına kadar uzandığını not etmiştir⁷⁵. Bu coğrafya çöller, kurak düzlükler ve otlaklardan meydana gelmektedir⁷⁶.

Büyük bir kıtanın orta kısmını teşkil eden Türkistan⁷⁷ ikliminde zaman içerisinde büyük ısı oynamaları meydana gelmiştir⁷⁸. Toprakların genişlik ve uzunluğundan dolayı, her bölgenin ayrı karasal özelliklere sahip olduğu da bir

⁷³ E. Bacon, *Esir Orta Asya*, İstanbul, 1981, s. 18.

⁷⁴ N. Prjevalskiy, *İz Zaysana Cherez Hami v Tibet*, Moskva, 1948, s. 10.

⁷⁵ A. Levşin, *Opisaniye Kirgiz Kazaçih Ord ili Kirgiz Kaysaskih Ord i Stepey*, Almatı, 1996, s. 20.

⁷⁶ O. Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar*, C. I, t.y, s. 64.

⁷⁷ Türkistan veya Türkestan, Farsi bir kelime olmakla beraber, *Türkler Ülkesi* anlamına gelmektedir. Bkz: (V. Bartold, *İzbrannıye Trudy po İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, Bışkek, 1996, s. 348); Coğrafi bakımdan Türkistan, Orta Asya'nın en geniş bölgesidir. Hazar Denizi'nden Lob-Nor'a ve Kazak bozkırından İran ve Afganistan'a kadarki toprakları teşkil etmektedir. (İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 265); Türkistan'ın tüm toprakları askerî bölge olarak, Çar tarafından tayin edilen Genel Valiler tarafından yönetilmiştir. Genel Vali'nin alt kademesi olan Üst Yönetim Kurulu bölgenin sorunları üzerinde çalışırdı. Kanuni güce sahip olmayan bu kurul ancak fikir ve tavsiyede bulunurdu. Genel Vali, *volostları* bir bölgeden diğerine taşıya yetkisine sahipti. (S. Asfendiarov, *a.g.e.*, C. II, s. 111). Türkistan'ın tarihi bölgesi ve Türklerin vatani, çoğunlukla Türk asıllı halklardan ibaretti. Bu bölge 1868 yılında *Türkistan Bölgesi* adını almıştır. Bkz: (Koaysl, P., Osmanov, A., *İstoriya Kirgızistana Glazami Oçevidev*, Praga, 2012, s. 145); Ancak idari bölge olarak Türkistan Genel Valiliği: Sadece Yedisu, Sırderya, Fergana, Semerkand ve Hazar Ötesi bölgelerinden ibaretti. (A. Semyonov, *Rossiya. Polnoye Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Turkistanskiy Kray*, C. XIX, SPb., 1913, s. 343).

⁷⁸ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 21-22.

gerçektir ve dolayısıyla bazı bölgeler kışın çok soğuk yazın ise bunun aksine çok sıcaktır⁷⁹.

XIX. yüzyılda Fransa'dan dört kat daha büyük olan Kazaktoprakları *Kırgız Bozkırları* adı ile bilinmekteydi. Ancak bozkırların doğu tarafı, özellikle Tarbagatay ve Altay sırtları, ülkeninyükseltisi fazla olan engebeli ve dağlık kesimleridir. Bölgenin orman ve akarsularyönünden fakir olması bozkır tabirinin haklı gerekçeleri arasında yer almaktadır. Bu nedenle çeşitli zamanlarda bu geniş araziye gelen Kazak konar-göçerleri coğrafyanın görece daha elverişli bölgelerini seçerek deyim yerindeyseçil yavrusu gibi dağılmışlardır⁸⁰.

XIX. yüzyılda Kazak bozkırı Orenburg⁸¹, Sibirya, Semipalatinsk ve Türkistan⁸² eyaletlerinden oluşmaktaydı. İki bölgenin güney kısımlarında Kara-Kırgızlar yaşamaktaydı. Kırgız-Kaysaklar veya daha doğrusu Kazaklar, tarih sahne-

⁷⁹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁸⁰ İ. Blaramberg, *Voyenno Statistiçeskoye Obozreniye Zemli Kirgiz-Kaysakov Vnutrenney (Bukeyevskoy) i Zauralskoy (Maloy) Ordı*, Orenburg, 1848, s. 26-28; V. Noviskiy, *İz İndii v Ferganu. Opisanie Puteşestviya, Soverşennago v 1898 Godu İz Pendjaba Çerez Kaşmir, Ladak, Karakoramskoye Nagorye, Raskem i Kaşgariyu v Russkiy Turkestan*, SPb., 1903, s. 259.

⁸¹ Yüz otuz altı sene evvel geniş çöllerden oluşan Orenburg bölgesi değişik milletler ile doluydu. XIX. yüzyılda bu çöller Rusya'nın en zengin bölgesi haline gelmişti. Zamanla buranın yerli ahali-si azalarak, onların yerine Rus göçmenleri gelmiştir. Ayrıca bölgeye atanan Rus idareciler burada büyük değişiklikler ve yenilikler uygulamıştır. 1803-1817 yıllar arasında Tümgeneral G. S Volkonskiy döneminde, Kazaklar kışlaya göç ettikleri zaman, her hayvan başına ücret alınması görülmüştür. 1817-1830 yıllarında bölgenin Genel Valisi General Essen, eğitim alanında yeni girişimlerde bulunmuştur. 1830-1833 yıllarında gelen General Suhtelen bölgede müze, askeri hastane ve kız çocukları için okul açarak Kazaklar tarafından çok saygı görmüştür. 1833-1842 ve ikinci kez 1851-1857 yılları arasında Genel Valiliğe atanan Kont Perovski'nin ilk işi, Hazar Denizi'nin sınırı üzerinde kaleler inşa etmektir. 1842-1851 yılları arasında bölgeye gelen diğer Kont Obruçev, Kenesarı Kasımulı önderliğinde Rus idaresine karşı yapılan isyanlara seferler başlatmıştır. 1857-1860 yıllarında bölgenin başkanlığını Orgeneral Katenin üstlenmiş ve onun döneminde buradaki posta işleri gelişim göstermiştir. 1860-1865 yıllarında Kont Bezak Kazak okullarını, Orenburg şehrinde su tesisatını, askeri kışla, hamam ve şehir ortasında büyük bahçenin temellerini atmıştır. 1865'te Orgeneral Krijanovski Türkistan Valiliği'ni oluşturup, bozkırı Turgay ve Ural bölgelerine ayırmıştır. (F. Lobiseviç, "Glavniye Naçalniki Orenburgskago Kraya (1734-1870)", *Voyenniy Sbornik*, Red. Menkov, № 5, SPb., 1872, s. 42-68).

⁸² Türkistan Bölgesi Sırderya, Yedisu ve Fergana gibi üç bileşik eyaletten oluşmaktaydı. Bkz: (L. Kostenko, *a.g.e.*, C. I. s. 1).

sine daha geç çıkmışlardır. Kazakların ne zaman ve ne surette ortaya çıktıkları sorusu halen bilim adamları arasında süre gelen bir tartışma konusudur.

Kazak etnisitesinin ortaya çıkışı, XVII. asır müelliflerinden ve aynı zamanda meşhur Türk hükümdarı Babür'ün akrabası olan Muhammed-Haydari'nin *Tarihi-Reşidi* adlı eseri ve diğer şarkiyat vakayinamelerinin bu konu hakkında verdikleri malumatlar ışığında Velyamin-Zernov tarafından mükemmel bir şekilde açıklanmıştır. Velyamin-Zernov'un araştırmaları Kazakların ortaya çıkış tarihini tam olarak ortaya koymaktadır. Bu tarih XV. yüzyılın ikinci yarısında, kesin olarak 1465 tarihidir. Söz konusu dönemde faaliyet gösteren bu topluluk Deşt-i Kıpçak'ta Ebu'l-Hayır Han hâkimiyetinden ayrılmış bulunan Şibanlıların bir bölümü olarak bilinmektedir⁸³.

Cuci soyundan gelen Urus Han'ın torunlarının oğulları Girey ve Canıbek, Ebu'l-Hayır Han'ın baskısından kurtulmak için kendi insanlarını toplayıp gitmişlerdi⁸⁴. Bu grup Kazakistan topraklarına vardıkları zaman, ülkede Türk dili konuşan Türk soylu bir topluluk bu topraklarda bulunuyordu⁸⁵.

Zamanla güçlenen iki kardeş bütün Deşt-i Kıpçak bölgesinin yönetimini ele geçirdiler. Çok geçmeden de bunlara birçok boy ve oymak iştirak etti. Bunlar komşuları tarafından Kazak olarak tanınan ve hızlı bir şekilde genişleyen bir topluluk olarak ortaya çıkmışlardı⁸⁶. Gittikçe daha da güçlenen Kazaklar, kısa sürede 200.000'in üzerinde asker ile bir milyon nüfusa ulaşmışlardı⁸⁷.

⁸³ V. Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara, 2013, s. 258; S. Asfendiarov, *a.g.e.*, s. 35.

⁸⁴ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. II, s. 197-198.

⁸⁵ M. Saray, *Kazakların Uyanışı*, Ankara, 2004, s. 29.

⁸⁶ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 30.

⁸⁷ H. Rohde, *Asya İçin Mücadele*, İstanbul, 1862, s. 60.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Kazakların ne denli güçlendiği, 1535 yılında Nogay Prensi İsmail'in Korkunç İvan'a Kırgız-Kaysak tehlikesinden şikâyet etmesi hadisesinde açık bir şekilde görülmektedir⁸⁸. Jenkinson'a göre, 1558'de Kazaklar, Taşkent'i baskı altında tutup, onların ticaret yollarının güvenliğini tehdit edecek güce erişmişlerdir⁸⁹.

Kazak halkının en parlak dönemi Hak-Nazar Han (1538-1580) dönemine denk düşmektedir⁹⁰. 1723 yılı onların en parlak ikinci dönemleri idi. Kazakların Üç Cüze ayrılması hadisesi tahminen bu tarihlerde gerçekleşmiştir. Bu yıllarda Küçük Cüzün'nin başında bulunan Ebu'l-Hayr Han komşularla uzun savaşlardan ve Cungar tehlikesinden dolayı, Rus hâkimiyetine başvurarak, onların himayesine girmekten başka çare bulamamıştır⁹¹. Aynı yoldan ilerleyendiğer Cüzlerde Rus hâkimiyetine girmiştir⁹².

N. Glinoyevskiy, *"Bölgeye gelen yeni Rus idarecilergüya daha iyi bir yönetim tesis etmek amacıyla bozkırda reform yapmışlardır. Zamanla bozkırın tüm bölgeleri aşamalı olarak Rusların yönetimi altına girmiştir. Yeni yönetim tarafından Kazak bozkırlarına getirilen sistemle birlikte bölgeye huzursuzluk da gelmişti"*, diye söylemiştir⁹³. Netice itibariyle Kazak bozkırı, Rus idaresi altında uzun yıllar devam edecek bir karmaşa ortamına sürüklenmiştir.

⁸⁸ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 392-393.

⁸⁹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 155.

⁹⁰ F. Budak, *Kazakistan, Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara, 1999, s. 28.

⁹¹ İ. Georgi, *a.g.e.*, s. 26; F. Lobiseviç, *Opisaniye Hivinskago Pohoda v 1873 goda*, SPb., 1898, s. 11.

⁹² A. Kolesnikov, *Russkiye Voyennyye Issledovateli Azii*, Duşanbe, 1997, s. 12.

⁹³ N. Glinoyeskiy, "Neskolko Slov po Povodu Vostaniya Kirgizov na Mangışlakskom Poluostrove", *Voyennyy Sbornik*, Red. Lavrentyev, C. 79, № 5, SPb., 1871, s. 46.

1.1.3. Kazak Karakteri

Tarih boyunca bir toplumun siyasi ve askeri faaliyetleri, onların gelenek, görenek ve ahlaki yapılarından bağımsız bir biçimde ortaya çıkmış vakıalar değildir. Zira bir toplumun tarih içinde işgal ettiği yeri tespit etmek için sosyo-kültürel açıdan bu toplumları iyi bir şekilde analiz etmek gerekmektedir. Bir bozkır toplumu olarak nitelendirebileceğimiz Kazak toplumunun da coğrafi ve iktisadi imkânlar, konargöçer yaşamın dayattığı şartlar ve bunun bireyin seciyesine olan etkileri göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kazak halkı güçlü ve köklü bir kültüre sahipnadir milletlerden biridir. Onlar eskiden beri sürdükleri sade hayatlarından dolayı, diğer Asya halklarına nazaran tam anlamıyla doğanın çocuklarıydılar. SeyyahlarınKazaklar ile tanışmalarıve edindikleri ilk izlenimler olumsuz bazı yorumlarda kendisini göstermektedir. Lakin onları yakından ve daha iyi tanıdıktan sonra seyyahların onlara karşı saygı ve sempati duydukları da bir gerçektir.

F. Şvars, Kazakların oldukça değişik bir mizaca sahip olduklarını ve Orta Asya’da yaşayan diğer yerleşik halklara göre karakter bakımından farklılık gösterdiklerini belirtmiştir⁹⁴. A. Levşin de aynı fikri paylaşarak, onların sinirlendiği vakit birisinden intikam alana kadar rahatlamadıklarını tespit etmiştir⁹⁵.

Rus teğmeni P. Gaverdovskiy’in ifadelerine görebozkır halkı; değişken bir karaktere sahip olmakla birlikte, dostluğa eğilimli, iyiliğe karşıminnettar, hayra meyilli ve onlara iyilik yapan kişiyi nesilden nesile anlatacakkadar vefalı bir topluluktur. Gaverdovskiy, Kazakların kolay aldanana, diğer doğa toplumları gibi batıl inanç-

⁹⁴ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 238.

⁹⁵ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 328.

lara körü körüne bağlı, cesur, zorluklara karşı dirençli, açlık ve susuzluğa dayanıklı ve oldukça duygusal bir toplum olduklarını da eklemiştir⁹⁶. N. Zeland ise, sıcak soğuk bakmaksızın daima dinç, dinamik ve acıya dayanıklı olduklarına hayretle tanıklık etmiştir⁹⁷.

Bölgeye gelen bazı seyyahlar, Kazakların çok basit bir sebepten öfkeye kapılabildiklerini, ancak bu durumun aynı çabuklukla dindiğini dile getirerek onların hatti zatında alçak gönüllü, dürüst, merhametli ve güler yüzlü kişiler olduklarını belirtmektedirler. Bazı kaynaklarda ise onların kaygısız ve her şeyi hafife alan tipte insanlar oldukları söylenmektedir. Hatta bazı kereler Kazakların çok meraklı ve iyi dinleyici kimseler oldukları halde duydukları bir şeyin tam anlamı kavramaya pek meyilli kimseler olmadıkları şeklinde onları hafife alan ifadeler yer almaktadır⁹⁸.

Konar-göçerliğin beraberinde getirdiği handikaplar gereği yarı medeni bir yaşam süren Kazaklar oldukça sağlıklı, becerikli ve iyi niyetli insanlardı. Kendilerini cesur, özgür ve yiğit gibi anlamlar ifade eden *Kazak* adı ile tanımlıyorlardı⁹⁹. Bozkırın bağrında yetişen bu yiğit insanlar başkalarına boyun eğmektense ölümü tercih edecek kadar gözü karaydılar. Kendilerinden farklı bir düzene sahip insanlardan, bilhassa da dağda yaşayanlardan ve ziraatla uğraşanlardan nefret ediyorlardı¹⁰⁰. Bozkırın son müdavimleri diyebileceğimiz bu insanlar toprağa bağlanmaktan o kadar korkmuşlardı ki, ne pahasına olursa olsun kuşlar gibi özgür olmayı ve istedikleri

⁹⁶ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 427.

⁹⁷ N. Zeland, *a.g.e.*, s. 36-37.

⁹⁸ P. Pallas, *Puteşestviye po Raznim Mestam Rossiyskogo Gosudarstva*, SPb., 1786, s. 458; T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 369; L. Meyer, *a.g.e.*, s. 257; F. Lobiseviç, "Turgayskaya Oblast i Yeye Ustroystvo", *Voyenniy Sbornik*, Red. Menkov, № 4, SPb., 1871, s. 275; E. Meyerdorf, *a.g.e.*, s. 42; L. Meyer, *a.g.e.*, s. 259.

⁹⁹ S. Zikov, "Vodvoreniye Russkoy Vlasti v Sredney Azii", *Voyenniy Sbornik*, Red. M. Lavrentyev, № 8, SPb., 1868, s. 259; E. Meyendorf, *Puteşestviye iz Orenburga v Buharu*, Moskva, 1975, s. 38.

¹⁰⁰ S. Gedin, *Puteşestviye v Serdse Azii (Pamir-Tibet-Vostochniy Turkistan)*, İzd. İ. Devriyena, per. s Şvedskogo A.P. Ganzen, C. I, SPb., 1899, s. 38.

zaman göç edebilmeyi bir varoluş meselesi olarak görmekteydiler. Onlar arasında “Ne zamanki Kazaklar evlere yerleşip toprakla uğraşmaya başlarsa, o vakit kendi özgürlüklerini kaybederler”, diyedahi söyleyişler bulunmaktaydı¹⁰¹.

Kazaklar gerçekten de uçsuz bucaksız bozkırları çok sevmişler, buraya gelen yabancıların bu manzaradan sıkıldığını duyunca dabuna bir anlam verememişlerdir. Seyyahlar ise, onların bu hayat tarzından sıkılmadan ömür sürmelerini asırlarca aynı bölgede yaşamalarına ve farklı bir hayatı bilmiyor olmalarına bağlamışlardır¹⁰². Bozkırda zor şartlar altında yaşamaya çalışan ve özgürlüğüne son derece düşkün olan Kazaklar, geçimlerini sadece hayvancılıkla sağlamışlardır. Yiyecek, içecek, giyecek ve diğer ihtiyaçlarının temeli tamamen hayvancılığa dayanmaktadır¹⁰³.

Ünlü seyyah V. Potto, Kazakların siyasi konularla yakından ilgilendiklerini, bilhassa da o dönemin siyasi güç odakları olan Osmanlı Devleti ve doğudaki diğer Müslüman devletler hakkında bilgi edinmeye çalıştıklarını söylemiştir¹⁰⁴. Kazaklar arasında Ruslara nazaran daha kuvvetli bir haberleşme ağı olduğunu bir haberin yayılma hızından kolayca anlayabiliriz. Zira bir aulda hattı zatında çok önem arzetmeyen bir haber dahi atlı haberciler vasıtasıyla hızlı bir biçimde komşu aullara ulaştırılırdı. Bu surette haberler auldan aula kurşun hızıyla yayılmıştır. Kurumsal hale gelmiş ve organize olmuş hiçbir haber ajansı Kazaklarla bu konuda rekabet edemezdi¹⁰⁵.

¹⁰¹ E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁰² Alihanov-Avanskiy, *Pohod v Hivu(Kavkazsskih Otryadov)*, SPb, 1899, s. 22.

¹⁰³ S. Gedin, *a.g.e.*, C. I, s. 38.

¹⁰⁴ V. Potto, *a.g.e.*, № 11, 1877, s. 164.

¹⁰⁵ F. Lobiseviç, “Dvizheniye Turkestanskago Otryada ot Uroçışa Hal-Ata do Amu-Daryi”, *Voyenniy Sbornik*, Red. Lavrentyev, C. 103, № 5, SPb., 1875, s. 16.

Bozkır yaşamının getirdiği zorluklar bu yöre insanının karakterine olduğu kadar bedensel melekelerine de etki etmiştir. Kazak toplumu görme ve işitme duyuları çok iyi bireylerden müteşekkildi. Bu insanlar inanılmaz uzun mesafelerden renk seçebilir, kaybolmuş hayvanları görür, çöl ve bozkırda kışın bile kaybolmadan yollarını bulabilirlerdi. Daima geniş ve düz bozkırlarda yaşadıkları için, küçük yaştan itibaren uzağı görmeye alışır ve çoğu şeyi uzaktan tanımlama yetisine malik olurlardı¹⁰⁶.

Kazakların at binmedeki maharetleri, sır ve söz saklama konusundaki hassasiyetleri ile birleşince onların kuryelik mesleği için aranan vasıfta insanlar olmalarını sağladı. Ancak lisan öğrenme konusunda çok muvaffak oldukları söylenemezdi. Buna mukabil genç yaştan itibaren kendilerini çeviren tabiatı anlama ve onu daimi surette tetkik etme hususunda inanılmaz bir azim göstermişlerdir. Herkesi ve her şeyi merak eden bu halk, gördükleri her yolcuya bin bir çeşitsoru yönelterek olanı biteni anlama adına inanılmaz bir arzu duymaktaydı¹⁰⁷.

Kazaklar çocuklara doğar doğmaz onlara ilk önce at binmeyi öğretmişlerdir¹⁰⁸. Bu durum bazı seyyahlar tarafından şaşkınlıkla karşılanmış olsa gerek ki N. Prjevalskiyve E. Bacon gibi seyyahlar, Kazak erkeklerinin at üzerinde hayatlarını geçirdiklerini ve bu nedenle çok tembel olduklarını, otuz metreyi bile yürümeye üşenip, çadır kapılarının önünde daima at bulundurdıklarını söylemişlerdir¹⁰⁹. A. Levşin, Kazakların sürekli at binme alışkanlıklarından dolayı

¹⁰⁶ E. Markov, *Oçerki Puteşestviya po Zakavkazyu, Turkmenii, Buhare, Samarkandskoy, Taşkentskoy i Ferganskoy Oblastyam, Kaspiyskomu Morü i Volge*, C. II, SPb., 1901, s. 174.

¹⁰⁷ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 109; A. Alektorov, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁰⁸ Kazaklar çocuklarını at üzerine ilk kez üç yaşında bindirmiştir. Bu olay, halk arasında çok büyük sevinçle karşılanır, at yarışı ve diğer eğlencelerle kutlanırdı. Ziyafet sonrası birisi çocuğu ata bindirip tüm aulu gezdirirdi. Bu tür *şölenler* sırasında aul halkı çocuğa çeşitli küçük hediyeler vermeyeydi. Bkz: (İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 239).

¹⁰⁹ N. Prjevalskiy, *a.g.e.*, s. 10; E. Bacon, *a.g.e.*, s. 37.

çok eğri bacaklara sahip olduklarını ve yürümekte dahi zorlandıklarını dile getirmiştir¹¹⁰.

Çoğu seyahatnamede, bozkır halklarının, sırf eğlence olsun diye çok uzak mesafelere gidip geldikleri belirtilmektedir. Gerçekte ise bu geziler daha çok haber alıp vermek, önemli misafirleri karşılamak veya cenaze merasimi dolayısıyla tertiplenirdi. E. Meyendorf, bir defasında bir Kazak erkeğinin saatte elli verst¹¹¹ mesafekat ettiğine şahit olmuştur¹¹².

Kazaklar diğer bozkır halkları gibi tarihleri boyunca misafirperverliklerini korumuşlardır. Tabiri caizse Kazak bozkırı ne kadar genişse, bu halkın gönlü de o denli hoş ve geniştir. Gelen misafir nereden gelirse gelsin, hangi millettense olsun, tanışın tanımasın, ona asla saygıda kusur edilmezdi ve bu hareket hiç karşılık beklenmeksizin yapılırdı. Seyyahların arasında Kazakların misafirperverliğini anlatan N. Zeland, onların misafirlerine çok içten ve hoşgörü davrandıklarını belirtmiştir. Örneğin, sıcak mevsimde yolcunun susuzluğunu gidermek için hizmet etmek konukseverliğin ilk şartıydı ve bir Kazak'tan su istemek, adeta onu minnettar etmek demektir¹¹³.

Bununla birlikte arada kan davası dahi olsa bir kimseyi eve almamak büyük bir utanç ve kınanma sebebiydi¹¹⁴. Fakir zengin ayırmaksızın geçen her yolcuya yiyecek, içecek, kalacak yer vs. her türlü imkân sağlanmaya çalışılmıştır. Durumu daha iyi olanlar Tanrı misafiri addettikleri yolculara koyun keserek hatta istisnai

¹¹⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 302.

¹¹¹ 1 verst = 1,0668 km, 50 verst = 53,34 kilometredir. Bkz. (G. Kurmangaliyeva Ercilasun, *a.g.t.*, s. 8).

¹¹² E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 40.

¹¹³ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 67.

¹¹⁴ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 134.

durumlarda at dahikeserek ikramda bulunurlardı¹¹⁵. Geliş sebepleri her ne olursa olsun (düğün veya cenaze) Kazakların kapıları yolculara gece gündüz açıktı¹¹⁶. Görüldüğü üzere bozkır insanı yolculuğa çıktığı zaman dışarıda aç kalmak gibi bir kaygısı bulunmaksızın, bozkırda rahat bir şekilde hareket etmiştir.

İslam'ın Kazaklar arasında yayılması ardından Hicri ayların isimleri çok bilinmese de genel olarak dört mevsimin ismi bilinmiştir. Kazaklar takvim olarak, her senenin bir hayvan adıyla adlandırıldığı geleneksel oniki hayvanlı Türk takvimini esas almakta idiler ki bunu da ancak okumuş hocalar bilmekteydi. Bu yılların sırası şöyleydi: fare-*sıçkan*, inek-*sığır*, pars-*jolbars*, tavşan-*tuguşkan*, ejderha-*lu*, yılan-*jılan*, at-*jılkı*, koyun-*koy*, maymun-*piçin*, tavuk-*tauk*, köpek-*it* ve sonuncusu domuz-*dunguz* yılıydı. Zaman dilimine gelince, bu toplum saatin kaç olduğunu güneş ve yıldızları takip ederek tespit etmiştir. Uzun mesafeleri için eski yöntemler yani deve ve at belirleyici olmuştur¹¹⁷. Ağırlık ölçüsü ise göz kararı ile verilmiştir¹¹⁸. Uzaklık ölçüsü duyabildikleri ve görebildikleri mesafe ile hesaplanmıştır. Bu mesafe ölçme metoduna Başkurtların da dediği gibi *çakırım* denmiştir¹¹⁹.

Tam anlamıyla bozkırın çocukları olan Kazak toplumu adeta yaşadıkları coğrafyayı kendi kamçılarından daha iyi bilip, başka toplumların bozkır ve çöllerde biçare durumda kaldıklarının bilincine varmışlardır¹²⁰. Bölgeye gelen seyyahlar, onların bozkırda hava durumunu kesin bir şekilde tahmin etmelerini, ge-

¹¹⁵ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 38.

¹¹⁶ E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 40-41.

¹¹⁷ G. Spasskiy, *a.g.e.*, 57; Kazaklar bütün mesafeleri at veya deve ile hesaplamıştır: günlük en uzun mesafe 70-80 verst, orta mesafe 60 verst, en kısa mesafe 45 verst, deve ile ancak 40 verst gidebilmişlerdir. Bkz: (M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 32).

¹¹⁸ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 29.

¹¹⁹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 359.

¹²⁰ A. Kruber, *a.g.e.*, s. 311.

ce yıldızlardan faydalanarak yön bulmalarını, görünemeyecek kadar uzak yolları ve çizilmemiş sınırları rahatça tespit etmelerini hayret ve hayranlıkla not etmişlerdir¹²¹. Ayrıca yolculuk esnasında ufak bir detayı bile akılda tutup, onlardan önce kimin geçtiğini, hangi boydan olduğunu ve ne tarafa gittiklerini, at gübresinin tazeliğinden, kazınmış kuyulardan, basılmış otlardan, hayvanların yerde bıraktığı izlerden ve havada bıraktıkları kokudan yola çıkarak kolayca tespit etmişlerdir¹²².

Hive seferlerinde Rus askeri kervanlarına rehberlik eden Kazak erkekleri, haritalarda olmayan kuyuları keşfetmek başta olmak üzere hertürlü müşkül durumu çözüme kavuşturmuşlardır. Rus komutan ve generalleri Kazakların zor hava şartlarında ve sıkıntılı vaziyette bu kadar tecrübeli, dayanıklı ve derin bilgiye malik olmalarına hayret edip, sahip oldukları bu özellikleri doğuştan gelen içgüdülerine bağlamışlardır. Gerçekten de Kazaklar bozkırda yolunu kaybeden kişileri ayıplardı ve kayboldukları zaman en kolay yöntem olarak güneşin doğuş ve batışına göre konumularını saptayıp nasıl davranacaklarını belirlerlerdi¹²³.

Bozkırda seyahat eden R. Karuts asla dilencilik veya hırsızlık yapan kimsele rastlanmadığını ve hep hoşgörülü ile karşılandığını belirtmiştir¹²⁴. Bozkırın temiz havasını ciğerlerine çeken Kazak halkı Rusların bölgeye gelmesi ardından Küçük ve Orta Ordaların büyük kısmı dâhil olmak üzere onlardan enfiye çekmeyi öğrenmişlerdir. *Burunlu* adı verilen bu tütünler bel kemerinde asılan küçük torbalarda taşınmıştır¹²⁵. Büyük Orda halkı enfiye çekmekten ziyade Çinlileri taklit ede-

¹²¹ D. Kolokolsev, *Ekspedisiya V Hivu v 1873 Godu*, SPb., 1873, s. 16; A. Haruzin, *a.g.e.*, s. 19; V. Tronov, *a.g.e.*, s. 16.

¹²² M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 202-203; E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 41.

¹²³ Alihanov-Avarskiy, *a.g.e.*, s. 42.

¹²⁴ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 39.

¹²⁵ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 133.

rek çok miktarda tütün içerdi, hatta pipo yerine hayvan kemiklerini kullandıkları da görülmüştür¹²⁶.

Kazak halkınındans etmiyor olması bölgeye gelen yabancıların da ilgisini çekmiştir. Buna mukabil her işin başında daima şarkı söyledikleri ve söyleyiş tarzlarının bozkırdaki hayatları gibi melankolik, monoton ve yavaş olduğu şeklinde tespitler bulunmaktadır¹²⁷.

Seyyahların notlarından anlaşıldığı üzere bölgede henüz madeni para yoktu veya çok nadirdi. Kazaklar söz konusu dönemde para birimi yerine koyun üzerinden bir fiyat usulü benimsemişlerdi. Rusya ve diğer Türkistan halklarıyla olan ticarettise duruma göre, Rus, Buhara ve Çin parası kullanmıştır. Ancak Kazaklar arasında eskiden beri gelen âdete göre, elde bulunan mallar ihtiyaç duyulan diğer mal ve malzemelerle takas edilmekte yani mübadele usulü ile alış veriş yapılmakta idi¹²⁸.

1.1.4. Kazaklar'da Cüz, Boylar, Şecere

Kazak toplumu kendilerinin ortak bir atadangeliklerine inanırlardı. Ancakbu ilk atanın isminde bile mutabakat yoktur. Yine de herkesin birleştiği nokta, bu atanın üç oğlu olduğu ve bunların soyundan üç büyük Kazak boyunun neşet ederek zamanla üç büyük kola ayrıldığıdır. Bu boylara *Cüz* denmektedir ve en büyük oğuldan inen ordaya *Büyük Cüz*, ortanca oğulun soyuna *Orta Cüz* ve en küçükoğulunkine de *Küçük Cüz* denmiştir. Bu üç kardeşin oğulları cüzlerden daha küçük gruplar, onların oğulları da daha küçük gruplar kurmak suretiyle ordadan

¹²⁶ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 302.

¹²⁷ P. Paşino, *a.g.e.*, s. 57; Bozkır halkı melankolik olmaya çok meyillidir. Gece bozkırda daima, aya bakan ve hüznü ile dolu şarkı söyleyen Kazak görmek mümkündür. O şarkıların konusu geçmiş tarihleri, konargöçer hayatın zorlukları, savaş ve kahramanlar olmuştur. Bkz: (E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 40).

¹²⁸ İ. Yerofoeva, *a.g.e.*, s. 222-237.

aullara doğru giden bir sosyal yapı inşaa edilmiştir. Bu surette bütün Kazak toplumu geniş bir aile sayılmaktadır. Ancak kabile şecerelerinin büyük ölçüde idealize edilmiş olduğu söylenebilir. Muhakkak ki, her Kazak erinin bütün evlatlarının bu şekilde aileden ayrılıp yeni organizasyonlar kurması ve her nesilde bu derece uyumlu grupların teşekkül etmesi imkân dâhilinde değildir¹²⁹.

Kazak tarihlerinde, onların üç cüze ayrılma süreci hakkında kesin bir bilgi verilmemektedir. Ancak Kazakların XV. yüzyıldan sonra yavaş yavaş özel cüzlere toplanmaya başladıklarına dair bilgiler bulunmaktadır¹³⁰. Ayrıca tüm cüzlerin atası ve onları üç kol halinde teşkilatlandıran kişinin Alaç-Han olduğu tahmin edilmektedir¹³¹. A. Levşin, bu fikre iştirak ederek Alaç-Han'ın ölümünden sonra, Kazak halkının oğulları tarafından üç kola bölünerek büyüklüklerine göre Büyük, Ortave Küçük Cüzolarak isimlendirildiklerini belirtmiştir. Bozkırda kalan Kazak halkı da kendi güvenliği için en yakınına intibak etmek suretiyle birlik içindeki yerini almıştır¹³².

Ç. Valihanov, teşkilatlanma sürecinin izlerini Kazak halk edebiyatının şifahi örneklerinde arayarak halk içinde yaygın olan çeşitli destan, masal, şiir ve rivayetlerden Kazakların üç cüze bölündüğü zamanı tespit etmeye çalışmıştır. Ona göre, “Kazak Cüzleri, XV- XVI. yüzyıllarda Moğol ulusları örneği ile müteşekkil hale

¹²⁹ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹³⁰ G. Miller, *İstoriya Sibiri*, Leningrad, 1937, s. 475.

¹³¹ İ. Blaramberg, *a.g.e.*, s. 73.

¹³² P. Rumyansev, *a.g.e.*, s. 15; A. Levşin, *a.g.e.*, s. 288-289; S. Zikov, *a.g.e.*, № 8, 1868, s. 259; Cüz kelimesinin gerçek anlamı, şimdiye kadar tespit edilememiştir. Hali hazırda Cüz kelimesinin, genişletilmiş anlamında *dal*, *kol* veya *kısım* anlamına geldiği görüşü savunulmaktadır. Herhalde Cüzler, Kazak-Türk boylarının topluluklarından başka birşey değillerdi. Avrupa literatüründe Cüz kelimesi *Horde* (Orda) kelimesi olarak anlaşılmıştır. Bkz: (B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, 1995, s. 24).

gelmiştir”¹³³. Bu suretle XVII. yüzyılın sonlarına doğru yani Cunar Hanlığı’nın çöküşünden sonra bozkır halkı artık Üç Cüz halinde yaşamını sürdürmüştür¹³⁴.

Bir süre Türkistan’daki rasathanede görev yapan Alman asıllı F. Şvars, yaptığı tespitler neticesinde, Kazak cüzlerin kendi aralarında daha küçük şubelere ayrılışlar da, aralarındandaki yaşam tarzı, gelenek ve görenek birlikteliğinin devam ettiğine şahit olmuştur. Bununla birlikte her ordanın başında kendi han ve yöneticileri mevcuttur¹³⁵.

Kazak cüzlerin yayıldığı coğrafyaya bakacak olursak, Üç Cüz gerçekten de çok büyük bir araziye sahipti: Batıda Ural, kuzeyde Uya, Sibirya veya Tobol’dan İrtiş’e ve İşim hattına kadar kadar, doğuda Surazı Nehri ve Hive’ye kadar, güneydoğuda ve güneyde Sır Derya, Aral ve Hazar Denizi’ne kadar olan topraklar Kazak ordaları tarafından işgal edilmekteydi¹³⁶.

Kazakların elinde tuttuğu toprakların önemi daha 1722 yılında Rus Çarı I. Petro tarafından farkedilmiştir. Petro: “*Kırgız (Kazak) ’ların Orda’ları (Cüzleri), bütün Asya memleketlerin anahtarı ve kapısıdır*” diyerek bu bölgenin önemine işaret etmiştir¹³⁷. Petro bir keresinde de “*Bu ordalar, Rus himayesi altına alınmalı ki, bunlar vasıtasıyla diğer bütün Asya memleketleriyle irtibat kurulabilsin ve Rusya için faydalı ve uygun tedbirler alınabilsin*” diyerek Kazak ordaları üzerindeki Rus emperyal planlarını ifşa etmiştir¹³⁸. I. Petro’nun açtığı bu yol Rusların Kazak Cüzle-

¹³³ Ç. Valihanov, *Şığarmalar Jinağı*, II, Almatı, 1985, s. 29.

¹³⁴ A. Semyonov, *Rossiya. Polnoye Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Kirgizskiy Kray*, SPb., 1913, s. 147; A. Semyonov, *a.g.e.*, 1913, s. 368.

¹³⁵ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 527.

¹³⁶ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 121.

¹³⁷ L. Kostenko, *Srednyaya Aziya i Vodvoreniye v Ney Russkoy Grajdanstvennosti*, SPb., 1870, s. 90-93.

¹³⁸ B. Hayit, *a.g.e.*, s. 49.

ri ve Orta Asya devletleriyle münasebetlerinde diplomatik yollara başvurarak, ticaret kervanlarına emniyetli yollar açmak istemelerine ve bu suretle de Rus-Kazak ve Rus-Orta Asya münasebetlerinin gelişmesine vesile olmuştur¹³⁹.

Kazak cüzleri birkaç yüzyıl boyunca özgür bir biçimde, Balkaş havzasından Ural nehrine kadar, Sır Derya ile Çu Nehri sistemlerinden Orta Tobol, İşim ve İrtiş'e kadar uzanan geniş Kazak bozkırında, bağımsız ve tam manasıyla kendi hallerine bırakılmış bir vaziyette hareket etmelerini mümkün kılacak çok müsait imkânlarla sahip olmuşlardır¹⁴⁰. Kazaklar nüfus bakımından en parlak dönemlerini yaşadıkları bir anda üç parçaya bölünmüşlerdir. Taşkent ve Türkistan Eyaleti Orta Cüze kalırken, Büyük Cüz doğuya, Küçük Cüzise batı ve kuzeye doğru gitmiştir¹⁴¹.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Kazaklar Cüz olarak tesmiye edilen üç büyük gruba (Orda'ya) ayrılır¹⁴². Eski hesaplara göre, Büyük Cüzün nüfusu 500.000 civarındaydı. Bu Cüz Balkaş Gölü ve Isık-Göl'ün güneyinde, doğuda Evliya Ata, Çimkent, Türkistan ve Taşkent şehirlerine kadar uzanan sahada teşekkül etmiştir¹⁴³. Büyük Cüz, 1723'te Kalmukların itaat altına aldıkları ilk kurbanları olmuştur. 1758 yıllarında onlara tabi olmaktan kurtulmuşlar, ancak doğu kesimleri Çin'in nüfuzu altında kalmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Büyük Orda bağımsızlığını yeniden tesis etmiş, fakat bu durum da kısa sürmüştür. Bir süre sonra Hokand Hanlığı Büyük Cüzün büyük kısmını fethetmiştir. Diğer yandan da Ruslar kuzeyden inerek Büyük

¹³⁹ O. Doğan, "Çarlık Rusya'sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge", *Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (K.R.O.) v XVI-XVIII. Vekah (Sbornik Dokumentov i Materialov)*, Alma-Ata, 1961, s. 289.

¹⁴⁰ W. Radloff, *Sibirya'dan II*, İstanbul, 1994. s. 183; Çin kaynaklarında Büyük Orda "Sağ Kanat Kazakları", Orta Orda "Sol Kanat Kazakları", Küçük Orda "Batı Kanat Kazakları", Rus kaynaklarında "Ulu Orda", "Orta Orda" ve "Kişi Orda" diye geçmektedir. Bkz: (Z. İsmail, *a.g.e.*, s. 150).

¹⁴¹ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁴² *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Red. Venedinskiy, C. 19, s. 329.

¹⁴³ W. Radloff, *a.g.e.*, C. I, s. 225-227.

Orda topraklarına saldırmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda BüyükCüzün son hanı Suyuk (boy nüfusu 55.000 çadır), Karatal Nehri vadisinde Rus himayesini kabul etmek zorunda kalınca Büyük Cüz, artık tamamen Rus nüfuzu altına girmiş oluyordu¹⁴⁴.

Büyük Cüz, Sarı-Uysın, Dulat, Jalayır, Tulatay, Sırgeli,Şanışkalı olmak üzere altı büyük boydan ibaretti¹⁴⁵. Zaman içerisinde Orta Cüzdan Büyük Cüze katılımlar olmuş Kongratve Kunrat boyları Büyük Orda safhına geçmişlerdi¹⁴⁶.

Orta Cüz, Argın, Girey, Nayman¹⁴⁷, Kıpçak, Konrat, Uakadlı boylardan mürekkepti¹⁴⁸. Argın boyu Karakisyak, Karaaulkisyak, Çardjetim, Janjar, Çakçak, Dörtaul, Atıgay, Altay, Tebiç, Tabaklı, Borçi, Karpak, Basantien, Ağışkalkaman, Kanjığalı, Közügan, Kukşal; Nayman boyu, Akbura, Bulatçı, Karagirey, Tirstamgalı, Dörtaul, Kukjarlı, İrginyaklı, Semizbaganalı ve Sadır; Kıpçak boyu Torıayğır, Tuyuçka, Kıtacak, Bultun, Karabalık, Kundelen, Tanabuğa, Uzun, Kukboron; Uvkgirey boyu Uvak, Girey veya Kirey, Taraklı alt boylarından oluşmaktaydı¹⁴⁹. Orta Cüz önceleri kısa bir süreliğine de olsa hem Ruslara, hem Kalmuklara karşı bağımsızlığını koruyabilmişti¹⁵⁰.

Küçük Orda, Elimulı, Bayulı ve Yedi Uruğ boyundan teşekkül etmektedir. Elimolu ve Bayoğlu boyları Ural, Uruğ boyu Ural ve Turgay bölgesinde teşekkül

¹⁴⁴ B. Hayit, *a.g.e.*, s. 23-25.

¹⁴⁵ N. Piçugin, *Vtorjenıye Kokansev v Alatauıskiy Okrug v 1860 godu (S Kartoyu i Planom)*, Red. Menkov, C. 85, SPb., 1872, s. 5.

¹⁴⁶ E. Markov, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁴⁷ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 122.

¹⁴⁸ W. Radloff, *a.g.e.*, C. I, s. 225-227.

¹⁴⁹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 290.

¹⁵⁰ B. Hayit, *a.g.e.*, s. 24-25.

etmiştir.¹⁵¹ Elimulı-Karasakal, Karakisyak, Kitya, Dörtkara, Çömekey, Çikli olmak üzere toplam altı alt boydan; Bayulı: Aday, Jappas, Alaça, Baybaktı, Maskar, Berş, Tazlar, İssentemir, Çerkes, Tana, Kızılkurt, Şihlar olmak üzere toplam on iki alt boydan; Yediuru-Tabın, Tama, Kerderi, Jağaybaylı, Kereit, Tilyau, Ramadan olmak üzere toplam yedi boydan müteşekkildir. 1824’de Rus yönetimi, Küçük Orda toprakları için, yeni bir idare şekil uygulamaya başlamış ve bu topraklar üzerinde kaleler inşa edilmiştir¹⁵².

Kazaklar Rus hâkimiyetine girmeden önce Üç Cüz halinde, han ve sultanlara tabi olarak yaşamışlardır. Ancak Ruslar zamanla orda hanlarının yetkilerini azaltarak yok etmişlerdir. 1891 yılında Omsk şehri merkez kabul edilerek “*Step Genel Valiliği*” adı altında bağımsız idariyapı tesis ederek ordaların toprakları tek idare altında birleştirilmiştir. Ruslar cüzleri sayısız bölgelere (volost), volostları da daha ufak köylere ayırmışlardır¹⁵³.

Görüldüğü gibi Kazak toplumunun Üç Cüz şeklinde ayrılması, etnik bir ayrışma değil, tamamen coğrafi, iktisadî, sosyal ve idarî yapının özellikleri ile ilgili bölgesel bir taksimatdır. Aradan bir asır geçmesine rağmen, Kazaklar günümüzde bile hangi boy ve ordaya mensup olduklarını bilirler, buna azami derecede özen gösterirler.

Boylar

¹⁵¹ Z. Togan, *a.g.e.*, s. 40-41.

¹⁵² Ünlü Rus generali, muhabir ve aynı anda bir çok askeri, tarihi dergi ve gazetelere editörlük yapan S. Zıkov, çalışmalarında Kazak Cüzlerin XX. yüzyıldaki çadır sayısını şöyle belirtmiştir: “Küçük Cüz, kırk bir bin üçyüz yetmiş beş, Orta Cüz on dokuz bin yetmiş dokuz ve Büyük Cüz elli bir bin sekiz yüz yirmi üç çadırdan oluşmaktadır”. Bkz: (S. Zıkov, *a.g.e.*, № 8, 1868, s. 260).

¹⁵³ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 180.

Kazak ulusunun oluşum süreci Kazak coğrafyasının sınırlarının belirlenmesi ile eşzamanlı olarak devam etmiştir. Netice itibariyle bugünkü Kazakistan havalisi ile etnik ve ekonomik gerekçelerin bir araya getirdiği geniş bir boy federasyonu ortaya çıkmıştır. Söz konusu boylar, çeşitli kültürel, ekonomik, politik ve coğrafi etkenlerden nasibini almış bir şekilde meydana gelmiş ve tekâmül etmiş olsalar da bu oluşumun niteliği hakkında ortaya atılan çeşitli tartışmalar günümüze kadar devam etmiştir.

N. Aristov, tarih boyunca konar-göçer Türklerin gündelik yaşamı ve tarihlerinde boy teşkilatının oldukça mühim bir rol oynadığını altını çizmektedir. Ayrıca her gebenin kaderini mensup bulunduğu boy teşkilatı ile özdeşleştirmektedir. Bundan dolayı boyların eskiden beri seçtikleri isim ve semboller oldukça büyük önem arzetmekle, ancak bunların zamanla gücünü kaybettikleri görülmektedir. Kazakların kullandıkları boy isimlerini asırlar evvel Çin hanedan yıllıklarındaki kayıtlarda da görmek mmkndr¹⁵⁴.

Eskiden beri Kazak toplumunun hayat tarzı boy müessesine dayanmaktaydı. Bozkırdaki her konar-göçer *ru* dedikleri boy ve onun alt kademesini oluşturan *taypa* bölümüne dahil bulunmaktaydı¹⁵⁵. N. Aristovun görüşüne göre, boyların içinde ayrılan alt şubelerin her birine ve bunların oluşturduğu bütünlüğüne de *uruk* adı verilmiştir. Bununla birlikte Kazak halkı kendi içinde birkaç ana boya ayrılmaktaydı. Bu boylarda daha küçük altboylardan oluřmaktaydı¹⁵⁶.

Kazak toplumunda bütün boylar arasındaki ilişkileri belirleyen ilkelere *det* denirdi. Bu adete göre boy sistemi bütün siyasi, mülkiyet ve sosyal ilişkilerin ana

¹⁵⁴ N. Aristov, *a.g.e.*, 2003, s. 285.

¹⁵⁵ G. Kurmangaliyeva Ercilasun, *a.g.t.*, s. 26.

¹⁵⁶ N. Aristov, *a.g.e.*, 2007, s. 53.

temelini oluşturmaktaydı. Nişanlanmış gelinler bile o boyun mülkü sayılırdı. Boy ve ailedeki büyüklük, onları birbirine bağlayan bağlar Kazaklar için büyük önem arz etmekteydi. Her boy kendi bireylerine sahip çıkıp korumuş, yaptığı davranışın sorumluluğunu ve hatta intikamını üzerine almıştır. Mensup oldukları boyun gelenek ve adetlerine büyük önem veren Kazaklar: “*Başkasının boyunda padişah olmaktansa, kendi boyunda çoban olayım*” sözünü adeta kendilerine şiar edinmişlerdi¹⁵⁷.

Boyların tamamında kendilerine ait, günümüzde imza yerine geçen *tamga* (damga) adı verilen mühürler bulunmaktaydı¹⁵⁸. Boy idarecileri bu tamgaları kendilerine ait hayvan ve mallara vurarak, kavga ve kargaşanın önüne geçmek için tedbir alırlardı¹⁵⁹. Gerçekten de bozkır tarihinde Göktürkler ve Kazaklar, hayvancılığı organize etmek için önemli bir yöntem olarak bu damga ve işaretleri başarılı bir şekilde kullanmışlardır. Ayrıca Kazak halkının çeşitli boy damgaları, başka boylar tarafından fark edilmek amacıyla bayraklarda da kullanılırdı. Bu bayraklar sayesinde, o grubun hangi boya mensup olduğunu sorulmaksızın ilişkiler yoluna koyulurdu. Bu tamgalı bayraklar bilhassa savaşlarda görülen önemli bir uygulamaydı.

Boylar arasındaki gevşek konfederatif yapı ve konar-göçer yaşam tarzından dolayı Kazaklar hiçbir zaman siyasi ve kurumsal anlamda sağlam temelleri olan bir devlet nizamına ulaşamamışlardı. Maalesef ki tarihlerinde birkaç boy teşkilatından ileri giden bir birlik ve dayanışma görülmemiştir. Bu nedenle komşularına daima

¹⁵⁷ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 378.

¹⁵⁸ A. Levşin, “*Kazaklar tamgayı Moğollardan benimsemişlerdi. Tahminen Moğollar bu terimi Hindistan’a kadar yaymış, zira oradaki tamga kelimesinin anlamı Kazaklardaki ile aynı anlama gelmektedir*” diye söylemiştir. Bkz: (A. Levşin, *a.g.e.*, s. 351).

¹⁵⁹ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 368.

bağımlı kalmışlardır. Aralarında karmaşa çıkan boylar bir yerden diğerine kolaylıkla göç edebiliyordu. Bundan dolayı topraklarına bağlı olmayan ve sürekli yer değiştiren bu toplumun tarihi bitmek bilmeyen göçlerden ibarettir¹⁶⁰. Zamanla boyların bir çoğu ekonomik ve diğer sebeplerden dolayı gerçek boy bağından kopmuştur¹⁶¹.

Kazakların Şeceresi:

Kazak ataları, şecere bilme âdetinineski inançtan kaldığını iddia etmişlerdir. Eski inanişā göre, insan ruhunun huzuru için, ataların *Aruah (arvah)* adlı ruhunudaıma hoşnut tutmak gerekirdi. Birisi kötü muamelede bulunduğu zaman, ataların ruhuna ve Tengri'ye büyük hakarete bulunmuş sayılırdı. Böylece kötölük yapan kişi, bunun yedi nesline kadar yansıyacağından korkardı. Oysa saygı ve sevgi ile hayatını sürdüren birisi, ruhların yedi nesline kadar çok iyi davranacağından ve onları koruyacağından emindi¹⁶².

Kazaklar eski tarihlerden beri ata-baba şecerelerini sözlü bir gelenek çerçevesinde milli tarihi olarak saymış ve değeri vermiştir. Bu toplum asalet ve soyluluğa büyük önem verip, bununla daima övünmüştür. Bu nedenle iki Kazak karşılaştığında, kendilerini tanıtırken kendinden başlayarak yedi atasına kadar isimlerini zikrederdi. Soy kütüğünü bilmek her bir Kazak'ın vazgeçilmez vazifesi idi¹⁶³. Şecereleri gelecek kuşaklara öğretmek ve tanıtmak anne-baba terbiyesinin, aile eğitiminin önemli bir parçasıydı. Bundan dolayı halk arasında “*Yedi atasını bilmemek öksüzlüğün işaretiydi*” ve “*Yedi atasını bilen çocuk yedi*

¹⁶⁰ N. Aristov, *a.g.e.* 2003, s. 311.

¹⁶¹ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁶² Valihanov, Ç Ç., *a.g.e.*, C. I, s. 208-215.

¹⁶³ E. Markov, *a.g.e.*, s. 170.

yurda akıl verebilir” şeklinde inanışlar ve atasözleri bulunmaktaydı¹⁶⁴. Dolayısıyla *atan kim?* şeklinde bir soruyla karşılaşan, sekiz yaşında bir çocuk bile olsa, daha sonra hakarete uğramamak için, cevabını önceden hazırlamıştır¹⁶⁵.

Ayrıca bozkır halkı kendi soy ağaçlarını ezberleyebilen insanlara *şecereci* diyerek saygı gösterirdi. *Şecereci* unvanına sahip olanlar on beşten yiriminici göbeğe kadar cetlerini biliyorlardı. Bütün kabilenin soy ağacını, hatta Üç Orda’nın tümünün soy ağacını bilen ünlü şecereciler de vardı. Bu kişiler, Kazakların yüzden fazla olan boy şeceresini ezbere bilip, yetmiş yedi atasına kadar tek tek isimlerini saymışlardır. Her boyun kendisine ait şeceresi mutlaka mevcuttu. Şecerelerin içerisinde bazıları sözlü olarak, bazıları yazılı şekilde kuşaktan kuşağa uzanıp günümüze kadar gelmiştir¹⁶⁶.

Çoğu kere, kuvvetli bir liderin peşinden gidenler, onun ismini almakta ve zamanla bu isim şecerelere, sanki ilk atadan iniyormuş gibi geçirilmektedir. Bu şecerelerde geçen çoğu hayali karaktere rağmen, şecereler Kazak hayatının iskeletini teşkil etmiştir. Askeri unvan, evlenme ve siyasi teşkilat dahi boy şecerelerine bağlıydı. İki Kazak karşılaştığı zaman birbirleriyle olan akraba ve boy bağlarını araştırırdı. Gerçi herkese karşı büyük misafirperverlik gösterilirdi ama Kazaklar aralarında kan bağı olan kimselere daha büyük ilgi gösterirlerdi¹⁶⁷. Görüşmelerde şahsın hangi boydan geldiği ve soy ağacı mutlaka sorulur, şecerenin anlatılması bir sere-

¹⁶⁴ Z. İsmail, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁶⁵ A. Vambéry, *a.g.e.*, 1993, s. 153.

¹⁶⁶ Z. İsmail, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁶⁷ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 43-44.

moniye dönüştürülürdü. Kişinin kendini ve aşiretini anlatmasındaki performansına göre, ona iyi veya kötü davranılırdı¹⁶⁸.

Bununla birlikte Kazaklarda çok yakın akrabalar arasında içevlenme yoktu. Erkek tarafından, yedi göbekten yakın olanlar evlenemezdi. XIX. yüzyılda bu adet kısa bir süreliğine altı göbeğe inmiştir¹⁶⁹. Kazakların yedi göbeğe kadar birbiriyle evlenmemesinin bir takım nedenleri bulunmaktadır. Onlara göre, yakın akraba evliliklerinde ayıp diye bir şey kalmazdı, nesil azalırdı ve eşler değer görmezdi. Biyeler bu hususları göz önüne alarak, şeriata da aykırı gitmeden evlilik müessesesinde bu düzeni uygulamıştır. Mesela bir ailede kimse birbiri ile evin kızı babasının ikinci eşininkardeşiyle, üvey anneyle, üvey annenin kardeşiyle, baldızla, süt anneyle, süt-kardeşiyle ve kaynana ile evlenemezdi¹⁷⁰.

1.2. Toplumsal Yapı: Aile

1.2.1. Ailede Görev Dağılımı

Kazak halkının zengin aile kültürü, nesilden nesile aktarılıp kendi gelenek ve göreneklerini korumuştur. Bunların oluşumunda ve tekâmülünde dini ve tarihi gelişmeler büyük etki yaratmıştır. Özellikle birçok gelenek Tengricilik döneminden gelmektedir. Zamanla İslamlaşan bu toplumun örf ve adetleri kadim geleneklerle karışıp birbirini tamamlamışlardır. Bu adetlerin arasında büyüklere olan geleneksel saygı ve hürmeti görmezden gelmek mümkün değildir.

¹⁶⁸ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁶⁹ N. Aristov, *a.g.e.*, 2003, s. 52.

¹⁷⁰ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 28-30.

Kazak geleneğinde aile kutsal sayılırdı. Aile yaşantısına verilen önem toplumun etik ve saygınlık normlarını da yönlendiriyordu. Aile kurumuna saygı gösterilir, devamlığı için aile bireyleri arasında sevgi ve saygının kuvvetlenmesine önem verilirdi. Aile babaları önemli derecede saygı ve hürmet görmüşlerdir. Ataerkil toplumun en önemli taleplerinden birisi, itirazsız boyun eğmeyi öğrenmek, küçüklerin büyüklere saygı göstermesi ve onları dinlemeleriydi. Büyükler ve yaşlılar şahsi özellikleri nispetinde geleneksel bir otoriteye sahiptiler. Kazak toplumunun en karakteristik özelliği yaşlılara gösterdikleri saygıydı. Yaşlılara olan saygı, toplum hayatının bütün safhalarında göze çarpmaktadır. Toplum hayatının önemli kısmını halkın sahip olduğu gelenekler ve görenekler teşkil ediyordu¹⁷¹.

Kazaklara göre bir erin üç yurdu olurdu. Öz yurdu, annesinin yurdu ve karısının akrabalarının yurdu. Bunların üçü de yakın akraba sayılırdı. Anne ve babasının yakınlarına batı toplumlarında olduğu gibi adlarıyla değil, akrabalık adlarıyla hitap edilmesi geleneksel özelliklerindendir¹⁷².

Çok fakirlerin genelde bir, zenginlerin iki veya üç eşi olurdu. Bunun sebebi, bir eşin tek başına bütün ev işlerini yetiştirememesi, özellikle çadırın kurulmasında zorluk çekmesiydi. Aile babası, ev işlerinde yardımcı olma ihtimalini bile kendisine büyük bir hakaret olarak görürdü. O sadece yer, içer, ava, pazara ve yakınlarının ziyaretine giderdi¹⁷³. Kazak sosyal hayatı aile ve akrabalık bağları üzerine kurulmuştu. Bozkırda bir babanın en önemli görevi çocuklarına *inçi* yani hayvan, otlak veya ya-

¹⁷¹ L. Tülbasiyeva, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁷² Z. İsmail, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁷³ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s 181.

şayacağı yer temin etmektir. İnçinin dağıtılması oğulları on beş yaşını dolduğunda başlamıştır¹⁷⁴.

Evdeki büyük oğullardan biri evlenince, ona babasının aulunda bir çadır verildi. Ancak en küçük oğul evlendikten sonra babasının çadırında kalır ve yaşlılıklarında onlara bakar, ölümleri ile de çadırın sahibi olurdu¹⁷⁵. Eğer baba maddi durumuna veya isteğine göre, oğluna çadır veya otlak verme rızasını göstermezse, o vakit oğlu sürüden en iyi at veya deve seçme hakkına sahipti. Üstelik oğul başka aula taşınacaksa eşinden gelen çeyizi de götürürdü¹⁷⁶.

Bozkır halkı için aul geniş bir aileydi. Aulun ahalisi otuz, çok nadiren elli çadırdan ibaretti¹⁷⁷. E. Bacon, Kazak ailesinin baba, evlenmiş oğulları, evlenmemiş kızları veya birkaç evli kardeş ve bunların çocuklarından oluştuğunu belirtmiştir. Aulun büyüklüğü civarda hayvanlara yetebilecek otlak alanlarının miktarına bağlıydı. Aul mensuplarının ve hayvanların sayısı civarında barınmayacak kadar artınca, oğullardan biri, sürüden kendi payına düşeni alarak, yeni bir aul meydana getirmek üzere başka otlak aramaya çıkardı. Bazı zenginlerin birkaç konak yerleri vardı. Her bölgede bir karısı ve kiralanmış çobanları bulunurdu. İdeal şartlarda aul, baba tarafından akraba erkekler ve karılarıyla çocuklarından oluşurdu. Kadının akrabalarının da aula dâhil edilmesi olağan bir durumdu. Zengin ailelerin aullarında işçiler, öksüzler veya sürülerini kaybetmiş ve durumu iyi olana kadar kısa süreliğine sığınanlar da olurdu.

¹⁷⁴ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁷⁵ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹⁷⁶ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹⁷⁷ F. Yefremov, *a.g.e.*, 1811, s. 45.

Bunlar çalışmaları karşılığında yiyecek, giyecek ve hayvan alırlar, aile fertleri gibi muamele görürlerdi¹⁷⁸.

N. Grodekov, Kazak aile yapısında çocuk yetiştirme ve terbiye konusunda anne ile babanın aynı derecede önem taşıdıklarını, kızları annelerin, oğulları babaların terbiye edip cezalarını verdiklerini belirtmektedir. Grodekov ayrıca annenin otoritesinin babaya bağlı olduğunu ve çocukların baba korkusundan annelerine itaat ettiklerini belirtmiştir¹⁷⁹.

Seyyahların Kazak ailesiyapısı hakkında benzer fikirler beyan ettikleri görülmektedir. Onların bıraktıkları notlarda dikkatimizi çeken en önemli husus, çocukluktan itibaren aile ve büyüklerine ve akraba ileri gelenlerine duyulan saygıydı. Rus ve Batılı gezginler kendi devletlerinde büyükleri bu kadar kutsal konuma getiren geleneklere rastlamadıklarını ve bozkırın dört tarafında Kazak insanının ailesine duyduğu hürmet ve ihtirama hayran kaldıklarını çeşitli vesilelerle belirtmişlerdir.

1.2.2. Kazak Toplumunda Kadının Yeri ve Önemi

Kazak toplumunda kadın ailenin temelini oluştururdu. Destanlarda onlara olan sarsılmaz saygı ve sevgi vardır. Asırlar boyunca Kazak kadını erkeğin arkasında değil hep yanında yürümüştür.

E. Schuyler'e göre, Kazaklar Türk kökenli olmalarına rağmen Türk oldukları kadar Moğol'dur. Bu özellik soylu sınıfta her şeyden çok kadınlarda görülmektedir. Söylendiğine göre, bunun bir sebebi de kısa bir süre öncesine kadar Kazak erkeklerinin mümkün olduğunca Kalmuk kadınlarıyla evlenmeyi tercih etmeleridir¹⁸⁰.

¹⁷⁸ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹⁷⁹ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 33-34.

¹⁸⁰ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 34.

Kazak kadınları çok çalışmalarına rağmen erkeklere göre doğal olarak daha az güce sahipti¹⁸¹. Genlede orta boyluydular ve çoğu zaman boyları bir elliyi geçmiyordu. Geniş ve yuvarlak yüzlü, çekik gözlü ve düz burunluydular¹⁸². Tenleri esmer, çoğunlukla uzun ve siyah saçlı Kazak bayanları yirmi beş yaşa kadar çok güzellerdi. Üstelik çok nadiren kilolu olurlardı¹⁸³. Bu durumu onların sürekli çalışıp hareket halinde bulunmalarına bağlamaktayız.

Bölgeye gelen seyyahların büyük kısmı Kazaklarda çalışan tek kişinin Kazak kadını olduğunu tespit etmişlerdir. V. Noviskiy, Kazak kadınının, konar-göçer hayatınher şeyi, P. Golovaçev ise, bayanın bu toplumun tek direği olduğunu belirtmiştir¹⁸⁴.

Kazaklar eskiden nadiren de görölse Müslüman olmayan köleler bulundurmışlardır. Fakat zamanla bütün yük kadınların omuzlarına yüklenmiştir. Kadınlar erkeklerin söyledikleri her şeyi yerine getirmek zorundaydı ve karşı gelmeye de pek zamanları yoktu. Onların bütün vaktini ev işleri alırdı¹⁸⁵. İşlerin en önemlisi çadır kurup sökmek, içini yerleştirmek, ateş için kuru gübre toplamak ve yemek hazırlamaktı. Kadınlar evlerinde gece gündüz demeden çalışıp hizmet etmişlerdir¹⁸⁶.

Bozkır hayatı ve sürekli açık havada bulunan bu toplumun kadınları soğuk ve sıcağa oldukça dayanıklıydı. Kötü hava şartlarında dahi su taşımak, çok uzak yerlerden odun toplamak ve onları sırtında taşımak bayanların ve çocukların göreviydi.

¹⁸¹ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 37.

¹⁸² V. Tronov, *Materiali po Etnologii i Antropologii Kirgiz*, SPb., 1891, s. 5.

¹⁸³ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 31-32.

¹⁸⁴ P. Golovaçev, *a.g.e.*, s. 126; V. Noviskiy, *a.g.e.*, s. 276.

¹⁸⁵ P. Paşino, *a.g.e.*, s. 51; XIX. yüzyılda bölgeye gelen tarihçi ve etnograf A. E. Alektorov, Kazak erkeklerinin bayan ve çocuklarına iyi davrandığı konusunda olumlu bilgi veren tek kişidir. Bkz: (A. Alektorov, *a.g.e.*, s. 49).

¹⁸⁶ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 84.

Ayrıca buğday öğütmek, sayısız kısırak, inek, deve ve koyun sağmak, süttten elde edilen mamulleri işlemek, çadır için keçe yapmak, ailesi için kumaş hazırlayıp elbise dokumakda onların görevleri arasındaydı. Bununla beraber kadınlar, çocukları bebekken onlarla ilgilenmeye zaman bulamazdı. Onları sırtında deriden yapılmış çantada taşıyarak işlerini yaparlardı¹⁸⁷.

Şeriata aykırı da olsa gerektiği zaman, kadınlar hayvanları da kesmişlerdir. Misafirler geldiğinde yemeği kadın hazırlar ve ortaya getirirdi. Erkekler yemeğini bitirmeden sofraya oturmazdı. Kocaları onların aksine rahat bir hayat sürdürüp, göç zamanında bile atlarının eyerini eşlerine yaptırmışlardır. Ayrıca sürülerin kaybolmasından göçle ilgili bütün sıkıntılara kadar her şey zavallı kadınların omuzlarındaydı¹⁸⁸.

Durumu kötü olan Kazak erkekleri keçe yapımını mecburen kendileri yapmıştır. Bunun dışında çadırın tüm ihtiyaçlarını sağlayan yine kadındı. Gerçekten de çoğu zaman çadırın bütün sorumluluğu kadına ait olurdu¹⁸⁹. Kadın kocasından ayrılabilir veya onun ölümünden sonra aileden olmayan başka biriyle evlenebilirdi. Bütün bunlar için, karmaşık mali yükümlülükler vardı, ama aynı şeyler erkek için de mevzu bahis. Kazak kadınları at yarışlarında, manili atışmalarda ve diğer oyunlarda genç erkeklerle birlikte serbestçe bulunabilmiştir. Kazak kadını, eşi evde olmadığı sürece mallarına bakıp ev işlerini yürütmekle yükümlüydü. Ancak başkasına evinden ödünç para, mal veya eşya hediye edemezdi. Yolculuktan dönen koca yokluğunda dağıtılan eşyaları geri alabilme hakkına sahipti¹⁹⁰.

¹⁸⁷ K. Abaza, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁸⁸ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁸⁹ E. Markov, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁹⁰ N. Grodekov, *a.g.e.*, s.

Bunun dışında Kazak kadını eşinin tüm akrabalarına hatta kendisine bile ismiyle hitap edemezdi ve bu çok ayıp sayılırdı. Hatta aile büyüklerinin isimlerini hayatı boyunca telaffuz edemezdi. Bunun dışında bozkırda bir bayan büyüklerin önünden geçemez, eğer çok acil bir işi varsa hafifçe eğilip, saygıyla selam verdikten sonra geçip yoluna devam ederdi. Tüm bu ataerkil kaidelere ve kurallara rağmen Kazak kadınları diğer uluslarda yaşayan kadınların aksine, kapalı ve bir kenara itilmiş bir hayat yaşamamışlardır. Müslüman oldukları halde bile yüzlerini örtmeyip çarşaf giymemişlerdir¹⁹¹.

Bozkır bayanları çok erken yaşta evlendikleri ve hayatları boyunca çok çalıştıkları için, istisnasız çok genç yaşta yaşlanmışlardı. N. Zeland, Kazak kadınlarının erkelere göre daha akıllı, sabırlı, tutumlu olduklarını, bir nevi evin direği olan bayanların en ağır işleri yapmakla beraber, çocuk doğurup, onların yetiştirilmesi de dâhil olmak üzere evin tüm dert ve sorumluklarını ömürlerinin sonuna kadar sırtlayacak kadar cefakâr olduklarını belirtmiştir¹⁹².

G. Georgi, onların çalışkan, sabırlı ve itaatkâr oldukları kadar, iyi kalpli ve çok merhametli olduklarını yazmaktadır¹⁹³. Bu bölgede esir düşen tüm askerler bu sözleri doğrulamıştır. Ukraynalı botanikçi ve bilim adamı V. Lipskiy, bölgeyi ziyareti sırasında Kazak bayanlarına hayran kaldığını, onların çok zor dağ geçitlerinden, tehlikeli ve hızlı akan nehirlerden geçerken çok soğukkanlı kaldıklarını, at üzerinde bile,

¹⁹¹ V. Lipskiy, *a.g.e.*, s. 145-146; V. Potto, Kazak bayanlarının Müslüman bayanlarına göre daha serbest şekilde dolaştıklarını, ancak babalarının onlara başlık karşısında satılacak bir mal, onlarla evlenen eşlerinin de bayanlarına sadece bir işçi gözüyle baktıklarını belirtmiştir. (V. Potto, *a.g.e.*, № 11, 1877, s. 164-165)

¹⁹² N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 78.

¹⁹³ A. Makşeyev, *a.g.e.*, s. 123.

bir elinde çocuk diğesinde üzerinde çadır ve eşyalar yüklü devenin dizginini tuttuklarınıidile getirmiştir¹⁹⁴.

Çok nadir görünen vakalarda Kazak bayanlarına erkeklerin toplantı meclislerine katılma izni verilmiştir. Bazen de istisnai olarak geleneklere aykırı bir şekilde davranılmıştır¹⁹⁵. Mesela erkeklerin çok güzel ve cesur bayanlara güzel sözler söyleyip onlara beste yaptıkları görülmüştür. Hatta mecbur kaldıkları zamanlarda Kazaklar bayanları geçici olarak aul başkanlığına bile atamışlardır. Ayrıca savaş zamanında bazı boyların bayanları eşlerinin yanında tıpkı erkekler gibi savaşırmıştır¹⁹⁶.

Görüldüğü gibi Kazak kadını, gerçekten toplumunun direği olmakla beraber,üzerindeki yük oldukça fazlaydı ve sürekli emek harcaması gerekiyordu. Bozkırın zor şartlarında hayatını sürdüren Kazak kadınları, evlilik öncesi ve sonrasında ağır sorumluluklar altında girmekteydiler. XIX. yüzyıl boyunca bu durum devam ederek bayanların sosyal hakları ihmal edilmiştir. Ancak XX. yüzyılın başında toplum içerisinde bazı olumlu kararlar alınarak Kazak kadınların durumları az da olsa düzeltilmiştir.

1.2.3. Evlilik Müessesesi ve Eş Seçimi

Orta Asya'ya gelen seyyahlar Kazakların evlenme merasimi konusunda da değerli bilgiler edinmişlerdir. Bozkıra has ve mazisi çok eskilere dayanan eş seçme geleneği seyyahların daima ilgisini çekmiştir. Bölge halkının aile yapısından ziyade, onların ne tür koşul ve sebepler ile evlendikleri incelendiğinde, Kazaklarda evlenme

¹⁹⁴ V. Lipskiy, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁹⁵ R. Mustafina, “Kazakistan’da İslamiyet’in Rölü”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara, 2007, s. 85-95.

¹⁹⁶ N.Grodekov, *a.g.e.*, s. 96.

merasiminin taraflarını sosyal konumunu ile yakından alakalı olduğunu açık bir şekilde görmekteyiz.

Kazak toplumunda, özellikle fakir ailelerde kızlarını oğulların aksine çok küçük yaşta evlendirildikleri görülmektedir. N. Grodekov, çoğu ailenin kızlarına bakamama kaygısından dolayı zorunlu olarak böyle bir yolu tercih ettikleri saptamasında bulunmuştur. Seyyahın izlenimlerine göre zaten toplumda kadın ve erkeklerin evlenme konusunda söz hakkı yoktu. Ancak çok nadiren bu konuda erkeğin tercih yapabildiği durumlar mevzu bahisti. Evlilikler daima aileler tarafından yapılırdı. Eğer kız veya erkeğin annesi ve babası yoksa evlenme kararlarını vasilik yapan kişi verirdi¹⁹⁷.

Âdete göre, baba tarafından yedi göbeğe kadar yakın olan akraba ile evlenmek yasaktı. Bu sebeple sözlüler, çoğu kere birbirlerinden çok uzak yerlerde yaşırdı. Nişan, çoğu zaman çocuklar çok küçük yaştayken yapılırdı. Zengin ailelerde erkek çocukları, on iki ile on beş yaş arasında, kızlarsa daha buluşa ermeden evlendirilirdi¹⁹⁸. Ayrıca kızlar dört ile sekiz yaş arası nişanlanabilir, evlilik yerine geçen bu nişan ancak erkek tarafının isteğiyle atılabilirdi¹⁹⁹. E. Bacon, Kazakların kızlarını böyle erken evlendirilmelerinin sebebinin, erkeklerin küçük gelinleri tercih etmelerine bağlamıştır²⁰⁰.

Bölgeye gelen ünlü Rus seyyahı, yazar ve etnograf E. Markov, Kazak toplumunda erkekleri on iki, on üç, kızları dokuz yaşında evlendirdiklerini belirtmiştir. Ayrıca bu hususta en önemli etkenin, ailenin maddi ve sosyal durumu

¹⁹⁷ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁹⁸ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s.s. 216, C. XIX, 376.

¹⁹⁹ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 36.

²⁰⁰ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 46.

olduğunun altını çizmiştir. İyi şartlarda büyüyüp iyi beslenenler, doğal olarak daha iri ve yaşça büyük gösterdikleri için, daha erken yaşta evlendirilmiştir²⁰¹.

İki aile kendi aralarında anlaştıktan ve bir karara vardıktan sonra, hoca ellerini kaldırıp, gelecekte evlenecek olan gençler için dua ederdi²⁰². Düğün merasimine kadar iki taraftan birkaç kişi şahit olarak seçilirdi. Taraflar arasında çıkan bütün sorunları bu kişiler zararsız ve mantıklı bir şekilde halletmek zorundaydı. Çok nadiren görülse de, bazı Kazak gençleri baba duasını alarak, aul aul dolaşıp kendilerine eş seçmişlerdir. Fakat başlık parası ödemeksizin evlenmek söz konusu bile değildi. Düğün konusuna gelince, bu seremoni çoğu zaman sade bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ancak durumu iyi olan Kazaklar çok gösterişli düğünler yapardı. Genelde ise çoğu evlilik düğün yapılmadan nikâh töreni ile sonuçlanmıştır²⁰³.

Kazakların *türe* dedikleri *ak kemik* asıl sınıf sadece kendi aralarında evlenerek, asaletlerini korurdu. Eskiden bu âdeti çiğneyip geçmek çok ayıp sayılır, hatta bu kurala uymayıp evlenen kişilere beddua ve lanet okunurdu. Ancak zamanla *ak kemik*'ten kimseler *kara kemik*'ten yani halktan kimselerle de evlenmeye başlamıştır²⁰⁴.

N. Grodekov'un tespitlerine göre, bazı durumlarda Kazak aileleri kızlarını imam ve hocalara hediye olarak vermiştir²⁰⁵. Ancak şunu da eklemek gerekir ki, böyle bilgiye başka hiçbir seyyahın rapor ve notlarında rastlanamamaktadır.

Kazak erkekleri seksen yaşa kadar evlenme hakkına sahipti. Ayrıca çok eşliliğe de müsaade vardı. Zenginler ilk karıları belirli bir yaşa gelince ikinci, daha ileride

²⁰¹ E. Markov, *a.g.e.*, s. 157.

²⁰² N. Zeland, *a.g.e.*, s. 26.

²⁰³ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 452-457.

²⁰⁴ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 369.

²⁰⁵ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 35.

de üçüncü bir evlilik yapabiliyordu²⁰⁶. Hatta şeriatı göre bir erkek dört eş alabiliyordu. Ancak bozkır erkekleri çoğu zamanbaşlık ödeyebileceği kadar eş almıştır. Evlenme kararını daima kendisi veren erkek eşlerinden izin veya rıza almazdı. Ancak Kazaklar sevdikleri kızlarını yüksek bir başlık karşılığında bile olsa ikinci eş olarak vermeye yanaşmamışlardır. Çünkü ikinci eşler daima köle hüviyetinde olup saygı ve değer görmemiştir. Ayrıca ikinci eş olarak gelin giden kızın ailesiyle yürütülen akrabalık ilişkileride ilkindeki gibi olmazdı²⁰⁷.

Dört eşten fazlasına sahip olanlar bütün mal mülkünü son parçasına kadar eşler arasında bölmek zorundaydı. Aralarında kavga ve anlaşmazlık çıkmasın diye bölünen hayvanları birbirlerinden ayırt edebilmek için kulaklarına farklı damgalar vurulurdu. Çoğu zaman eşinden en çok saygıyı ilk ve en küçük eşi görmüştür²⁰⁸. İlk eşe *baybişe* (evin hanımı), en küçüğüne de *tokal* veya *kişi hatun* denirdi²⁰⁹. Eşinin mal mülküne sahip olan ilk eş, küçük eşler arasında işleri paylaştırır, evin idaresini yürütürdü²¹⁰. Kendisi pek işlerle uğraşmaz, ama saygı ve hürmet görürdü²¹¹.

Küçük eşlere gelince,onlar durumlarından şikâyet etme hakkına dahi sahip değillerdi. Beyin maddi durumuna göre, her eşin kendine ait çadırı vardı. İlk eşinin ölümü durumunda yerine ikinci eş geçip, eski eşin haklarını üstlenirdi. Fakat ölen kişi erkek olursa, ilk eş genelde ikinci kez evlenmezdi. Diğer eşler, özellikle çocuksuz olanlar, mal ve mülklerini toplayıp kendi auluna dönüp tekrar evlenebilirdi²¹².

²⁰⁶ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 46.

²⁰⁷ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 457-459, 466-467.

²⁰⁸ N. Grodekoy, *a.g.e.*, s. 85.

²⁰⁹ G. Glinki, *a.g.e.*, C. I, s. 161.

²¹⁰ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 376.

²¹¹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 338.

²¹² M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 457-459, 466-467.

1.2.4. Başlık Parası, Çeyiz, Düğün, Çocuk

Başlık Parası: Kazak bozkırında ailelerin oğullarına eş seçmesi ve evlendirmesi önemli adetlerdendi. Bu nedenle oğulları olan aileler, çocuk henüz evlenecek yaşa gelmeden, hatta dünyaya geldikten hemen sonra, onlar içine seçiyorlardı. Bu seçim ailenin halk arasındaki maddi gücü ve sosyal sınıfı nispetince gerçekleştirirdi.

Buna mukabil kız sahibi olan aileler evlilik akdi gereği erkek tarafından küçük de olsa başlık parası istemişlerdir. Başlık miktarı kızın yaşına, zenginliğine, nadi-ren de olsa güzelliğine bağlıydı²¹³. Ödenen paranın tamamı kızın babası veya vasilik yapan kişiye aitti²¹⁴. Bazı durumlarda kızın yakın akrabalarına belli sebeplerden dolayı başlık miktarından az miktar para tutulurdu²¹⁵. Bundan dolayı Kazak erkeklerin birkaç eşe sahip olma şartı doğrudan kişinin maddi durumuna bağlıydı. Çünkü ikinci eş için ilkinden, üçüncüsüne ikincisinden ve dördüncüsüne de diğer hepsinden yüksek bir meblağ başlık parası ödemek zorundaydı²¹⁶.

F. Şvars, Kazak erkeklerinin bazen para, ancak çoğu zaman küçük veya büyük baş hayvan karşısında eş edindiklerini söylemiştir²¹⁷. Geleneklere göre, bir kıza talip olan erkek, *kalın* denilen belli bir başlık miktarını vermek zorundaydı. Kız babasının vereceği çeyiz miktarı konusunda da mutlaka bir anlaşma yapılır, böylece

²¹³ G. Glinki, *a.g.e.*, C. I, s. 161.

²¹⁴ N. Grodekov, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar zengin Kazak aileleri başlık parasını 100 ata kadar öderken, sonraları bu rakam 30-40 hayvana kadar inmiştir. Durumu daha vahim olanlar bu rakamı 10'a kadar indirmişlerdi. Bkz: (N. Kislyakov, *a.g.e.*, s. 72).

²¹⁵ N. Kislyakov, *Oçerki po istorii Semyi i Braka u Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Leningrad, 1969, s. 65-66.

²¹⁶ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 334.

²¹⁷ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 182.

aileler arasında sosyal ve mali ilişkiler kurulurdu²¹⁸. Birçok seyyahın bıraktığı notlara göre, bozkırda fakir aileler kızlarını evlendirdikleri zaman, karşılığında aldıkları başlık meblağı ve hayvan sayısı o kadar yüksekti ki, bu sayede maddi durumlarını bile düzeltmeleri söz konusuydu²¹⁹.

N. A. Kislyakov'un tespitlerine göre, önceleri başlık miktarı hep hayvan başı üzerinden hesaplanırdı. Zamanla bu meblağ nakdi para üzerinden talep edilmeye başlanmıştır²²⁰. Bu ödemeler elli at, yirmi beş inek, kırk ila yüz yirmi koyun arasında değişirdi. Durumu iyi olanlar daha çok hayvan ve hediye temin etmiştir²²¹. Başlık miktarı o kadar yüksekti ki, damat adayları bazı durumlarda verilecek başlık miktarını taksitle ödeyebilmiştir. Fakir fukara bu yüzden otuz, hatta daha yukarı yaşlara kadar evlenememiş veyahut gelinin babasının hizmetinde belirli bir süre çalışarak başlık miktarını denkleştirebilmiştir²²². Bazen aileler birbirlerinden gelin alarak, kalım masrafından kurtulurdu. Kalımın bir kısmı ödendikten sonra, damadın gelin adayını bu gaye için kurulan bir çadırdaki ziyaretine izin verilirdi. Ancak başlık son meblağı ödenene kadar düğün söz konusu değildi²²³.

N. Grodekoy, damat adayının başlığı ödeyemediği takdirde, babası veya akrabalarının ellerinden geldiği kadar ona yardım ettiklerini gözlemlemiştir. Eğer erkek tarafı başlığı tamamen ödedikten sonra, kız başkasına verilmiş ise, damat kız babasını veya rakibini öldürüp, şerefini temizlemek için müstakbel eşini ve yanında da bir köleyi isteme hakkına sahipti. Bununla beraber kız babası çok küçük yaşta

²¹⁸ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 41.

²¹⁹ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 451.

²²⁰ N. Kislyakov, *a.g.e.*, s. 68.

²²¹ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 27.

²²² S. Abaşin, *a.g.e.*, s. 33.

²²³ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 28.

kızını nişanlayarak, başlık parasını tamamını aldıysa, ileride damat yeterli görülmesi dahi, o kişiyle yapılan anlaşmayı bozmaya hakları yoktu. Bu nişanı ancak damat reddedebilirdi. Üstelik kız tarafından ceza olarak yirmi yedi büyük ve küçükbaş hayvan alma hakkına sahipti. Kız nişanlandığı erkekle değil de başka birisine kaçtığı zaman, kocası babasından af dileyerek hediye ve başlığın iki katını vermek zorundaydı. Başlık parası ödenen kız evlenmeden ölürse, damat adayı onun yerine kardeşi veya başka bir akrabasının kızını isteme hakkına sahipti²²⁴.

E. Bacon, yabancı gözlemcilerin başlık parasını yanlış anladıklarını, bunun gelinin satın alınması için ödenen bir meblağ olmadığını belirtmiştir. Başlık nişanı muteber hale sokar, başlığın büyüklüğü evliliğin sağlamlığını garantiler, erkek tarafını kıza ve doğacak çocuklara bakabilecek durumda olduğunu gösterir ve ilgili herkeşe sosyal saygınlık sağlardı. Kalım ne kadar yüksek olursa gelinin, damadın ve her iki ailenin prestijleri o kadar yüksekti²²⁵. Ayrıca kız tarafı damattan alınan parayla, yeni çift için çadır ve ihtiyacı olan ve gereken şeyleri satın almaktaydı. Birkaç eşe sahip olmak isteyenler her birini ayrı çadırdaki yaşatmak zorundaydı. Çocuklar da anneleri ile beraber o çadırlarda büyümüşdür²²⁶.

İ. Glinki, çoğu zaman, başlık parası tamamen ödendiğinde, kızın evinde müzikli, şarkılı ve at yarışlı (bayga) büyük ziyafetler verildiğini ve bu ziyafetlerde gelinlerin, damat adayını öven ve onun kahramanlıklarını anlatan şarkılar söylediklerini belirtmektedir²²⁷.

²²⁴ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 29.

²²⁵ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 46.

²²⁶ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 138.

²²⁷ G. Glinki, *a.g.e.*, C. I, s. 161.

Kazaklarda eyiz miktarı ve kıza verilecek hediyeler, başlık parası miktarına yakındı. Çeyiz daima bayanın kendi malı sayılır, ancak kocasının izni olmadan ona el konamazdı. Baba tarafından verilen eyizde, gelinin kullanması için bir çadır kurulması gerekirdi²²⁸. Bozkırın çoğu yerinde kız eyizinde çadır da bulunurdu²²⁹. Bunun yanında elbise, mücevher ve ev eşyaları da ailelerin maddi durumu nispetince verilirdi. Yeni eve getirilen hayvanlara çoğu zaman eşleri bakardı, ancak bu hayvanlar sadecebu eşten olan çocuklara miras olarak kalabilirdi²³⁰. Bu nedenle bazı ihtiyatlı erkekler evlendikten sonra kendi ve eşlerinin hayvanlarına ayrı ayrı bakmışlardır.

Düğünden sonra kızın getirdiği çeyiz yeni çadırında açılıp sergilenirdi. Gelen misafirler eyize yalnızca bakabilir, akrabaları beğendiği eşyayı alır, yerine başka eşya koyabilirdi. Ancak damat yakınları en güzel eşyaları seçip yerine çoğu zaman ucuz ve gereksiz eşyalar vermişlerdir²³¹.

Düğün: Kazaklarda evliliğe bağlı gelenek, görenek, örf ve adetler oldukça zengindir. Bozkır ailelerinin söylediği gibi: “*Birinci zenginlik sağlık, ikincisi ise iyi eştir* ”. Bu atasözü *iyi eş* yani makbul bir evliliğin insan hayatında, hem kişinin kendi geleceğini, hem de yetiştireceği çocuklar vasıtasıyla toplumun istikbalini belirleyici özelliğine vurgu yapmaktadır.

Kazak düğüleri eskiden beri birkaç aşamadan oluşur ve en önemli ananevi yükümlölükler arasındasayılırdı ²³² . Düğünler daima yaz sonlarında veya

²²⁸ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 41.

²²⁹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 335.

²³⁰ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 47.

²³¹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 335, 338.

²³² T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 191.

sonbaharda, yiyeceğin bol ve hayvanların semiz olduğu zamanlarda yapılırdı²³³. Bazı seyyahlar, bu mevsimin kış aylarına doğru yapıldığını belirtmiştir.Çünkü o zamanlar bütün işlerini bitiren halk düğün merasimlerine rahatlıkla katılabiliyordu²³⁴.

Adetlere göre, düğünün en önemli aşamalarından birisi olan nikâh töreni kız aulunda yapılmalıydı. Kızın babası bu tören için aul yakınlarında ayrı bir çadır kurardı. Damat adayı kız auluna gider, önce orada nikâh kıyılır, sonra resmi eşi olan gelini kendi auluna götürürdü²³⁵. Damat, kız auluna doğru en iyi elbiselerini giyerek ve en iyi ata binerek yola çıkardı. Damat kız auluna vardıktan sonra kız babası ve aul büyüklerinden beyaz çadırını kurmak için izin isterdi. Kız akrabalarından birisinin sempatisini kazanmak istediği vakit, ona çeşitli hediyeler verirdi. Başlık parasını tamamı ödendiyse ve iki tarafın itiraz edecek mevzuları yok ise, damat nikâh kıymak için gelin ve akrabalarıyla beyaz çadırdaki bir araya gelirdi²³⁶.

Gelin ve arkadaşları perde arkasında, damat ile vekiller çadırın ortasında, diğer misafirler onların etrafında otururdu. Hoca damattan “*şu babanın şu isimdeki kızını eş olarak almak isteyip istemediğini*” sual ederdi. Geline de damat hakkında aynı sorular sorulurdu. İki taraf olumlu cevap verdikten sonra, hoca dua ederek onları karı koca ilan ederdi. Ayrıca bir temiz kaba su doldurup içine yüzük ve madeni para atılarak, yeni çift ve misafirlere bir yudum içirilirdi. Nikâh töreninden sonra akraba ve aul büyükleri onlara *bata* (nasihat ve dua) ederlerdi. Çiftler kızın aulundan ayrılmadan önce damat kız tarafına hediyeler vermek zorundaydı. Kızın

²³³ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 51.

²³⁴ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 29-30.

²³⁵ A. Alektorov, *a.g.e.*, s. 49.

²³⁶ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 334-335.

annesine deve veya at, kaynataya keçe, baldıza, kızın yengesineve törende yardım eden bayan ve erkeklere ufak tefek hediyeler veya para verilirdi²³⁷.

A. Levşin, Küçük ve Orta Orda'larının bazı bölgelerinde yeni gelin aulundan ayrılmadan önce, halı üzerinde bütün aulu gezdirildiğini, tüm ahali ile vedalaşarak onlardan hediyeler aldığını, ayrıca kız ailesinin durumu iyiye yeni evliler ayrılmadan önce at yarışı veya büyük ziyafetler verildiğini belirtmiştir²³⁸.

Gelin damadın evine gelince üç gün kimseye gösterilmezdi. Ancak dördüncü gün özel bir kimse tarafındanşarkı eşliğinde gelinin yüzü açılırdı. Bu âdete *bet aşaryani* yüz açma töreni denmiştir. Merasim sırasında şarkıcı tüm davetlilere söz ve nasihatler söyler, gelin de eğilerek onlara selam verirdi. Kaynana bu günün şerefine gelinin çeyizinden ufak tefek hediyeler dağıtırdı²³⁹. Kaynata davetlilere *kuyruk-baur*²⁴⁰ denilen atın en lezzetli parçalarının, ciğer ve iç yağda kavrulup, tuzduk kurut sosuyla hazırlandığı en meşhur yemeklerini ikram ederdi. Yine âdet gereği, gelin bir seneye yakın bir süre kendi akrabalarını ziyarete gitmezdi²⁴¹.

K. Kaufman'ın bize aktardığı bilgilere göre, bozkırda düğün ve ziyafetlere gelen misafirler için evsahibi iki yüze kadar çadır dikmiştir. Düğünlere yakın veya çok uzak bölgelerden gelen akraba ve saygın misafirler katılmıştır. Davet edilip gelmeyi ihmal edenler evsahibine büyük kabalık etmiş sayılırdı. Aul başkanları, biy ve sultanlar törenlerde en saygın yerlerde oturtulmuştur. Misafirlerin çadırının dikildiği yer ve konaklama şartları, boy ve misafir statüsüne göre belirlenmektedir.

²³⁷ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 69-76.

²³⁸ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 334-335.

²³⁹ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 69-76.

²⁴⁰ Kuyruk-baur koyunun en lezzetli et parçalarından yapılan Kazakların meşhur yemeğidir. Büyük ihtimalle S. Tyan-Şanskiy durumu anlamamış veya yanlış izah etmiştir.

²⁴¹ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 217.

Çoğu kez bu ziyafetlerin mekânı olarak ırmak veya göllerin kenarları seçilirdi. Bu kadar insanı ağırlamak için suların kıyılarında mutfak çadırları yer almıştır. Burada hayvanlar kesilir, pişirilir ve misafirlerin çadırlarına dağıtılırdı. Her çadırın önünde ateşi sönmeyen semaverler bulundurulurdu. Halk düğünlerde eğlenerek günlerini eğlence içinde geçirmiştir. Yaşlı ve saygın misafirler bozkırdan haberler alarak, komşularıyla dış meseleleri konuşarak yeni fikir ve düşünceler edinme fırsatı bulmuştur. Bazen bu tür ziyafetlere Rus kolonizatörlerin ve Kossakların da katıldığı görülmüştür²⁴².

Düğünden sonra, gelinin yeni ev ve ortama çabuk alışması ve uyum sağlayabilmesi için, damadın tüm auldaki komşu ve akrabalarını misafirliğe davet ederdi. Misafirliğe giden gelin, ev sahiplerine hediye götürerek minnettarlığını gösterirdi. Gelini ağırlayan ev sahipleri, onun ne kadar terbiyeli ve iyi bir eş olacağını hareket ve davranışlarından gözlemleme fırsatı bulurdu. Kazak gelininin eşine, onun anne ve babasına, komşu ve tüm akrabalarına gösterdiği saygıhayatı boyunca sürmüştür.

Çocuk: Bozkırda evlilik sonrası her aile için en büyük sevinç ve neşe kaynağı, yeni bir çocuğun dünyaya gelmesiydi. Ayrıca halk arasında: “Çocuklu ev bazar, çocuksuz ev mezar”, türünden özdeyişler bulunmaktaydı. Zaman içinde Kazaklarda çocuk doğumu ve terbiyesi ile ilgili bir çok gelenek ve görenek ortaya çıkmıştır. Kazaklar bu gelenek ve görenekler çerçevesinde verilen terbiyenin çocuğun daha sonraki hayatında büyük rol oynayacağına inanmışlardır. Bölgeye gelen birçok seyyah da bu duruma tanıklık etmektedir.

²⁴² Kaufmanskij Sbornik, Moskva, 1910, s. 221-222, 225.

Kazak bozkırında yedi senesini geçiren V. Tronov, Kazaklar arasında çocuk doğum oranının çok yüksek olduğuna şahitlik etmiştir²⁴³. Ç. Valihanov ise, bozkırda doğum esnasında kadınların çok zorlandığını, doğumlarda kadın ölüm oranının yüksek olduğunu ve bunun kadınların sürekli ata binmelerinden kaynaklandığını dile getirmektedir²⁴⁴.

Kazak toplumunda eskiden yerleşmiş düşünceye göre, kadınlar arasında ayıplanan ve onur kıran en önemli şey onların çocuk doğuramıyor olmasıydı²⁴⁵. Doğum vakti yaklaştığında, kadının acılarını hafifletmek için yanında falcı veya *baksı* adında birileri bulunurdu²⁴⁶. Bu kişi ateşe çeşitli kokulu ve teskin edici otlar atarak, bağırıp davul çalarak, doğum yapacak kadını ateşin etrafında kovalayarak hatta kamçı ile onlara vurarak doğumun daha acısız bir şekilde gerçekleşmesine çalışırdı. Baksının verdiği otların etkisinde kalan kadınlar çoğu kez bayılarak acı çekmeden doğum yapmıştır. Baksılar ise bu durumu kadınların şeytanların bedenlerini terk etmesi sonucu sakinleşmeleri şeklinde açıklayarak, kendilerine ün ve saygınlık kazanmıştır²⁴⁷.

Orta Cüzde, bir bayanın doğum esnasında yakın komşu ve akrabaların davet edilmesi mutad bir adetti. Gelenler çadırın ortasından bir ip geçirerek doğum yapacak bayanın zorla bu ipin üzerinden atlamasını sağlardı. Kadının artık dayanacak gücü kalmadığı zaman, yanında bulunan bayan akrabaları onu elleriyle sımsıkı sarıp, çocuğun çabuk çıkması niyetiyle karnını sıkarlardı. Yardımcı bayanların gücü yetmiyorsa yardıma bir erkek veya birkaç bayan daha koşardı. Ayrıca doğum esnasında

²⁴³ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 12.

²⁴⁴ A. Margulan, *İzbrannıye Proizvedeniya*, Alma-Ata, 1958, s. 194.

²⁴⁵ F. Nazarov, *a.g.e.*, s. 7.

²⁴⁶ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 252.

²⁴⁷ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 13.

çadıra giren her kimse elbisesinin kenarı ile doğum yapacak bayana hafiften üç kez vurup, doğacak bebeğe *çık* diye seslenirdi²⁴⁸.

Doğum esnasında yardım eden ebeler de *kindik şeşe* denirdi. Ebeler yeni doğan çocuğa kendi elleriyle diktiği *it-köylek* denen ilk gömleği giydirirlerdi. Bu gömlek çocuğu nazardan korumak içinüzzerinden kırk gün çıkarılmazdı. Kırk gün sonra gömlek çıkarılıp ekmek sarılarak köpeklere atılırdı. Bu gömlek karşılığında ebeye hediye veya para vermek mecburi bir gelenektir²⁴⁹.

Bebeğin annesi doğum sonrası birkaç gün dinlenirdi. Ayrıca doğum yapan bütün kadınlara kırk güne kadar ağır iş yaptırılmamaya çalışılmıştır. Fakat bu durum ailenin maddi gücüne bağlıydı, fakir ailelerde bayanlar böyle bir lükse sahip değillerdi²⁵⁰. Bununla birlikte zengin aileler iyi geçen bir doğumun ardından mutlaka kurban kesip et dağıtırlardı²⁵¹.

Çocuk sahibi olamayanların kardeşleri veya akrabalarından evlatlık edinme âdeti bozkırda oldukça yaygındı. Eğer iki kardeşten birisinin çocuklarının hepsi kız diğerinin erkek ise, aileler anlaşarak hemen doğumdan sonra onları değiştirebilirdi²⁵².

Çocuk dünyaya geldiği gün küçük veya büyükbaş hayvan kurban etmek Kazak kültüründe eskiden gelen bir adetti. Aul büyükleri eğlenmek ve ona isim vermek için bir araya gelirdi. İsim çoğu zaman birinin tesadüfen o çocuk hakkında

²⁴⁸ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 332.

²⁴⁹ S. Abaşin, *a.g.e.*, s. 57.

²⁵⁰ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 27.

²⁵¹ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 219.

²⁵² V. Tronov, *a.g.e.*, s. 32.

söylediği özel bir sözden esinlenilerek veya çocuğun kendine özgü karakterine göre verilirdi²⁵³.

Bozkırda çocuğun gerçek ismi o ayakları üzerinde sağlam durabildiği zamana dek verilmezdi. Aileler çocukları beş veya yedi, bazıları ise on beş yaşına gelince, onlara takma ismi yerine karakter ve hareketleri ile özdeşleşmiş uygun bir isim verirlerdi²⁵⁴. Eğer bir ailenin çocukları ölü doğar veya doğduktan sonra ölürse, daha sonra doğan bebeklerinin burun kıkırdağına gümüş yüzük takar vedeğişik anlamlar taşıyan isimler verirlerdi²⁵⁵.

Bölgeye gelen seyyahlar, bize o dönemde erkek ve kız çocuklarına verilen isimler ile ilgili bilgiler vermektedir. En yaygın erkek isimleri arasında: Abulgazı, Arslan, Azimjan, Batır, Betgalı, Bulka, Çuman, Ergalı, İdiğa, İssengidi, İşgazı, Karatay, Manenbay, Mendiay, Nurğalı, Temirgalı, Yakaş, Yamança, vs. kız isimleri arasında ise: Ani, Ayhanım, Çonum, Hanımjan, Kablan, Kale, Maydana, Papay gibi isimler dikkati çekmektedir²⁵⁶.

Semenov Tyan-Şanski'nin bu konudaki gözlemleri dikkate değerdir. Tyan-Şanski, Kazak toplumunda çocuklara isim verilirken İslami ifadelerin, atalarının, destan kahramanlarının, kutsal hayvanların ve çocuğun doğduğu tarihle ilgili önemli olay ve durumların etkili olduğunu gözlemlemiştir. Örneğin, erkeklere *Satıb-aldı*-satın aldı, *Tohta*-dur, *Tursun*-yaşasın, *Mısıık*-kedi, *Arslan*-aslan, *Buribay*-kurt, *Tezek*-

²⁵³ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 99.

²⁵⁴ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 451.

²⁵⁵ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 99-100.

²⁵⁶ İ. Levşin, *a.g.e.*, s. 333; İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 138,

tezek, *Tuyak-bay-toynak*, Ahmet, Omar, Latif; kızlara *Ürük-kayısı*, Almagül-elma çiçeği, Saltanat, Yulduz-yıldız, Kamar-ay gibi isimler verilmiştir²⁵⁷.

Çocuğa isim verildikten sonra erkek çocuklarının sünnet edilmesi her Kazak ailesinin mutlaka gerçekleştirdiği etkinliklerden biriydi. Bozkır toplumları İslam kanun ve emirlerine katı bir şekilde riayet etmemişlerse de, her üç ordada erkek çocuklarının sünnet edilmesi istisnasız olarak tatbik edilmiştir²⁵⁸. İki yaşına gelen erkek çocukların sünneti hocalar tarafından yapılmış ve sünnet kutlamaları üç gün sürmüştür. Sünnet düğününde ailelerin durumuna göre hayvan kesilir, yarışmalar düzenlenirdi. Ayrıca bu ziyafete davetli olmayanlar da katılabilirdi. Misafirler herhangi bir hediye getirmek zorunda değillerdi. Buna mukabil ev sahipleri sünnet yapan kişinin hakkını mutlaka ödemiştir²⁵⁹.

Kazak toplumunda çocuk yetiştirme konusunda, çocukların çeşitli hava şartlarına karşı dirençli büyümelerine dikkat edilmiştir. Yeni doğmuş çocukları hava şartlarına aldırmadan altı hafta dışarıda soğuk su ile yıkamışlardır. Ayrıca çocuk uzun zaman ağladığında, kış olsa bile üzerine soğuk su döküp hafif elbise giydirmişlerdir. Çocukları beş yaşa kadar emzirip, küçük yaştan itibaren saçlarını kazımışlardır²⁶⁰. Bölgeye gelen seyyahların çoğu, bozkır çocuklarının on yaşa kadar elbisesiz gezdiklerini ve sert kış şartlarında çadıra alınan koyunlar arasında saklanarak korunduklarını gözlemlemişlerdir. Seyyahlar ayrıca yaşadıkları zor

²⁵⁷ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 377; A. Dmitriyeva, *a.g.e.*, s. 42.

²⁵⁸ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 333.

²⁵⁹ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 99-100.

²⁶⁰ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 84-85

şartlara rağmen Kazak annelerinin kendi vazifelerini azami ölçüde yerine getirdiklerini ve çocuklarına en iyi şekilde baktıklarını belirtmişlerdir²⁶¹.

Bazı Kazak ailelerinde kız çocuklarına erkek çocuk gibi davranılmış ve onlara erkek çocukları gibi sevgi ve saygı gösterilmiştir²⁶². Kız çocukları örgü örmeyi, dikiş-nakış, keçe yapmayı ve diğer bütün ev işlerini çok küçük yaşta öğrenirlerdi. Belli bir yaştan itibaren kız çocukları ayrı çadırlarda bayanlarla beraber yaşayıp ev işlerinin her kademesini öğrenirlerdi. Erkek çocuklarının eğitimi ise çok küçük yaştan itibaren şahinlerle av yapmayı, at ve deve sürmesini öğrenmekle sınırlıydı. Erkek çocukları on altı yaşlarına kadar yalnızca ata ve öküzlere binip hayvanları otlatmak ile yükümlüdür²⁶³.

Türkistan bölgesinde araştırmalar yapan N. Likoşin, Kazak çocukları hakkında bizlere çok olumlu raporlar bırakmıştır. Beş-altı yaşlarındaki çocukların henüz o yaşta bile yabancıların yanında kimseye rahatsızlık vermeyecek derecede olgun davranışlar sergilediklerine şahit olmuştur. Likoşin ayrıca Kazak çocuklarının kötü davranışlardan uzak durup büyüklerin arasında sessiz kaldıklarını, sofraya izinsiz sokulup patavatsızca konuşmadıklarını, sohbete atlamadıklarını, eve gelen tüm misafirlere tespit edilen kurallara göre selam verdiklerini, hatta çocuğa soru sorulduğunda cevabını iyi düşünerek soru soran kişinin kulağını rahatsız etmemek için fısıldamak suretiyle verdiklerini tespit etmiştir²⁶⁴.

Seyyahların bir asır boyunca yaptıkları gözlemlere bakarak Kazak çocuklarının doğum, terbiye ve yetiştirme standartlarının hiç değişmediğini

²⁶¹ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 14.

²⁶² R. Mustafina, *a.g.m.*, s. 85-95.

²⁶³ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 85, 469.

²⁶⁴ L. Tülbasiyeva, *a.g.e.*, s. 65.

görmekteyiz. Günümüzde de Kazakların çocuklarla ilgili adetlerinin yüz sene evvelinde olduğu gibi aynı kaldığını, hatta Sovyetler Birliği'nin sona ermesi ile eski uygulamaların arttığını söyleyebiliriz. Halk arasında yeni doğan bebeklere atalarının veya destanlarda geçen isimlerin verilmesi de yine devam edegelen bir uygulama olarak karşımızda durmaktadır.

1.2.5. Miras, Dulların Durumu

N. Grodekov, XIX. yüzyılda Kazakların adetlerini şeriata uygun bir şekilde yürütmeye gayret ettiğini belirtmiştir. Bozkırda miras taksimi âdetleri içinde en zor işlerden biri olarak sayılırdı. Bu konuda anlaşılmayanlar daima tecrübeli ve akıllı kimselere başvurmuşlardır. Bozkırda ölen kişiden miras olarak, kalan çadırı, eşyaları, hayvanları, parası, toprak ve borçları veraset usulüne göre varislerine bırakılmıştır²⁶⁵. Ölenin malları ile beraber borçları da oğulları tarafından ödenirdi. Kız çocukları baba mirasından mahrum kalıyor, ancak kendi başlık parasının bir miktarına sahip olabiliyordu²⁶⁶.

Çoğu zaman miras merhum kişinin oğulları arasında paylaşılır, bir kısmı da cenaze masraflarına ayrılırdı²⁶⁷. Eğer aile babası hayattayken mallarını aile fertleri arasında paylaştırmadıysa, ölümünden bir sene sonra oğulları kurban keserken, aulun büyüklerinden mirasın paylaştırılması hususunda yardım isterdi. İsteğe göre mallar iki veya dörde bölünürdü. Bekârların payı evli kardeşlere verilirdi. Evli kardeşler de

²⁶⁵ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 12.

²⁶⁶ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885; s. 31.

²⁶⁷ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 251.

bekâr kardeşlerine büyüklük yaparak onları evlendirir, mirastan kalan malın bir kısmını da düğün hediyesi olarak onlara verirlerdi²⁶⁸.

Ölen kişinin çadırındaki eşyaları en küçük oğluna verilirdi. Diğer evlatları hatıra olarak birer parça alma hakkına sahipti. Anneleri sağ ise mirastan kendine düşen payı mutlaka alırdı. Evin kızlarına çoğu zaman hiçbir şey düşmez, yalnızca evlenene kadar istediği kardeşinin yanında kalabilme hakkına sahip olurlardı. Kardeşi başlık parasını alma ve düğününü yapma sorumluluğunu üstlenirdi. Babasının vefatından sonra kız kardeşinin sorumluluğunu üstlenen kardeşi onun babası sayılmıştır. Merhumun ikinci eşine de adaletli davranılmaya çalışılmıştır. Kavga ve kargaşa çıkmamasına özen gösterilerek, evden ayrılmak isteyen dul kadına *as aukat* veya *yaşam parası* denilen bir miktar para verilirdi. Ölen kişinin karısı çok genç ve çocukları küçük yaşta olduğu takdirde, merhumun kardeşi karısı ile evlenerek çocuklarına babalık yapmak zorundaydı. Miras konusu böyle durumlarda söz konusu değildi. Evladı olmayan birisinin mirası kardeşine, o olmadığı takdirde kuzenlere veya uzak akrabalarına kalırdı²⁶⁹.

Dulların Durumu: Kazaklarda eşivefat eden bir erkek hiçbir zorluk ile karşılaşmadan istediği vakit evlenebilmiştir. Ancak dul kalan bayanların durumu çok farklı olmuştur. Bozkırda bir bayan eşi vefat ettiğinde, baba evine dönme veya yeniden evlenme hakkına sahip değildi. Dul bayanın babası olmadığı takdirde onun sorumluluklarını amcası üstlenirdi. Bu kişi dul bayanın geleceği ile ilgili bütün kararları verip, onun tüm sorunlarını çözmek zorundaydı²⁷⁰.

²⁶⁸ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 12.

²⁶⁹ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 12.

²⁷⁰ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 251.

V. Tronov, Kazak ailesinde ölen kardeşin yerine merhumun ağabeyi veya büyük oğlunun geçtiğini yazmıştır²⁷¹. Dul kadın eşinden geri kalan mirası ile birlikte merhumun üvey oğlu, kardeşi veya yakınlarından birisiyle evlenmek zorundaydı²⁷². Ortanca kardeşin ölümü durumunda, karısı onun küçük kardeşiyle değil büyük ağabeyi ile evlenmeliydi. Fakat itiraz olduğudurumlarda büyük kardeşler küçüklerin dul bayanlarla evlenmelerine izin vermiştir²⁷³. Ayrıca ölen adamın kardeşlerinden veya yakın akrabalarından birinin, geriye kalan dul kadınla evlenmesi ve ona bakması adet olduğundan, çok eşlilik durumu ortaya çıkmıştır²⁷⁴.

Kazaklarda dul kalan bir bayanın yası kırk günden dört aya kadardı. Bu süre içerisinde onun nişanlanıp evlenmesi hoş karşılanmazdı. Yukarıda dediğimiz gibi, kırk gün sonra dul kadın merhum eşinin babası hariç yakın akrabaları ile evlenebilirdi. Bu türden evliliklerde büyük merasimler yapılmaz, ancak küçükbaş hayvan kesilerek ikram edilirdi. Evlenmek istemeyen dul bayanlar iseyine eşinin aulunda yaşama hakkına sahipti²⁷⁵.

Dul kadın merhum kocasının akrabalarından biri ile evlendiği takdirde çocukları onun yanında kalmıştır. Ancak bazı durumlarda dul kadın, aile dışından biri ile evlenmeyi düşünürse, o kişinin de aynı boydan olmasına dikkat etmeliydi. Aksi takdirde boy ve aile büyükleri bu evliliğe rıza göstermeyebilirdi. Üstelik eşinin akrabalarını dinlemeyip evlenen kadın, çocuklarını yanına alamazdı ve onları eski eşinin akrabalarına vermek zorunda kalırdı. Dul kadın yabancı birisi ile evlendiğinde ise, o

²⁷¹ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 12.

²⁷² N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 12.

²⁷³ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 338-339.

²⁷⁴ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 46.

²⁷⁵ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 85-87.

kişi eski eşinin ailesine başlık parası ödemek zorundaydı²⁷⁶. Böyle evliliklere hiç sıcak bakılmaz ve bu yolu tercih edenler de fazla görülmezdi²⁷⁷.

Kazakların dul kalan kadınlara uyguladığı muamele bazı seyyahlar tarafından baskı ve şiddet olarak algılanmıştır. Ancak o dönemde bozkırda eşinin ölümünden sonra yalnız kalan bir kadının kaderinikendisininintayin etmesi kolay değildi. Bozkır adetleri, tek başına çocukları ile ortada kalan kadının, hayatını sorunsuz devam ettirebilmesi için uygun şartlar yaratmıştır. O dönem için uygulanan bu kurallar, kadını hertürlü maddi ve manevi sıkıntılarından kurtarmak için en iyi şekilde düşünülmüş ve tatbik edilmiştir.

1.3. İdari Yapı

1.3.1. Aksakallar, Biy, Sultanlar, Hanlar

Bozkır halkı baskıyı sevmez ancak tam bir anarşi içinde de yaşayamazdı. Aralarındaki anlaşmazlıkları gidermek ve komşularıyla ilişkilerini yürütmek için kendi liderleri mevcuttu. Bölgeye Rus idaresi gelmeden önce Kazakların idaresini *aksakal*, *biy*, *han* ve *sultan* gibi üst düzey yöneticiler yapmıştır²⁷⁸. Bu kişiler Kazak bozkırının gerçek idarecileriydi²⁷⁹.

Cüz seviyesinin altında *büyük biy* ve *küçük biyeler* mevcuttu. Bu unvanlar babadan oğluna geçmekle birlikte, kişilerin özellikleri ve toplumdan gördüğü saygı ile

²⁷⁶ Evlilik konusunda bozkır kanunlarından memnun kalmayanlar, 1867 yılından itibaren *Uyezd* başkanlarına şikâyetlerini bildirme hakkına sahip olmuşlardır. Rus yönetimi dul kadınlara eş seçme hakkını tanımıştı. Bu kanun halk arasında bir çok tartışma ve kavgalara neden olmuştur. (N. Grodekoy, *a.g.e.*, s. 85-87).

²⁷⁷ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 34.

²⁷⁸ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 30.

²⁷⁹ P. Romyansev, *a.g.e.*, s. 16-17.

derinden alakalıydı. Çoğu zaman biy unvanını sultanlar²⁸⁰ verirdi. Şayet bazı aileler toplanıp yeni bir biy seçer ve onun adını alırlarsa şecereleri de bu yeni duruma göre tekrardan tanzim edilirdi²⁸¹.

Kazak toplumunun en küçük idarecileri aksakallardı. *Aksakal*, yönetici ve köy ağası anlamına gelmekteydi. Onların yapacağıbaşlıca vazifeler auldaki işlerin yürütülmesi, göç zamanının belirlenmesi, köydeki kargaşaların adil bir şekilde çözülmesi ve yukarıdan gelen emir ve yasaların yerine getirilmesi²⁸².

Yönetim düzeyinin en alt tabakasını oluşturmalarına rağmen, aksakalların sözü umumiyetle dinlenmiş, sahip oldukları tecrübeden dolayı büyük saygı gösterilmiştir²⁸³. Çevrelerindeki onlara karşı çıkmaz, uyum sağlar ve onların isteklerininmuntazaman yerine getirirlerdi. Bu kişilerle kavga edenler, onlara karşı saygısızlık gösterenler cezalandırılırlardı. Aksakal unvanını alan kimseler çoğu zaman olağanüstü bir zekâdan ziyade, büyük aileye, bir başka deyişle debirkaç eşe ve sayısız çocuğa sahip kimselerdi. Geleneksel olarak ailenin başkanı olan bu kişi aulun da başkanıydı²⁸⁴.

Bununla birlikte bozkırda sulh zamanlarında, sadece küçük grupların idarecileri etkiliydi. Buhran zamanlarında, birkaç grup birleşerek tek liderin idaresi altına sığınırdı. İdarecinin otoritesi, emrindekilerin saygısını kazanmış olmasına bağlıydı. Bölgeye Rusların gelmesiyle yönetim doğrudan Rusların eline geçmiştir. Ancak yine

²⁸⁰ Kazak toplumunda boy başkanları tarafından töre dedikleri ak kemik sınıfından seçilen kişilere sultan denirdi.

²⁸¹ E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 41.

²⁸² Ye. Maukhara, *Siyasi ve Kültürel Açıdan Kazak Hanlığı (1456-1731)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, s. 84.

²⁸³ H. Çapraz, “Çarlık Rusya’nın Türkistan’da Hakimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, Aralık 2011, s. 65; Yedisu bölgesinde seyahat eden L. Kosenko, Kazakların sulama sorunlarını çözmek ve adilce suların köylere dağıtılması için özellikle *arık-aksakal* adlı kişileri seçtiklerini tespit etmiştir. (L. Kostenko, *a.g.e.*, 1877, s. 162).

²⁸⁴ P. Koaysl, A., Osmanov, *a.g.e.*, s. 11.

de yönetimin en küçük müesseseleri Kazaklara bırakılmıştı. Auldaki insanlar arasında bir tartışma ve anlaşmazlık çıktığında, aksakallar bir araya gelip konuyu inceleyip tartıştıktan sonra adil bir karar vermeye çalışmışlardır. Aksakalların birbirine rakip olmasını sağlayan Rus sistemi, Kazaklar için oldukça yabancı ve bir o kadar zararlı olmuştur²⁸⁵.

Hanlar ve Sultanlar: Orta Asya'da siyasi ve toplumsal yapı çoğu yerde birbirine benzemekteydi²⁸⁶. Kazak sultan ve hanları bozkırın aristokrat kesimini teşkil edip, en üst düzeyde iktidarın genel durumunu temsil etmektedirler²⁸⁷. Hakimiyet, mahkemelerin yönetimi, başka devletler ile ilişkiler, savaş ilanı ve anlaşma yapma konularının hepsine onlar karar verirdi²⁸⁸.

Kazak toplumunda sultanlar, hanlar kadar güçlü olmasalar da, sahip oldukları yetkiler tartışılmazdı. Başka bir deyişle onlara *türe* yani efendiler denilirdi²⁸⁹. Sultanların egemenliğinin siyasi ve bölgesel bir anlamı vardı. Ancak her sultan geleneklere uygun olarak, sahip olduğu iktidarı kendisini başa getiren boya borçlu olduğunu bildirirdi. Hiç bir sultanın kendi boyunun hâkimiyet alanı dışında herhangi bir mahalli veya siyasi egemenliği yoktu. Her ulusun sultanı öncelikle ulusu idare etme ve ordusunun başında bulunma, ayrıca elinin altında bulunan toprakları istediği gibi kullanma, genişletme veya daraltma, birinin elinden alıp bir başkasına verme yetkisine sahipti²⁹⁰.

²⁸⁵ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 43-44, 92.

²⁸⁶ S. Zikov, *a.g.e.*, № 8, 1868, s. 274.

²⁸⁷ N. Rıçkov, *a.g.e.*, s. 34.

²⁸⁸ Z. İsmail, *a.g.e.*, s. 49.

²⁸⁹ E. Meyendorff, *a.g.e.*, s. 41.

²⁹⁰ S. Klyaştorıny, *a.g.e.*, s. 353.

Bunun dışında bozkırda bir başka grup daha mevcuttu. Bunlar sultanların hizmeti altında bulunan ve kul olarak bilinen *tölengitlerdi*. XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası hakimiyetibölgeye yerleştikten ve kölelik statüsü kaldırıldıktan sonra hürriyetlerine kavuşmalarına rağmen, tölengitlerin bazıları sultanların yanında ayrıcalıklı danışmanlar olarak hizmet etmeye devam etmişlerdir. *Kullar* denilen köleler, ağırlıklı olarak Kazaklara esir düşmüş olan Ruslar, Kalmuklar ve İranlılardan oluşmaktaydı. Genel olarak Kazak toplumunda kul sahibi olmak çok da yaygın değildi²⁹¹.

Han unvanına gelince, bu makam Kazaklar arasında en üst düzey iktidarı temsil etmektedir. Bu terim hakimiyet, hükümet, üstünlük ve iktidar anlamına gelmektedir. Han tabiri X. yüzyılın ortalarından itibaren iktidarın mümessili olan kişiler için kullanılmaya başlanmıştır. Kazakistan'a yapılan göçler esnasında (XV. yüzyıl) bu terim bir unvan olarak kullanılmıştır²⁹². Bazı devirlerde Kazak hanları çok büyük itibara sahipti. Üç yüz bin askere sahip olan Kazak hanları, Buhara ve Taşkent'e seferler düzenleyip o bölgelerin sahibi olmuşlardır. Ancak zamanla iç savaşlar sonucu çıkan kargaşalar bozkırdaki hanlık otoritesini zayıflatmıştır²⁹³.

Kazak toplumu hanlık döneminde *ak-süyek* (beyaz kemik) ve *kara-süyek* (kara kemik) olmak üzere birbirine tamamiyle zıt iki sosyal sınıftan oluşuyordu. Bu iki grup arasındaki farklılık, ekonomik güçten değil, siyasi ve hukuki ayrıcalıklardan ileri gelmekteydi. Hanlık derecesine sadece Cengiziler ve Hz. Muhammed'in torunları olan *ak-süyek* zümresi gelebilirdi. Bu soylu tabaka hiçbir cüz ve boya mensup değil-

²⁹¹ G. Kurmangaliyeva Ercilasun, *a.g.t.*, s. 29.

²⁹² S. Klyashorniy, T. Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, İstanbul, 2000, s. 350.

²⁹³ K. Abaza, *Zavoyevaniye Turkestana: Rasskaz iz Voennoy İstorii, Oçerki Prirodi, Bita i Nravov Tuzemsev v Obşedostupnom İzlojenii*, SPb., 1902, s.44.

di. Kendi aralarında da bölünmezlerdi. Toplumun bunlar dışında kalan tüm fertleri *kara-süyek* sayılıyordu²⁹⁴.

Kazak hanının, Kazak halkına han olmak için iki yolu vardı. Birinci veraset yolu, ikincisi ise seçim yoluydu. Veraset yoluyla hanlık idaresi babadan oğula değil, ağabeyden kardeşe intikal ediyordu. Eğer han olmaya uygun kardeş olmazsa, o zaman hanlık makamı oğula kalıyordu. Fakat bu durumda da oğlun han unvanına layık olması şarttı²⁹⁵.

Eskiden beri han seçme töreni Kazaklar için çok önemli vakaydı. N. Grodekov'un kayıtlarına göre, XIX. yüzyılın başlarında aynı âdetin uygulandığını görmekteyiz. Bu kurultay bir nevi Kazak halkının meclisi konumundaydı. Han seçimlerine bozkırın dört tarafından insanlar katılırdı. Eskiden bütün boyların en ünlü biyleri ve her aulun saygın ve seçkin aksakalları gönderilirdi. Ancak zamanla her isteyen bu törenlere katılabilir hale gelmiştir. Kurultay ismi ile bilinen bu içtimada oybirliğiyle yeni hanlar seçilirdi. Ayrıca Kazak toplumunun bütün kesim ve tabakalarının meseleri bu kurultayda görüşülürdü²⁹⁶.

Kurultay her sene önceden belirlenmiş yerde yapılırdı. Buraya gelen Kazaklar, güneş doğmadan Kazak ordalarında belirlenen saygınlık mertebesine göre yerlerini alırdı. Han olacak kişi beyaz keçeye oturur, gelen misafirler onun etrafında toplanırdı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sıradan bir Kazak han adayı olarak kabul edilmezdi. Sadece *ak-süyek* (beyaz kemik) sınıfına ait olan sultanlar bu hakka sahipti. Ancak gördüğümüz gibi, han olacak kişi beyaz kemikten olsa bile eğer zengin, cesur,

²⁹⁴ S. Klyāstorniy, *a.g.e.*, s. 349.

²⁹⁵ Ye. Maukhara, *a.g.t.*, s. 86.

²⁹⁶ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 281, 293.

kahramanlıkları ile tanınmış, tartışma ve kavgaları halletme yeteneğine sahip değilse halkın gözünde bir değeri yoktu.

Tartışma ve konuşma neticesinde belirlenen kişi beyaz keçe üzerinde birkaç kez yukarı kaldırılıp Han ilan edilirdi. Törene katılanlar Han'ın oturduğu beyaz keçeden bir parça koparmak için büyük çaba harcardı. Aullarına döndükleri zaman bu pırtılar, bozkırın siyasi hayatındaki en önemli etkinlikte bulunduğu dair önemli delil sayılırdı²⁹⁷. Bu gelenek Kazak toplumuna Cengiz Han zamanından kalmaz. XIII. yüzyılda Moğolların ülkesine seyahat eden Fransisken rahibi İtalyan Plano Carpini, Cengiz Han'ın torunu tahta çıktığı vakit benzer bir törene şahit olduğunu belirtmektedir²⁹⁸.

Yeni han tahta çıktıktan birkaç gün sonra halk arasında kendi güç ve itibarını tesis etmek için çok sayıda hayvan keserek, bozkır halkına ziyafetler verir. Misafirler dağıldıktan sonra da han cüzün idari işlerine yönelir²⁹⁹.

Ruslar bölgeye geldikten sonra kendileri tarafından tayin edilen hanların otoritelerini sağlamlaştırmak ve onları saygın ve güçlü göstermek için, bilhassa kurultay zamanlarında gösterişli seremoniler gerçekleştirdiklerine şahit olmaktadır. Örneğin, 1812 yılında Rus idaresi, Küçük Cüzün sultanı Şırgazi'yi bozkır tarihinde görülmemiş bir tören ile hanlık görevine tayin etmiştir³⁰⁰.

²⁹⁷ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 70, 460-462.

²⁹⁸ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 348.

²⁹⁹ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 460-462.

³⁰⁰ Şırgazi Sultan'ın han olma töreni Rus idaresi tarafından adeta bir tiyatro eseri gibi iyi bir şekilde sahneye koyulmuştur. Dönemin Orenburg Valisi Prens Volkonskiy o gün için özel tören hazırlamıştır. Sultana haber verilip, o güne mahsus, Şırgazi Sultan'ın halkı ile Ural'ın kuzey tarafına göç etmesi rica edilmiştir. Merasim günü geldiğinde sultan şerefine top atışı yapılarak onu tören yerine getirmek için bir-iki subay, bir tercüman ve elli kişi kadar atlı muhafız faytonla eşlik etmiştir. Ayrıca Sultan'ın yakınları kalabalık bir grup halinde bu konvoyu takip etmişlerdir. Orenbug Valisi, Sultan Şırgazi'yi, Rus ordusunun davul sesleri ve silah atışları eşliğinde bizzat kendisi karşılamıştır. Tören başladığında Tatar ve Rus dillerinde Büyük Rus Çarı'nın lütuf ve ira-

Zamanla sultan ve hanlar Rus Çarlığı tarafından atanır hale gelmelerine rağmen, toplumun onlara olan saygısı eksilmemiştir. Kazak halkı hanlarını uzaktan görünce her zaman attan inip elini göğsüne götürür, başını eğerek selam verirdi. Onlara olan sevgi ve saygıyı deyim ve atasözlerinde de görmek mümkündür: “*Hana düşman olma, Tanrı karşında günah işleme*”, veya “*Hanın akli kırk kişiye bedeldir*”³⁰¹.

XIX. yüzyılın başlarında çoğu hanın yanında *ahun* dedikleri yerli, Buhara veya Taşkent’ten gelen dindar hocalar bulunurdu. Bu kişiler onların sekreterliğini yürütür, gerektiği zaman ücret karşılığında hanları sözlü veya yazılı olarak temsil ederlerdi³⁰².

Rus Çarlığı bölgeye geldikten bir müddet sonra kendi emperyal planlarını uygulayarak, zamanla hanlık sistemini devre dışı bırakmış ve 1822’de Orta Cüz “*Sibirya Kırgızlar İdaresi*” oluşturularak hanlık dönemineson verilip hanların otoritesi tamamen ortadan kaldırılmıştır³⁰³. Sultan yöneticiler Rus Çarlığı’nın devlet memurları mertebesine indirgenerek, kurultay, han şurası ve hanlık müesseseleri tarihe karışmıştır³⁰⁴. Han idaresinin kaldırılmasına, feodal ve aristokrat sınıf tepki göstermiştir. Sultanların torunları kendi haklarını geri almak için yeni idareye karşı mü-

desiyle, Küçük Cüzün hanı olarak, Şırgazı Sultan’ın tayin edildiği bildirilmiştir. Bu sözlerden sonra Han olarak ilan edilen Şırgazı diz çökerek, önce iyi ve adil bir yönetici olacağına dair Kur’an’ı eline alarak yemin etmiştir. Arkasından da Rus Çarlığı’na karşı her konuda sadakat ve bağlılık göstereceğine dair söz ve yeminler etmiştir. Tören bitişinde yeni Han şerefine davul sesleri eşliğinde yirmi pare top atışı yapılmıştır. Ayrıca Rus Çarı’ndan yeni sultana simli parça ve ipeklerle süslenmiş samur kürk, şapka ve adı kazanmış altın kılıç hediye olarak verilmiştir. Kürk tümgeneral, şapka albay ve kılıç yarbay tarafından verilmiştir. Rus İmparatoru tarafından hazırlanmış özel belge takdim edilerek seremoninin resmi yönü sona ermiştir. Vali, Şırgazı Han’ı üç gün misafir ederek bir çok hediye takdim ettikten sonra kendi topraklarına aynı şatafat ile göndermiştir. (A. Levşin, *a.g.e.*, s. 349).

³⁰¹ N. Grodekoy, *a.g.e.*, s. 281, 293.

³⁰² G. Spasskiy, “Kırgız-Kaysaki Bolşoy, Sredney i Maloy Ordı”, *Sibirskiy Vestnik*, 9. Bölüm, SPb., 1820, s. 166.

³⁰³ V. Bartold, *a.g.e.*, 2013, s. 259; S. Tolstova, *a.g.e.*, C. II, s. 334.

³⁰⁴ A. Alektorov, *a.g.e.*, s. 5.

cadele etmişlerdir³⁰⁵. Ancak halk tarafından yeterli destek alamadıkları için, bu mücadele olumsuz neticelenmiştir.

1.3.2. Kazakların Rusya ile Münasebetleri

Kazakların Rus hâkimiyetine girmeden önceki dönemleri hakkındaki bilgiler pek de sağlam olarak nitelendirilmemektedir. Doğulu bilginlerin Kazaklar hakkında bıraktıkları bilgilerin belli bir kısmı gerçek, diğer kısmı ise daha çok tahminlerden oluşmaktaydı. XIX. yüzyılda resmi ve askeri görevlerle bölgeye gelen seyyahların bizzat yerli halktan topladığı malumatlara dayanarak, onların Rus hâkimiyetine girme sürecinin nasıl gerçekleştiğini ve bu toplum için ne tür değişikliklerin ortaya çıktığını görmek mümkündür.

Kazak toplumunun sahih tarihini birbirinden ayıran üç ana hattan söz etmek mümkündür. İlki, 1730-1812 yıllar arasında Ebu'l-Hayr Han'ın Rus hâkimiyetine girmesi ile bozkırdaki son Kazak hanınının tayin edilmesine kadar geçen dönem. İkinci dönem, 1812-1845 yılları arasında Rusların bölgede kale inşa etmek suretiyle kolonizasyon faaliyetleri yürüttükleri dönemi kapsamaktadır. Üçüncü dönem ise, Rusların bütün Kazak topraklarını ele geçirmelerini içermektedir³⁰⁶.

Tarih boyunca Türkistan adıyla bir devlet veya hanlık kurulmasa da, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan ve eski çağlardan beri Türklerin anayurdu olarak kabul edilen topraklar Türkistan olarak adlandırılıyordu³⁰⁷. Türkistan ile Rusya

³⁰⁵ S. Tolstova, *a.g.e.*, C. II, s. 334.

³⁰⁶ A. Kuropatkin, *Zavoyevaniye Turkmenii*, SPb., 1899, s. 2; E. Alektorov, *a.g.e.*, s. 5.

³⁰⁷ A. Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, Ankara, 2006, s. 16.

arasındaki münasebetler veya Rusların bu toprakları istila etme planları³⁰⁸ XVI. yüzyılda başlamıştır³⁰⁹. Kazak topraklarının yeraltı ve yerüstü zenginliklerine ulaşmak isteyen Rusya'nın bu tarihlerden itibaren mütemadiyen bu toprakları işgal etmek adına siyasi ve akeri manvralar yaptırıpına şahit olmaktadır³¹⁰.

Rusların tatbik etmiş olduğu bu yayılma politikası XIX. yüzyıl boyunca Kazak topraklarında tüm faaliyet yöntemlerde kendisini göstermiş ve artık yavaş yavaş Kazak bozkırı tamamıyla Ruslar tarafından zaptedilmiştir. Rus emperyalizminin tek hedefi, Kazakistan topraklarında yaşayan hür milletleri Ruslaştırıp sömürmektir³¹¹. Ayrıca bu bölge Çarlık için Orta Asya topraklarına açılması, doğu siyaseti ve ekonomik ilişkiler açısından stratejik bir önem sahaıptı. Ekonomik ve sosyal yönden geri kalmış bu bölgeye Ruslar tarafından bir hammadde kaynağı gözüyle bakılmıştır³¹². Bu nedenle Çarlık idaresi bu bölgedeki pozisyonunu güçlendirmek ve doğu sınırlarının güveniliğini sağlamak gayesiyle Tümen (1586), Tobol (1587), Tar (1594), Tomsk (1604) ve diğer birçok şehir ve kaleler inşa etmiştir³¹³.

³⁰⁸ Rus kaynaklarında, Kazaklar hakkında ilk bilgiler XVI. yüzyılın sonlarında rastlamaktadır. 1594 yılında Tauke Han (1586-1598) Çar Fyodor'dan Rus himayesine girme isteğinde bulunmuştur. Onun asıl amacı onlarda esir olan yeğenini kurtarmaktı ve bunun için bu siyasi oyunu gerçekleştirmeyi arzulamıştır. Fakat istediği sonucu alamamıştır. 1717 ve 1718 yıllarında ikinci kez Kazaklar I. Petro'dan Rus himayesine girmek için izin istemişlerdir. Özellikle Küçük Orda'nın Hanı Kayıp (1718-1719) bu konuda çaba göstererek, 1726 yılında Kaybakar adında elçiyi Rusya'ya göndermiştir. Fakat hiçbir belge sunmayan elçinin bu teklifi reddedilmiştir. Ancak 1738 yılında Çariçe Anna İvanovna Ebu'l-Hayr Han'ın (1718-1748) başvurusu üzerine Küçük Orda'yı kendi himayesine almıştır (İ. İ. Kraft, *Kırgız Bozkır Vilayetlerinin Kanunlaşma Derlemesi*, 1898, s. 11, 18, 20; *İzvestiya Orenburgskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, İzd. F. Saçkov, Orenburg, 1900, s. 3, 5, 29).

³⁰⁹ Ö. Mert, "Amerikalı İki Seyyahın XIX. Yüzyıl ile İlgili Eserleri", *Türk Kültürü*, S: 218, 1981, s. 185; M. Venükov, *a.g.e.*, 1997, s. 10.

³¹⁰ H. Elif, *Rusya'nın Orta Asya Hanlıklarının İstilasının Son Safhası (1864-1884)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. IV; P. Rımyansev, *a.g.e.*, s. 13-14.

³¹¹ T. Ajar, *Stepnoye Polojeniye 1891 Goda v Kazahstane: İstoriçeskiy Aspekt*, Almata, 2010, s. 12.

³¹² N. Halfin, *Politika Rossii v Sredney Azii (1847-1868)*, Moskva, 1960, s. 3.

³¹³ O. Doğan, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan (Orta Asya) Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge", *Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (K.R.O.) v XVI-XVIII. v.v.*, Alma-Ata 1961, s. 107-114, s. 288; Rus Çarlığı bu bölgenin tek hakimi olmak için, burayı ele geçirme planlarını hızlandırmıştır. Bu amaçla 1857'de II. Aleksandr Rus devlet adamı N. İgnatyev'i Hive'ye gidecek elçilik heyetinin

Kazakların ise Rus tabiiyetine geçmelerinin harici ve dâhili açıdan bir çok siyasi ve ekonomik gerekçeleri bulunmaktaydı³¹⁴. Sultanlarının yerel mücadelelerinden, Başkurtlar, Kossaklar ve en ciddi düşmanları olan Kalmuklar yüzünden perişan duruma düşen Kazaklar, varlıklarını devam ettirebilmek ve düşmanlarına karşı bir güvence temin edebilmek maksadıyla Rusların himayesine sığınmışlardır³¹⁵.

Rusların ilk etapta Kazaklara karşı gösterdikleri ılımlı tavır Rus egemenliğinin bu topraklarda kolayca tutunmasını sağlamıştır. Önceleri Ruslar tarafından tayin ve tasdik edilen sultanlar bu süreçte önemli rol oynamıştır. Bu durum 1868 yılına kadar devam etmiştir. Bundan faydalanarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası'nın Kazakların üzerinde sömürge politikası hız kazanmış, bozkırın neresinde bir kargaşa varsa orası Rus askeri varlığı tarafından hedef alınmıştır³¹⁶.

Kazak topraklarını işgal etmek ve elinde tutmak için Ruslar tarafından her türlü hazırlık yapılmıştır. Rus askeri okullarında şarkiyatçı subaylara Kırgızca, Türkçe, Tatarca, Farsça, Moğolca ve Mançuca öğretilmiştir³¹⁷. Ayrıca onlara Doğu tarihi ve kültürü, Kur'an ve din bilgisi dersleri verilmiştir. Mezun öğrenciler dört aylığına İran ve Türkiye'de gönderilmiştir³¹⁸.

başkanlığına seçmiştir. Bu elçilik Rus Çarlığı tarafından bölgeye gönderilen son elçiliktir. Zamanla Rus istila planları gerçekleştirilerek burayı kendi koloni bölgesine çevirmiştir. (N. Halfin, *a.g.e.*, s. 52-76).

³¹⁴ O. Doğan, *Türkistan (Orta Asya) Tarihiyle İlgili Belgeler (Belgelerin Özellikleri, Değerlendirilmesi, Önemi ve Özetleri)*, İstanbul, 2005, s. 713.

³¹⁵ H. Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele (XVIII-XX. y. y)*, Ankara, 2007, s. 58; M. Saray, *Kazak Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 29; A. Dobromislov, *a.g.e.*, s. 4; *Kulturnoye Naslediye Nemsev v Sentralnoy Azi'i*, Almatı, 2012, s. 29.

³¹⁶ O. Caroe, *a.g.e.*, s. 133; T. Tuhtametov, *Rossiya i Hiva v Konse XIX. Naçale XX. v.v*, Moskva, 1969, s. 11.

³¹⁷ M. Terentyev, *Gramatika Tureskaya, Persidskaya, Kirgizskaya i Uzbekskeya*, SPb., 1875, s. 1-2.

³¹⁸ *Vestnik Imperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, Red. A. Krayevskiy, SPb., 1851, s. 88.

Ruslar Türkistan'dakalıcı olabilmek için 1830 yıllarından itibaren her türlü imkânı seferber etmiştir. Bu amaç içi ayrıca bir *Şarkiyat Enstitüsü* kurulmuş ve *Doğu Toplumları Kütüphanesi* açılmıştır. Türkistan Valisi'nin kütüphanesinde bölgeyle ilgili 13.000 ciltten fazla kitap vardı. 1837'de Türkistan Genel Valisi'nin talimatıyla etnografya, arkeoloji, tarih ve ekonomi ile ilgili 1.400 resimin yer aldığı Türkistan bölgesi fotoğraf albümü oluşturulmuştur³¹⁹.

Aynı tarihlerde Gumbolt, Hanıkov, Ritter gibi ünlü bilim adamları Kazak bozkırlarını ziyaret ederek bölge hakkında önemli bilgiler edinip, bölgenin haritalarını çizmişlerdir³²⁰. Bundan evvel Kazak topraklarının eski haritaları seyyahların anlattıklarına dayanılarak çizilmişti. Fakat onlara güvenerek hareket etmek pek de güvenilir değildi³²¹. Bununla beraber Rus yönetimi Kazak Hanlığı'nın ekonomisi, nüfusu ve farklı feodal grupların politikaları ile yakından ilgilenmeye başladıktan sonra Kazak Orda'larına gönderdiği memurlara ekonomi, kültür ve önemli bilgiler içeren rapor ve notlar tutmaları talimatını vermiştir³²². Çarlık yetkilileri idari bölünmeleri kendi çıkarlarına kullanmışlardı: Türkistan Genel Valiliği üç hanlığın eskiden sahip olduğu toprakları yavaş yavaş kendine katmış, himaye altında tutulan iki eski hanlık neredeyse topraksız kalmıştı. Aynı şekilde muazzam büyüklükteki Kazak bölgesi, Kazakların yaşadığı bir toprak olan Yedisu, Türkistan Genel Valiliği'ne katılarak bölünmüştür³²³.

³¹⁹ B. Bekir, *a.g.m.*, s. 132.

³²⁰ Dostoyevskiy, *İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti Imperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva 1845-1895*, C. III, Bölüm. V, SPb., 1896, s. 89; K. Ritter, *Zemlevladieniye Azii*, SPb., 1856, s. 2-5; *Vestnik Imperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, Red. O. Ternera, SPb., 1860, s. 184.

³²¹ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 1.

³²² O. Doğan, *a.g.b.*, 2005, s. 713.

³²³ O. Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul, 2000, s. 95.

Kazakistan topraklarının büyük bir kısmının Rus İmparatorluğu'na katılması ile Ruslar buranın yer altı kaynaklarını, kendi endüstri sektörünü geliştirmek için kullanmayı amaçlamıştır. XVIII. yüzyılda Rus ve Avrupalı bilim adamları Kazak toplumu ve tabiatının incelenmesinde büyük bir mesafe katetmiş, fakat hala birçok bölgenin bozkır kısımlarının topografya incelemesi yapılamamıştır. Ayrıca bu bölgelerin büyük ölçekli haritaları da bulunmamaktaydı. Bu nedenle XIX. yüzyılın otuzlu ve kırklı yıllarında merkezi hükümet ve Rus Bilimler Akademisi'nin girişimleri ile ülkenin Avrupa tarafından Kazak bozkırına ticari ve diplomatik geziler, akademik ve askeri seferler düzenlenmiştir. Bu ziyaretlerin en önemli amacı, ülkenin doğu sınırlarından Hazar Denizi'ne, Sibiryâ istihkâmından güneye, Tanrı Dağları ve Pamir dağ eteklerine kadar uzanan bölgenin incelenerek belgelenmesi idi³²⁴.

XIX. yüzyıl boyunca, Rus Çarlığı ticari çıkarları doğrultusunda Kazak topraklarını transit bir geçiş güzergâhı olarak kullanmıştır. Ayrıca Orta Asya bölgesindeki belli ülkelerle düzenli ticari ilişkiler kurmak için büyük çaba harcamıştır. Ancak yine de Türkistan'ın Rus işgali ile birlikte modernleşmeye başladığını ve dış dünyaya açıldığını söylemek yalınış olmaz³²⁵.

Yukarıda dediğimiz gibi, Rusların bölgeyi kolonileştirme metotlarından biri de, bölgede kaleler inşa etmeleriydi. Kale yapmak bahanesiyle on binlerce kilometre karelik Kazak toprakları halkın elinden alınıp, buralara Kossaklar (Rus Kazaçileri) iskân edilmiştir³²⁶. A. Kollesnikov, Rusların bu yıllardaki Asya politikasını eleştir-

³²⁴ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 7.

³²⁵ T. Somuncuoğlu, "Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı'nda İslam ve Modernleşme", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 2014, s. 234.

³²⁶ A. Kaufman, *Proyekt Otçeta po Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskago General-Gubernatorstva*, SPb., 1885, s. 153; *Türkler*, C. 8, s. 570.

mektedir. O, Küçük Orda'nın en iyi topraklarının Kossaklara verilmesiyle, geri adım atıldığını ve o zamana kadarki zaferlerin anlamını kaybettiğini belirtmiştir³²⁷.

Ünlü Rus Türkologu N. Yadrintsev de, aynı fikri paylaştığı meşhur eseri *Sibiryada Yabancılar*, Batı Sibiry sınırlarına yerleştiren Kossakların birçoğunun Kazaklar gibi yaşamaya, hayvancılıkla uğraşmaya, hatta onların dilinde konuşmaya başladıklarını yazmıştır. Ayrıca halkın yaşam tarzından subayların ve askeriyenin üst kademesinde bulunan kişilerin de etkilendiklerini belirtmiştir³²⁸. Dahası bu iskân faaliyetleri halk arasında büyük tepkilere yol açmış ve Kazaklar istiklal için ayaklanmaya başlamıştır. Abılay Han'ın oğlu Kenesarı Kasımoğlu, Rus Çarlığı'na karşı büyük darbe indirmiş ve isyan faaliyetlerinde bulunmuştur³²⁹. Ancak Kenesarı, Kazak Orda'larından beklediği desteği bulamamış ve öldürülmüştür³³⁰.

Yeni idare bölgedeki yönetimi kısa sürede kontrol altına almak için, siyasi olarak kalabalık boyların başına kendi görevlilerini getirmiştir³³¹. 1867-1868 yıllarında Kazakların yaşadıkları tüm bölgeler Rus Çarlığı'nın mülkü olarak ilan edilmiştir³³². Aynı tarihlerde Yedisu ve Sırderya bölgelerinde yaşayan Kazaklar için yeni bir kanun uygulanmıştır. Yeni kararlar bozkır *volost* ve *aullara* ayrılmıştır. Bu *volost*larda yönetim sistemi değiştirilip, farklı boylardan nüfus iskân etme politikası uygulanmıştır³³³. Halkın bir *volost*tan diğerine geçme özgürlüğü ellerinden alınıp,

³²⁷ A. Kolesnikov, *Russkiye Voyennyye Issledovateli Azii*, Duşanbe, 1997, s. 11.

³²⁸ N. Yadrintsev, *Sibirskiye İnordı*, SPb., 1891, s. 199.

³²⁹ V. Potto, *İz Putevıh Zametok Po Stepi, İleskiy Rayon*, SPb., 1876, s. 407-409.

³³⁰ A. Makşeyev, *Puteşestviye po Kirgizskim Stepyam i Turkestanskomu Krayu*, SPb., 1896, s. 16.

³³¹ A. Makşeyev, *İstoriçeskiy Obzor Turkestana i Nastupatel'nogo v Nego Dvijeniya Russkih*, SPb., 1890, s. 259.

³³² N. Belyavskiy, *Materialı Po Turkestanu*, SPb., 1855, s. 192; *İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)*, C. III, Almatı, 2010, s. 460.

³³³ F. Lobiseviç, *a.g.e.*, № 4, 1871, s. 274.

boy sistemine büyük darbe vurulmuştur³³⁴. Ayrıca bölgeye gelen Rus ve diğer göçmenleri ayırt etmek için *yerli ahali* (korennoye naseleniye) ve sonradan gelenlere *yerli nüfus-yerliler* (tuzemnoye naseleniye-tuzemtsı) tabirleri kullanılmaya başlanmıştır³³⁵.

1889’da çıkarılan toprak kanunu ile Rus köylülerine istedikleri bölgelere yerleşme ve toprak sahibi olma hakkı verilmiş, 1891’de bu kanuna yeni bir madde eklenerek, Rus yetkililerine topraklarını işletmeyen Kazakların topraklarına el koyma yetkisi getirilmiştir³³⁶.

1860’lı yıllarda Ruslar Kazak topraklarının sınırını çoktan geçip, 1867 yılına kadar Akmesjid (Kızıl Orda)’i, Almatı’yı ele geçirmiş ve Kazak topraklarını Uralsk, Turgay, Akmolinsk ve Semipalatinsk adlarında dört eyalete bölmüştür³³⁷. Yapılan bir idari düzenleme ile bugünkü Kazakistan toprakları Orenburg Genel Valiliği ve Türkistan Genel Valiliği arasında ikiye bölünmüştür³³⁸.

Rus işgali kapitalist bir niteliğe sahipti. Yalnızca birkaç memur ve bir avuç asker tarafından desteklenen bu politika, yerli halkların egemenlikleri altına alınması ve zenginliklerden olabildiğince sistemli bir biçimde yararlanılmasını hedefleyen bir sömürgecilik politikası üzerine kurulmuştur³³⁹. Böylece XIX. yüzyılın sonunda Kazakistan topraklarının tamamı Rus Çarlığı tarafından işgal edilip bir buçuk milyon

³³⁴ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 13.

³³⁵ B. Hayit, *a.g.e.*, s. 160.

³³⁶ A. Yiğit, “Kazakistan’ın Değişen Etnik Yapısı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2001. s. 4.

³³⁷ M. Terentyev, *Rossiya i Angliya v Sredney Azii*, SPb., 1875, s. 1-19; *Ruskiy Turkestan, Sbornik*, Red. N. Mayev, Moskva, 1872, s. 7; V. Oskolov, İ. Oskolova, *İstoriya Kazahstana*, Almatı, 2004, s. 41.

³³⁸ A. Yiğit, *a.g.m.*, s. 4.

³³⁹ J. P. Roux, *a.g.e.*, 2001, s. 408.

Rus köylüsü geniş Kazak topraklarında iskân edilmiştir³⁴⁰. Ayrıca bir asırdan fazla süren sömürgecilik misyonu hedefine ulaşınca, Orta Asya'nın uçsuz bucaksız topraklarının tamamı Rus İmparatorluğu'na katılmıştır³⁴¹. Bu durum hayvan sayısının azalmasına ve konar-göçerlerin zaten çok düşük olan hayat standartlarının bir faciaya dönüşmesine yol açmıştır³⁴². Yeni sınırların çizilmesi kaçınılmaz bir şekilde, milli kültür, dil, adet ve geleneklerin de yok olması anlamına gelmekteydi³⁴³.

XIX. yüzyılda bölgeye gelen seyyah ve gezginler, Orta Asya topraklarının Rus himayesine girmesinin mutlak ve vazgeçilmez bir süreç olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kimse bu durumu işgal olarak ifade etmemektedir. Çoğu kez bu sürecin Kazak toplumunu kendi isteği ile gerçekleştirdiğini söylenmiştir. Oysa geniş bozkırlarda hayatını hür bir şekilde sürdüren Kazak toplumu hiçbir zaman kendi özgürlüğünü bile bile terketmeye yanaşmamıştır.

1.3.3. Askeri Yapı, Silahlar, Barut

Askeri gelenekler konar-göçer bir halk olan Kazaklar için çok mühimdi. Düşmana karşı savaşma görevi onların ortak ve en önemli görevlerinden biriydi. Asırlar boyunca bozkır halklarının hayatı savaşlar içinde geçmiştir. Bölgeye gelen seyyahlar bozkırdaki konar-göçerlerin daima savaşa hazır halde yaşadıklarını belirtmişlerdir.

³⁴⁰ V. Martin, *Zakon i Običai v Stepı: Kazahı Srednego Juza i Rossiyskiy Kolonializm v XIX. Veke*, Red. S. Majitov, Almatı, 2009, s. 90-91.

³⁴¹ N. Halfin, *a.g.e.*, s. 137.

³⁴² S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, 2006, s. 81.

³⁴³ A. Abdakimov, *İstoriya Kazahstana*, Almatı, 2003, s. 164.

Kazaklarda askerlik sanatı sonradan edinilen bir disiplin olmaktan ziyade, bütün göçebe halklarda olduğu gibi erlerin yetenek ve becerileri nispetince icra ettikleri bir yaşam tarzıdır. Bu coğrafyanın erkekleri küçüklükten itibaren eyersiz yabani atlara binmeyi, ok ve yay kullanmayı, vahşi hayvanları etkisiz hale getirmeyi, akan nehirleri ve yüksek dağları aşmayı öğrenmiştir. Bir bozkır erkeği için en büyük ayıp, savaş esnasında atsız kalmaktır³⁴⁴. Bu nedenle savaş uzak yerde olduğunda, Kazak erleri yanlarına iki veya daha fazla at alırlardı. Bunların birisine biner, ikincisini savaşta kullanır, üçüncüsünü isegerekli malzemeleri taşımak için ayırırdı. Savaşa giden herkes elbisesinin sırt tarafına üçgen şeklinde içinde duaların yazılı olduğu iki tane deri parçası dikilirdi. Birisinde hastalık ve düşmanın silahından koruması, diğerinde cesaret ve güç vermesi için dualar yazılırdı³⁴⁵.

S. Zıkov'un belirttiği gibi, Orta Asya halkları eskiden beri daimi askere sahip değillerdi³⁴⁶. Ancak Kazaklarda askerlik asil bir uğraş sayıldığı için, bütün erkekler daima savaşa hazır³⁴⁷. Silah taşıyabilecek herkes, mutlaka yanında kılıç veya bıçak taşıyıp, boy büyüğünün ilk çağrısında hazır bulunmuştur. Emir komuta sistemi de savaş meydanlarındaki performansa göre şekillenirdi. Savaşta yeteneklerini gösterenler ve cesaret sergileyenler ordudayüksek mertebelere geçme hakkına sahipti. Bu kimseleri halk oybirliği ile seçerdi. Önceleri her ulus ve boy savaş meydanında hazır bir şekilde, mızrağın ucuna taktıkları kendilerine özgü renkli bezlerleyerlerini alıyorlardı. *Aymak* (bölge) ve uluslarda kendilerine özgü bayrak rengine göre özel simgeler belirlemişlerdir. Bu simgeler sayesinde savaş meydanındaki askerlerin daima kendi

³⁴⁴ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 436.

³⁴⁵ N. Rıçkov, *Dnevniya Zapiski Puteşestviyav Kirgiz-Kaysatskuyu Step, 1771 goda*, SPb., 1772, s. 22-23.

³⁴⁶ S. Zıkov, *a.g.e.*, № 8, 1868, s. 274.

³⁴⁷ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 124

sancağının yakınında olmaları sağlamıştır. Bozkır orduları bu taktiğinyardımları ile çoğu zaman güçlü düşman kuvvetlerikarşısında dahi derli toplu bir görüntü sergilemişler ve zaferler kazanmışlardır³⁴⁸.

Sultan veya ulusun başındakiidarecinin yaşadığı çadırının önünde sancak dikilince, elinde silah tutabilen herkes hemen savaşa hazırlanırdı. Komşu aullara da savaş başlıyor haberi gönderilirdi. Her taraftan atlı veyi teçhiz edilmiş Kazak erleri bu çağrıya iştirak ederek ordugâha doğru akın ederlerdi. Burada toplanan askerler kendilerine cesur birer batır seçerek onun emri altına girerlerdi. Askerin savaş için yaptığı hazırlıklar bitirince, ordu başına çok yetenekli iki ulus başkanı daha seçilirdi. Halkın ileri gelen saygın kişilerinden birisi ordudan, han ve sultanlarise boyun sancagından sorumluydu. Savaşa dörtten fazla ulus katıldığında, askerin başına dört başkan seçilirdi³⁴⁹.

Çarpışma esnasında düşmanı kendi askeri ile karıştırmamak ve düzeni sağlamak için, ulus ve boylar kendine özgü özel parolalar kullanmıştı³⁵⁰. Bu parolaya *uran* denilmiştir³⁵¹. Tamga gibi her boya kendine ait bir parolabelirlenir ve bu çok istisnai durumlarda değiştirilirdi³⁵². Askeri strateji olarak aniden saldırı ve yağma tercih edilmiştir. Karşı tarafı aldatmaya yönelik taktikler kullanılarak ve düşmanı gafil avlamak suretiyle savaşaksızın zaferler kazanmışlardır. Kazak askerinin kullandığı en önemli taktik, düşmanın üzerine giderek korkunç çılgınlıklarla birlikte ok ve taş yağmuru yağdırmaktı. Herkes istediği ve en iyi bildiği yöntemle savaşırdı. Bu taktik-

³⁴⁸ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 433-439.

³⁴⁹ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 433-439.

³⁵⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 313.

³⁵¹ P. Nebolsin, *a.g.e.*, s. 298.

³⁵² L. Meyer, *a.g.e.*, s. 94.

ler düşmanı hep korkutmuştur³⁵³. Ayrıca doğal olarak bozkırda telgraf olmadığı için, savaş esnasında haber ulaştırmak için ateşler yakılmış, şartlara göre farklı işaretler de kullanılmıştır³⁵⁴.

Bozkırda Kazakların koruması altında yolculuk eden Subay M. Arnoldi, onların kendisinde asker ve savaşçı olarak, hayatı boyunca unutamadığı çok iyi izlenimler bıraktıklarını belirtmiştir. Kazaklar hakkında: *“Kazak erkeği tam bir bozkır aske-riydi. Kimsenin aklına gelemeyebilecek yerlerde kuyu bulup kazarak su çıkarmak, çölde hayvanlara yem bulmak, içgüdülerle yer ve gerekli bölgelerde kaybolmamak, yakıt için daima odun ve gerekli malzeme bulma yeteneklerine sahipti. Ayrıca gece gündüz uyumadan deve ve atları korumak, tehlikenin ne taraftan geleceğini tahmin etmek, mektup ve haberleri zamanında götürüp getirmek, daima enerji dolu, aktif ve yorgunluk kelimesini bilmeyen, dürüst ve iyi niyetli insanlardı”*, diyerek onlar hakkındaki fikirlerini belirtmiştir³⁵⁵.

Bölgeye gelen Rus diplomat, tercüman F. Nazarov, Kazak askerlerinin yanında, at üzerinde cesurca savaşan kadınları gördüğünü belirtmiştir³⁵⁶. Bu da Kazakların kadın-erkek ayırt etmeksizin savaşçı bir halk olduğunu göstermektedir. Kazak tarihinde *batır* adı verilen cesur kahramanlarının isimleri destanlara geçerek günümüze

³⁵³ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 433-439; Kazakların savaş esnasında okçu süvari birlikleri yıldırım hızıyla düşman birliğine ok yağdırıp şaşkına çevirirler, sonra öbür birlikler düşmanı çevirerek imha ederlerdi. Savaş sırasına yarım ay biçiminde açılırlar, merkezdekiler geri çekiliyormuş gibi görünür ve onları takip eden düşman, sağ ve sol kanatların kapanmasıyla çevrilmiş olurdu. Bu savaş usulüne Türkler kurt oyunu (Turan taktiği) adını verirlerdi. http://www.turkcebilgi.com/turan_taktigi, Erişim: 15.12.1015.

³⁵⁴ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 312.

³⁵⁵ M. Arnoldi, “V Zakaspiyskom Kraye v 1877 Godu”, *Voyennyy Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 9, SPb., 1885, s. 136-137.

³⁵⁶ F. Nazarov, *a.g.e.*, s. 6.

kadar gelmiştir³⁵⁷. *Kız Jibek* ve *Batırlar Jırı* destanlarda korku nedir bilmeyen ve halkı için canlarını feda eden batır kadınların vatanlarını düşmanlardan korumak ve halkının mutlu yaşamasını sağlamak için gösterdikleri çabaların örneklerini görmekteyiz.

Görüldüğü gibi Kazak Hanlığı'nın askeri geleneği göçebe Moğollardan intikal eden tecrübeler sonucunda kendine özgü bir *bozkır savaş sanatı* şeklinde tebarüz ettirilmiştir. Çünkü o dönemde sürekli yer değiştiren bu toplumun, bir aradabulunan büyük bir ordu meydana getirmesi zordu. Bölgede gözlem yapan seyyahlar, Kazakların askeri teşkilatının en önemli özelliğinin, bozkır insanının şartlar gereği sürekli savaşa hazır halde bulunuyor olmasından ileri geldiğini defaatle belirtmişlerdir. Gerçekten de kılıç tutabilen her Kazak erkeğinin çadırının önünde daima bir at hazır bulunurdu. Böylelikle herhangi bir tehlike ve saldırı anında yıldırım gibi toplanan ve büyük orduya anında mukavemet edebilen bir silahlı bir güce sahip oluyorlardı.

Kazaklarda Silahlar: Kazak geleneklerinde silahın yeri ve önemi çok büyüktü. Bölgeye gelen seyyahlar gözlemleri ile bu hususu defaaten tasdik etmektedirler. V. Potto'nun belirttiği gibi; Kazaklar eskiden beri kısa mesafeli yolculuklara bile silahsız çıkmayı günah saymışlar, bunu bulamayanlar da değnek ve sopayla yetinmiştir³⁵⁸. N. Rıçkov, bozkır seyahati esnasında göze çarpan silahların arasında

³⁵⁷ Kazak toplumunda batırların siyasi nüfuzu vardı. Savaş sırasında da bunlar birer savaş erbabıydılar. Batır unvanı hiçbir zaman babadan oğula miras olarak geçemezdi. Bu unvana herkes şahsî yetenekleriyle sahip olabilirdi. Kazak toplumunda Batırların hâkim sınıfa dâhil edilmesi, askeri yapının büyük bir öneme sahip olmasıyla, yani savaşlar devrinde kahramanlık gösteren lider kimselerin aynı zamanda da büyük bir siyasi güce ve nüfuza sahip olmaları ile açıklanabilir (Ye. Maukhara, *a.g.t.*, s. 96).

³⁵⁸ Kazak erkeğinin şeref ve haysiyetindeki en önemli unsur taşıdığı silahtı. Gerçeği söylemek gerekirse, Kazakların silah donanımı hiçbir zaman çok iyi olmamıştır. Eski savaş yıllarında silah olarak oklar ve kılıç yerine geçen ve *çekan* adı verilen küçük baltalar mevcuttu. Zamanla bozkırda bu silahların sayısı azalarak yok denecek seviyeye düşmüştü. Kazaklarda ancak uzun pike ve kötü iş-

en çok nagayka, mızrak, kılıç ve ok olduğunu belirtmiştir³⁵⁹. A. Levşin, aynı fikri paylaşarak bu silahların yanında düşman darbesinden saklanmak için zırh ve miğfer kullandıklarını ilave etmiştir³⁶⁰.

Ç. Valihanov'un bu konuda topladığı bilgiler büyük değer taşımaktadır. Özellikle silahlar konusunda bilgi veren seyyah, bu techizatların ayrıntılı tasvirini yapmıştır. Seyyaha göre, Kazakların bozkırda en çok kullandığı silahlar arasında, *nagayka* denilen kamçılar bulunmaktadır. Nagayka genelde ağaçtan yapılan sap ve yirmi dört meşin iplikten örülen kemer birleştirilerek imal edilmiştir. Sapı kemere nazaran daha kısadır. Kemer ile sapı birbirine bağlayan parçaya *alakan* (avuç), kamçı sapına yapıştırılan demire *buurdak* (sap) denmiştir³⁶¹.

N. Zeland, seyahat esnasında aldığı notlarında, kamçı sapı kalın ve ağır olduğundan, onunla birisine vurduğunda bayılma vakalarının ortaya çıktığını kaydetmiştir³⁶². Ünlü Rus etnograf ve tarihçi P. Nebolsin, bozkırda rastladığı değişik kamçı türleri arasında gümüş saplı kırmızı-sarı asmalardan bahsetmektedir. Üzeri süslü olanları bayanlar, bakırdan yapılmış olanları çoğu zaman erkekler tercih etmiştir. Ayrıca bölgede bulunan birçok seyyah, saygın ve zengin Kazakların kamçıları üzerindeki işçilik ve gösterişe hayran kaldığını belirtmiştir³⁶³.

T. Burnaşev ve V. Tronov, Kazaklar arasında en çok kullanılan silahın, bir ucu ince diğer ucu kalın olan ve *soyul* olarak adlandırılan sopalar olduğunu

çilikleriyle dikkat çeken eğri Buhara kılıçlarını görmek mümkündür. Değerli taşlarla işlenmiş Horasan ve Farsi kılıçları bozkırda sadece çok zengin ve büyük rütbeye sahip kimselerde görülmüştür. Bunun dışında Kazak erkeği yanında mutlaka bıçak ve el kalınlığında kamçı taşımaya elzem olarak görmüştür. (V. Potto, *a.g.e.*, № 11, 1877, s. 170-171).

³⁵⁹ N. Rıçkov, *a.g.e.*, s. 21.

³⁶⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 312.

³⁶¹ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 35-36

³⁶² N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 24.

³⁶³ P. Nebolsin, *a.g.e.*, s. 342.

bildirmişlerdir. Kazaklar, düşmana saldırmadan önce bu sopayı sağ ellerinde veya koltuk altlarında tutarlar, gerektiği zaman karşı tarafın başına, ellerine veya bacaklarına vururlardı. Sopenın en önemli işlevi düşmanı attan düşürmekti³⁶⁴. Bazı seyyahlar, bozkırda bu sopaya benzer akağaçtanmamul diğer ince sopa çeşitlerinden de bahsetmektedir. Ancak bu tip sopalara soyuldan farklı olarak *ukrük* denilmiştir³⁶⁵.

Diğer yandan bozkırda Kazak erkeğinin elinde görülen ve *kanjar* adı verilen çelikten mamul hançer türleri de mevcuttur³⁶⁶. Bu bölgede Türk ve Buhara kılıçları ile beraber *narkesken* (pışak) adıyla maruf Fars işi *İsfahan* ve *sapı* adlarındaki düz kılıç türleri tercih edilmiştir³⁶⁷. Yerli halkın kendisi tarafından yapılan uzun bıçak vekılıçlara *daselebe* veya *jeke auız* denilmiştir. Bu küçük bıçak ve kılıçlar belde taşınmıştır. Yine Hive'den getirilmiş el yapımı bıçak ve hançerler, savaşabilen her Kazak erkeğinin vazgeçilmez aksesuarıydı. Kazak erkekleri, hançerlerini düz bir şekilde taşımışlardır³⁶⁸.

Kazak erlerinde rastlanandığer bir bıçak türüne de *buyda peçak* (bıçak) denilirdi. Bunların en önemli özelliği saplarının keçi boynuzundan yapılmış

³⁶⁴ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 11; J. Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 111.

³⁶⁵ S. Tolstova, *a.g.e.*, C. II, s. 365.

³⁶⁶ *İstoriya Kazahstana, Oçerk*, Almatı, 1993, s. 251.

³⁶⁷ Bozkırda görünen kılıçlar arasında en görkemli ve güzel işlenmiş olanların Kazak hanlarına ait olduğunu bazı kaynaklarca sabittir. Bökey Cüz Han'ın yanında bulunan doktor G. Puparev tarafından verilen raporlar bu bilgiyi doğrulamaktadır. Han'ın yanında sürekli bulunan doktor, ona ait tüm askeri teçhizatı görmekle kalmayıp onların resimlerini de çizmiştir. Aralarında en görkemlisi Çar Mihail Fedorov (1596-1645) tarafından Han'ın atalarından birisine hediye edilen kılıçtır. Kılıcın üzerinde Arap harfleri ile çok güzel bir yazı ile Rus iktidarının naamı ve isminin kazındığını görmekteyiz. Doktorun çizdiği kılıç resmi Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti arşivinde yer almaktadır. (*Trudi Vostochnago Otdeleniya İmperatorskago Arheologičeskago Obşestva*, Red. N. Ahmatov, SPb., 1855, s. 329).

³⁶⁸ A. Margulan, *a.g.e.*, s. 139.

olmasıydı ve bilhassa zenginler tarafından tercih edilmeleri³⁶⁹. Ayrıca durumu daha iyi olanlar bıçak ve hançer saplarını gümüş ve değerli taşlarla süslemiştir³⁷⁰.

L. Meyer, Rus-Kazak çatışmalarında, Kazak erkeklerinin elinde gördüğü ay şeklindeki baltalara dikkat çekmiş ve bunlara *çekan* veya *ay-balta* dediklerini kaydetmiştir³⁷¹. Ayrıca Kazaklardasavaşın vazgeçilmezlerinden olan *nayza* adı verilen mızrağın, çok iyi şekilde kullandıkları bilinmektedir. Çam ağacından yapılan bu silahın uzunluğu iki metreye kadar çıkabilmektedir. Bu aletin taşınması için diğer ucuna ip bağlanır ve böylece taşınması kolaylaştırılırdı³⁷².

XIX. yüzyılın sonuna kadar ok en çok ihtiyaç duyulan teçhizat arasında ilk sıradaydı. Kazaklar okları da diğer silahlar gibi akağaçdan kendileri yapmıştır. Ancak bozkır halkı ok üretiminde çok iyi sayılmazdı. Bu nedenle Başkurt, Moğol ve Çin'den getirilen okları satın almışlardır³⁷³. *Saydak-jak* dedikleri yayları da kendileri yapardı, ancak Buhara'dan getirilenler daha çok tercih edilmiştir³⁷⁴.

Bunun dışında *kuramsak* ve *sadak* dedikleri teçhizat, ok ve yay taşınması için kullanılırdı. Bu aletler her askerin kemerinde, yay sol, okluk sağ tarafında olmak suretiyle yer alırdı. Zengin Kazaklar bu aletleri kalın kırmızı Rus bezi ile

³⁶⁹ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 435.

³⁷⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 308.

³⁷¹ V. Zaysev, *İstoriya 4'go Turkestanskago Lineynago Bataliona, s Kartoy, Za Period s 1771 po 1882 God, Kak Material k Opisaniyu Dvijeniya Russkih v Srednüyü Aziyu*, Taşkent, 1882, s. 34; L. Meyer, *a.g.e.*, s. 250; Subay M. Arnoldi bozkır topraklarında ilk kez karşılaştığı Kazak erkeklerinin elinde eski eğri kılıçları ve deniz kamışından yapılmış demir uçlu sağlam mızrakları görmüştür. Tüfeklerin çok az kişide bulunduğunu ve onların çakmaklı görünüşünün çok kaba olduğunu belirtmiştir. (M. Arnoldi, *a.g.e.*, s. 136).

³⁷² Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 35-39.

³⁷³ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 312.

³⁷⁴ *İstoriya Kazahstana*, Oçerk, Almatı, 1993, s. 251.

kaplayıp farklı desenlerle süslemiştir. Durumu olmayanların üzerine deve derisinden işleme yapmışlardır³⁷⁵.

E. Shuyler, Orta Asya'da ateşli silah olarak eski cins fitilli, kaba Avrupa yapımı ve namlusu Hindistan ve İran'dan getirilen bir tek tüfek türünü gördüğünü belirtmiştir³⁷⁶. Ancak *multuk* veya *multek* denilen tüfekler de az da olsa Kazakların tanıdıkları. Bununla beraber bozkırda ateşli silah olarak çok eskiden kalan çakmaktaşı ve fitil tüfekleri mevcuttu. Tüfekler kuşaktan kuşağa miras olarak geçtiği için çok nadiren başkalarına satılmıştır³⁷⁷.

Bozkırda görülen *koz keç* (akbabanın tüyü) ve *kuldur mamay* (uçurmak) adlı tüfekler, namlu, fitil ve dağkeçisi boynuzundan yapılan küçük delikli demir parçalarından ibaretti. Mermi olarak da kurşun kullanılmıştır. Kazaklar bu tür silahları Başkurt ve Kalmuklara özenerek kendileri yapmıştır. Kimi sultan ve hanlar *şamgal* adını taşıyan tüfeklere sahiptiler. Bu silahlar görünüş olarak kaba ve ağırdı³⁷⁸. L. Meyer, bozkır halkı tüfek kullanmasını çok iyi bilmediğinden at üzerinde veya ayakta durarak ateş edememiştir. Genelde hedefe isabet kaydetmek için yere yatarak atış yapılmıştır³⁷⁹. Bölgeye gelen hiç bir seyyah raporlarında tabanca hakkında bilgi vermemektedir.

Ç. Valihanov, Kazak erkeklerinin istisnasız olarak silahlarını taşımak için *kalta* veya *kese* denilen özel kemerler kullandıklarını belirtmiştir. Kemerin sol tarafına: çakmaktaşı, yağ, fitil kabı, barut, sağ tarafına: mermiler için küçük bir

³⁷⁵ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 35-39.

³⁷⁶ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 177.

³⁷⁷ L. Kostenko, *a.g.e.*, C. III, s. 185-186.

³⁷⁸ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. VI, s. 35-39.

³⁷⁹ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 250.

torba asılmıştır. Tüfek sahipleri mermileri taşımak için dağkeçisi boynuzundan yapılmış *bir atar* dedikleri özel kabı boyunlarına asarak taşımışlardır³⁸⁰.

Kazaklarda nadiren de olsa askeri bir elbise olarak demir halkalardan yapılmış zırhlı yelekler görülmüştür. Ayrıca savaş esnasında koruma amaçlı olarak atlardemirden yapılmış ağlar ile örtülmüştür³⁸¹.

Kazaklarda Barut: Bozkır halkı barut imalatında uzman sayılmazdı, ancak aralarında birçoğu bu işi yapma becerisine sahipti³⁸². Malzeme oranı ve ayar meselesi işlerini zorlaştırıyordu. Çoğu zaman barutu güherçile, kömür ve kükürten yapmışlardır. Güherçile gübreden veya konar-göçerlerin geçtiği yerlerden, kömürü sadece meşe ağacından, kükürtü ise Taşkent pazarından getiren Tatar tüccarlar vasıtasıyla sağlamışlardır³⁸³.

Barutu yapmadan önce, bir avuç toprak ateşe atılarak güherçilenin kontrolü yapılmıştır. Sonra bir çuvala toprak doldurulup, kazanda kaynayan suya dökülmüştür. Bu karışım kazanın dibinde sarı su kalana dek kaynatılmıştır. Soğuduktan sonra üzerine çiy ile kapatılarak ve güherçenin kristalize olması sağlanır ve kalan su yedi sefer aynı işlemde geçirilirdi. Karışım her kaynadığında bir tabak güherçile elde edilirdi. Gerekli miktar elde ettikten sonra tüm güherçile demir bir kazana doldurup, ağır bir nesne veya taşla yirmi dört saat durmaksızın ezilirdi. Güherçileyi hazırladıktan sonra, kömüre de aynı zaman harcanarak, ince toz haline getirilirdi. Elde edilen malzeme orantılı bir şekilde tartılarak kazana dökülür, sürekli ateşte karıştırılmak suretiyle ufalanırdı. Kazanın içindeki madde

³⁸⁰ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. VI, s. 35-39.

³⁸¹ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 76, 435.

³⁸² İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 129.

³⁸³ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 436.

alevlenmesin diye, sürekli suyla ıslatarak ılık bir ortam sağlanmasına özen gösterilirdi. Barut kendi rengine gelince at yelesi veya kuyruğundan bir tutam kıl alınarak, buğday taneleri boyutuna oluşana dek bu bileşim tekrar ufalanırdı. Gerekli boyutlara gelen barut taneleri büyüklerinden ayıklayarak, bu işlem devam ettirilirdi. En nihayetinde elde edilen barut rüzgârlı bir günde havalandırıp son haline getirilirdi³⁸⁴. A. Levşin, Kazakların siyah baruttan beyazını da yapabildiklerine şahit olmuş, ancak onun nasıl yapıldığı bir muamma olarak kalmıştır³⁸⁵.

1.4. Din ve İnanışlar

1.4.1. Şamanizm, İslamiyet, Batıl İnanç

Asya bozkırlarında İslam öncesinde karşımıza çıkan inanış *Şamanizm*'di ve bu dini temsil eden kişiye de *Şaman* denilmekteydi. Şamanizm ata ruhlarına ve doğa varlıklarına tapmaya dayanan oldukça kadim bir inanıştı³⁸⁶. Ne zaman ortaya çıktığı, ne gibi değişiklikler sonucunda tekâmül ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Altay halklarının, Asya'nın en eski sakinlerinin ve bazı göçebe toplulukların geleneksel bir inanç sistemi olduğu söylenmektedir³⁸⁷. XIX. yüzyılının ikinci yarısında, Orta Asya Türkleri arasında araştırmalar yapan V. Bartold, A. Anohin, W. Radloff, A. Verbitskiy gibi bilim adamlarının tespitleri sonucunda eski Türk dininin temelinde Şamanlık olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır³⁸⁸. Ayrıca Çin kaynaklarının verdiği

³⁸⁴ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 183-184.

³⁸⁵ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 312.

³⁸⁶ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1998, s. 300-304.

³⁸⁷ S. Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara, 2011, s. 19.

³⁸⁸ V. Bartold, *a.g.e.*, 2002, s. 27; S. Gömeç, *a.g.e.*, 2011, s. 1.

bilgilere göre, eski Orta Asya Şamanizmi'nin esasları Kök-Tengricilik, güneş, ay, yer, su, ata ve ateş kültleri ile yakından ilgilidir³⁸⁹.

Ural-Altay halkları ailesinin bütün Kuzey Asya halkları, yani bütün Tunguz, Moğol ve Türk boyları, eskiden Şamanlığa iman etmişlerdi. Bu Şamanlık kültü bugün, Çin'in devlet dini olan Budizm'i kabul etmiş Mançular müstesna olmak üzere, genel olarak Tunguzlar arasında dayayılmıştır. Tibet tesiri altında kalan Moğolların bugün hemen hemen tamamı gayretli birer Budist olup, bunlardan ancak Baykal Gölü civarında yaşamakta olan Buryatlar, Şamanlıktan izler taşımaktadır³⁹⁰. Bugün dünya yüzündeki Türklerin yüzde doksanı Müslümandır. Fakat Türklerin hepsi aynı tarihte Müslümanlığı kabul etmiş bulunmamaktadır. Kıpçak bozkırlarının İslamlaşması dört asıra yakın bir süre içerisinde gerçekleşmiştir. Bir müddet önce Müslüman olmuş uluslara sonradan Müslüman olan Şamanistlerin katılmaları neticesinde Şamanizm unsurlarının canlanması gibi bir durumla karşılaşyoruz³⁹¹.

Ç. Valihanov, "Kazaklar, Şamanizmi İslam diniyle harmanlayarak, kendi yaşam tarzlarına uygun bir "Müslümanlık" ortaya çıkarmışlardır. Hz. Muhammed'in kim olduğunu bilmeden, Allah'a ve aynı anda ongon veya aruah (ruh) olarak adlandırılan ata ruhlarına ibadet ederlerdi. Ayrıca Şamanlığa inanmakla birlikte İslamiyet'i temsil eden hocalara da saygı duyarlardı. İbadetlerinde hem ataların ruhlarını çağırıyor, hem de aynı zamanda meleklerden yardım istiyorlardı. Bu tarz çelişkiler olmasına rağmen bozkır halkı manevi yönü kuvvetli insanlardan mürekkepti. Kurban keserken de İslam'dan ziyade Şamanizm ilkelerine riayet edilirdi. Kesilecek hayvanın özelliklerine bakılırdı. Ay şeklinde boynuzlu ve çadır şeklinde nallı inek; kar gibi be-

³⁸⁹ A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara, 1986, s. 4.

³⁹⁰ W. Radloff, *a.g.e.*, 1976, s. 212; 2008, s. 15. 1976, s. 212.

³⁹¹ A. İnan, *a.g.e.*, s. 206-207.

yaz, alnında çizgisi olan veya başı sarı olan koyun kurban olarak tercih edilirdi. Çoğunlukla da sürüden çıkan ilk koyun en iyi kurbanlık olarak kabul edilirdi. Sürünün ilk koyunu herhangi bir sebeple kaçtığı durumlarda başka bir koyunun başı tükürükle ıslatılır ve öyle kesilirdi”, diye belirtmişti³⁹².

Bununla beraber birisi öldüğü zaman şeytanın veya kara güçlerin kazandığını düşünülürdü. Ölen kişiyi çadırdan çıkarmadan evvel, evde bulunan bütün yiyecek ve mutfak eşyalarını etrafında dolaştırılırdı. Kırkinci gününe kadar her gün girişin sağ tarafında birer mum yakılırdı. Bu, ölen ruhun kırk gün kendi çadırını kolayca bulabilmesi içindi. Ayrıca ailesi her gece ölenin ruhu için Kur'an okuyup, girişe beyaz keçe serer ve üzerine kımız koyardı³⁹³.

“Kazaklar doğada olan her şeyi olağanüstü ve kutsal kabul ederek onlara inanmışlardır.” Bu durum bozkırda tek başına büyüyen ağaca veya ilginç yaprakları olan çirkin bir bitkiye dahi tazim edip orada gecelemlerine sebep olmuştur. Ağaçların yanından geçen yolcular, ağacın dallarına elbiselerinden bir parça kesip bağlamakla yetinmeyip bir de kurban keserlerdi. Tuzlu gölleri *ken* (geniş) olarak adlandırılan halk, üzerinde *aruahların* ve evliyaların gücü olduğuna inanarak bunlara da saygı duymuşlardır. Kestikleri kurbanların en büyüğü beyaz deveydi. Deve kurbanı, durumun ne kadar ciddi olduğunu göstermekteydi. Kurban keserken ettikleri dualar, Moğolların duaları ile benzerlikler göstermekteydi³⁹⁴.

Şamanizm'e göre şaman, insanlarla ruhlar arasında bir aracıdır. Şamanlar, Kazakların diliyle *baksı* denilen kişiler, halk arasında büyük saygı görmüştür. Şamanların ruhlar tarafından kontrol edildiğine ve trans hâline geçerek hastaları iyileştirdi-

³⁹² Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 48-64.

³⁹³ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 108.

³⁹⁴ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 48-64.

ğine inanılırdı³⁹⁵. Onlar kurbanı takdim eder, evi ölülerin ruhlarından temizler, niyaz ve şükran dualarının icrasını idare ederlerdi. Şamanlar yetenekli, akıllı, şair, müzisyen, sihirbaz, falcı, diğerlerinden yüce olarak kabul edilen ve son olarak da hava durumunu önceden haber veren kimselerdi³⁹⁶.

Şamanların kendilerine özgü kıyafetleri vardı. Görünüş olarak parçalanmış ve eskimiş, kısa veya çok uzun elbiseler giyerdi. Bu kişilerin en büyük görevi hastaları iyileştirmektir. Onlara göre, bütün hastalıkların fiziksel olarak değil, ruhsal olarak iyileştirilmesi gerekiyordu ve her hastalığın kendine uygun bir iyileştirme yöntemi bulunmaktaydı³⁹⁷.

Şamanizm ibadetlerindeki en önemli unsurlardan biri de ateşti³⁹⁸. Kazakların yaşamında ateş, Moğollardaki kadar olmasa da, yine büyük bir önem taşımaktaydı. Moğollar gibi ateşi anne olarak kabul eden Kazaklar, onun ruhu ve bedeni temizlediğine inanır ve bu ritüele *alasta* derlerdi³⁹⁹. Kazaklarda ateşe tükürmek, basmak, üzerinden atlamak büyük bir saygısızlıktır. Ateşten korktukları için *ateş beni yaksın* diye yemin ederlerdi. İnsanların çoğu hastalıklarının ateşin öfkesinden kaynaklandığına inandıklarından iyileşmek için de ateş kullanmışlardır. Şamanların birçok ateşle iyileştirme yöntemi vardı. Hayvan vücudunun yedi kısmından et parçalarını kesip alarak bunları önce ateşe atıyor ve bu et parçalarıyla hastanın ağrıyan yerini ısıtıyorlardı. Ayrıca kurbanlık ateşinin üzerinde kızdırılan kepeğin içine yağ ve mavi bez koyuyorlardı. Yağ ile bez yandıktan sonra kepeği hastanın burnuna götürülerek içine su

³⁹⁵ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 49.

³⁹⁶ W. Radloff, *a.g.e.*, 1994, s. 18.

³⁹⁷ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 48-64.

³⁹⁸ E. Kapağan, *a.g.m.*, s. 808.

³⁹⁹ A. İnan, *a.g.e.*, s. 68.

dökülüyor ve bu şekilde buhar çıkması sağlanıyordu. Bu iyileştirme yöntemine *jelauşuk* deniliyordu⁴⁰⁰.

Düğün törenlerinde ve günlük hayatta da ateşin çok önemli yeri vardı. Ateş ruhuna hitaben okunan Şaman ilahilerinden anlaşıldığına göre, aile ocağı kültü birbirinden ayırt edilemez sayılırdı. Bir aileye yeni gelen gelin, eşinin çadırına girince, ocağa bir kaşık yağ dökmeliydi. Sonrasında diz çökerek selam vermeli, “*Aruah razi bolsın*” ve “*Aruah ataların ruhları hoşnut olsun*” diyerek dua etmeliydi. Gelinin kaynanası avuçlarını ateşte ısıtıp gelinin yüzünde gezdirirdi. Gelin bu törenden sonra kayınpederine ateşin itibarı adına bir çapan hediye ederdi⁴⁰¹. Daha sonra çadırın büyüğü olan kayınbaba gelinini koyun derisine oturtup “*Bu koyun derisi gibi yumuşak ol*” diyerek dua ederdi⁴⁰².

Ç. Valihanov’un tespitlerine göre, Kazaklar güneşe, göğe, aya, gökkuşağına ve yıldızlara inanıp onlara tazim etmişlerdir. Başka bir hayatın olduğuna inanarak gök gürültüsü ve diğer doğa felaketlerini kendilerine ceza olarak görmüşlerdir. Bu cezalarla karşılaşmamak için bir takım *ırım* (kurallar) geliştirmişlerdir. Rımları şamanlar bela, dert, sıkıntı ve başlarına herhangi bir kötülüğün gelmemesi için uygularlardı. Bu kuralları çiğnediklerinde başlarına büyük belanın geleceğine inanıyorlardı. En çok uygulanan rımlardan birkaç tanesi şöyledir: At sürüden ayrılırsa, onu bulmak için diğer atın kılından bir parça tüy alınarak hayvanın tükürüğüyle ıslatılıyor ve saklanıyordu. Bu âdetin adı *tükürük almak*’tır. Ayrıca birisine elbise verirken, bir düğmesi ve ipini kendilerine saklarlardı. Asla bir başkasına kendi başlıklarını vermezlerdi. Hayvanlarını satarken atın dizginini, devenin burunluğunu, köpeğin tasmağını

⁴⁰⁰ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 48-64.

⁴⁰¹ A. İnan, *a.g.e.*, s. 68-71.

⁴⁰² N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 65, Valihanov, Ç. Ç., *a.g.e.*, C. I, s. 208-215.

satmazlardı. Sütün dökülmesi kötüye işaretti.Çadıra ağzında yemek varken girmek kötüye, çıkarken iyiye yorumlanırdı. Eğer ev sahibi içeri giren misafirin bir şey çiğ-nediğini görürse, hemen tükürmesini isterdi. Misafiri karşılamak için ev sahibi daima kapıyı açar, uğurladığı zaman ise bunun aksine onunla çıkmazdı⁴⁰³.

Kazaklarda İslam: İslam dini her ülkenin kendi tarihî gelişim sürecine göre algılanıp uygulanmıştır⁴⁰⁴. Kazaklar konar-göçer bir halk oldukları için, İslamiyet onlarda nispeten daha yavaş yayılım göstermiştir. Bölgeye gelen seyyahların anlattıklarına göre, Kazakları, Altaylarda yaşayan konar-göçer Türklerden ayıran ve onları yaşayış ve düşünce bakımından daha yüksek bir seviyeye çıkaran en bariz özellik yüzyıllardan beri İslam dinine bağlı olmalarıydı. Düzenli ailevi münasebetler ve daha yüksek bir seviyeye ulaşmış ahlaki değerler, hiç şüphesiz İslamiyet'in tesiriyle Kazak toplumuna girmiştir⁴⁰⁵.

İslam, Kazaklar arasında kendine özgü bir yol izleyerek, güneyde bulunan Kazak kentlerine VIII. yüzyılda, daha kuzeydeki steplerde ise kitleler halinde X. yüzyılda taraftar bulmuştur. Bu yayılma sürecinde yerli mutasavvıfların vaazları oldukça etkili olmuştur⁴⁰⁶. Ancak Kazakları büyük bir Şaman inancına sahip olduklarından Müslüman misyonerler hakkında yanlış fikirlere kapılmışlardır⁴⁰⁷. Aslını söylemek gerekirse Kazaklar, Müslümanlığı bozkır konar-göçerlerinin hayat tarzına sadık kalarak kendilerine has bir şekilde yaşamışlardır⁴⁰⁸.

⁴⁰³ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 48-64.

⁴⁰⁴ R. Mustafina, *Predstavleniyai Kultı, Obryadı u Kazahov*, Almatı, 1992, s. 3.

⁴⁰⁵ L. Tülbasıyeva, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁰⁶ K. Karpat, *a.g.e.*, s. 118.

⁴⁰⁷ E. Kapağan, "Gök Tanrı İnancı ve Bu İnancın Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Academic Journal*, Volume 9/3, Winter, 20014, Ankara, s. 801.

⁴⁰⁸ L. Tülbasıyeva, *a.g.e.*, s. 66.

Bununla birlikte Kazaklar İslamiyet'in ana kaidelerini mümkün mertebe yerine getirmeye gayret göstermişlerdir. Mesela sünnet merasimi özenle tatbik edilmiştir. Bozkırın orta kısımlarında teyemmüm kaim olmakla beraber, namaz vakitlerine dikkat edilip, ölümler İslami usullere göre defnedilmiştir. Buna karşılık oruç tutmakta pek titizlik gösterilmeyip, sadaka ve dinî vergiler, Kur'an'ın emrine göre yerine getirilmiştir. Bunun dışında Kazaklar birçok Arapça duayı ezbere bilirler, bunlar deforme edilmiş olsalar da kutsal sayılır ve her zaman zikredilirlerdi. Kazaklar, İslamiyet'in yukarıda saydığımız kaidelerini titizlikle yerine getirmişlerdir. Çünkü bunların yapılması ahirette saadeti temin eder, cennetin kapılarını açar, yapılmadığı takdirde, onların yerine cehennem azabı kaim olurdu⁴⁰⁹. F. Şvars, Kazakların dinlerini diğer Türkistan hanlıklarına göre daha samimi yaşadıklarını, ahlak ve saygı konusunda da diğer Türkistan halklarına göre çok daha iyi durumda olduklarını belirtmiştir⁴¹⁰.

N. Zeland'a göre; “İslam dini Kazakların hayatına tam anlamıyla ancak XVIII ve XIX. asırlarda girmiştir”. Bozkırda din adamı bulunmamasına, okuma yazma bilen kişilerin sayısının sınırlı olmasına, dinî kaidelerin tamamına vakıf olmamalarına rağmen, Kazaklar kendilerini Müslüman ve Sünni mezhebine bağlı olarak addetmişlerdir⁴¹¹.

M. Miropiyev ise Kazakların dini inançlarını: “bozkırın ruh kültü, yerleşik halk vasıtasıyla İran'dan gelen inanışlar ve İslamiyet'in bir karışımı” olarak tanımlamıştır. Kazaklar arasında İslamiyet, İmparatoriçe II. Katerina'nın onları Müslüman kabul ederek, eğitimleri için Tatarlardan hocalar tayin etmesine kadar pek tutunmamıştı. Tüccar ve misyoner olan Tatarlar çoğu zaman kabile beylerinin yanlarında

⁴⁰⁹ W. Radloff, *a.g.e.*, 1994, s. 252-253.

⁴¹⁰ V. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 187.

⁴¹¹ N. Zeland, *a.g.e.*, s. 31.

kâtip olarak çalışırlardı⁴¹². Bu işi bazen Hive ve Buharalı hocalar da yapardı. Teorik olarak Kazaklar Sünni'ydi. Ancak Sünnilikle Şiilik arasındaki farkı bilen pek az kişi vardı⁴¹³.

Kazaklar Rus hâkimiyetine girmeden önce Müslümanlığı benimsemişlerdi. Kur'an'ın emirlerini birer formalite olarak yerine getirdikleri için, müteedeyyin Müslümanlar onları inançsız olarak görmekteydiler⁴¹⁴. Ayrıca bozkırdaki halk, İslam kanunlarını kendi hür iradesiyle değil, dışarıdan gelen yöneticilerin zorlaması ve bürokratik emirlerle uygulamıştır⁴¹⁵. E. Schuyler'e göre, başlangıçta bozkırda ne cami ne de hoca vardı. Sadece birkaç tane sultan ve idarecinin İslami inançları ve fikirleri söz konusuydu. Fakat Ruslar Kazaklara yine de Müslümanmış gibi davranmakta ısrar etmişlerdir⁴¹⁶.

Sibirya bozkırlarında İslam'ın yayılması için en çok çaba gösteren şahıs Speranskiy'di. O, hocaların yerlerini belirleyerek, çeşitli bölgelere tayin edip, bölgede camilerin ve Tatar okullarının açılmasını teklif etmiştir⁴¹⁷. N. Grodekov'un kayıtlarına göre, Rus hükûmeti kontrolündeki Ufa'dan bozkır vilayetlerine vaizler gönderilmiştir. Orta Asya bölgesi, Tatar hocalar, kendilerine evliya diyen meczuplar, Kürt, Nogay ve Osmanlı dervişleriyle dolmuştur. Bu dönemde halkın dini eğitimi kontrolsüz bir biçimde hocalar tarafından yapılıyordu ve her köyde bir konar-göçer okulu bulunmaktaydı⁴¹⁸.

⁴¹² M. Miropiyev, *Demonologičeskiye Rasskazy Kirgizov*, SPb., 1888, s. 5.

⁴¹³ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 228.

⁴¹⁴ L. Tülbasıyeva, *a.g.e.*, s. 23.

⁴¹⁵ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 439-440.

⁴¹⁶ E. Shuyler, *a.g.e.*, s. 37.

⁴¹⁷ A. Kolesnikov, *Russkiye Voyennıye İssledovateli Azii*, Duşanbe, 1997, s. 16.

⁴¹⁸ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 251; Eskiden bozkırda imamlık yapan kişiler Hz. Peygamber soyundan gelen hocalardı. Fakat zamanla onların yerini, bölgeye askerlikten saklanmak için gelen eğitimsiz

Rusya’da eğitim gören, oradaki eğitim sisteminin etkisinde kalan ünlü Kazak seyyahı Ç. Valihanov, bu okulların Kazakların sosyal ve kültürel hayatına iyilikten ziyade büyük zararlarverdiğini belirtmiştir. Çünkü bu okullarda Tatar hocalar ve ruhban mektebi talebeleri öğretmenlik yapmaktaydı. Şiir, tarih, felsefe ve doğa bilimleri reddedilip, bu bilimlerin günah olduğu fikri halkın arasında bir hastalık gibi yayılmıştır. Tatar dilindeki hiçbir kitap koyu gericilikten başka bir nitelik taşımamaktaydı. Hocaların öğrettikleri şeyler, hiçbir şekilde gerçeklik taşımayan korkunç derecede hayali vakıalardı. Bu vahim tablonun tam olarak anlaşılması ve insanı isyan ettiren bu fenomene daha sarıh bir nitelik kazandırmak adına şunu ifade etmek gerekir ki, Kazak çocuklarına çoğu kere Kur’an’a dair hiçbir meal ve çeviri mahiyeti taşımayan Arapça ölü metinler sopayla papağan gibi ezberletilmekte idi⁴¹⁹.

Seyyahlara göre, Buhara ve Hive’den bozkıra ellerinde Kur’an’la gelen hocalar, Arapça ayetleri farklı bir şekilde ve kendi menfaatleri doğrultusunda yorumlamışlardır. Bunu sebebi de günahlarının affedilmesi için Kazaklardan daha çok hediye ve para toplamaktır⁴²⁰. XIX. yüzyılda Müslümanlık tamamen Kazakların kanına ve zihnine işlemese de, halk arasında Hz. Muhammed’in ismini duymayan kimse kalmamıştı⁴²¹. Ancak bozkırın ücra köşelerinde İslam’ın şartlarına tam anlamıyla uyulmamıştır. Ucsuz bucaksız bozkırlarda Allah’ın adından ve dualardan ziyade şamanlık devrinden kalma efsunlar yankılanmaktaydı. Bir hoca geldiğinde namaz kılınır, ancak hiçbir zaman günde beş vakit namaz kılınmazdı.Bozkır insanı günde beş

Kazan Tatarları almıştır. Yarı cahil ve saf Kazak halkının arasında kendilerini iyi birer hoca olarak kabul ettirip, imamlık yapmak onlar için hiç de zor bir iş sayılmazdı. Ancak zamanla Kazaklar kendi medreselerinde (Yedi-Su ve Petropavlovsk şehirlerindeki medreselerde) eğitim alarak, Buhara, Hive, Taşkent ve Semerkant şehirlerinde devam ederek, gerçek İslam dinine layık hocalar yetiştirmişlerdir. (A. Semenov, *a.g.e.*, s. 220).

⁴¹⁹ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, s. 71-75.

⁴²⁰ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 39.

⁴²¹ E. Shuyler, *a.g.e.*, s. 37.

kez abdest alıp namaz kılmayı tatbiki güç bir hadise olarak addetmiştir. Hatta F. Şvars, günde beş vakit namaz kılan bir Kazak görmediğini belirtmiştir. Şvars ayrıca Kazakların ayet ve duaları da pek bilmediklerini tespit etmiştir⁴²². Aslında Cuma günlerinde camide toplu şekilde namaz da kılınmazdı. Zira Kazakların camileri yoktu, sonradan ibadetleri için özel yerler yapılmıştır⁴²³.

Zekât vermek için bozkırda pek uygun bir ortam yoktu. Ortalama aileler kendi başlarının çaresine bakar, fakirler başka bir ailenin yanında iş bularak onlardan biri gibi muamele görürdü. Gerçi bazı dindar görünen dilenciler de vardı. Fakat bunlar geçimlerini sadaka toplamaktan çok falcılıkla sağlıyordu. Ayrıca oruç tutan ve Mekte'ye hacca giden insanların sayısı da oldukça azdı. A. Levşin, Kazakların Mekte'den ziyade Türkistan'daki Yesevi Türbesi'ni kutsal yer addederek burayı ziyaret ettiklerini belirtmiştir⁴²⁴.

Yine Ç. Valihanova göre, Rus yönetimi Tatar hocaların İslam'ı öğretmek adına oluşturdukları yolsuzluk ve rüşvet çarkına bilerek göz yummuştur. Hocaların dinî dersleri bazı alanlarda etkisini göstermişti. Bazı Sultanlar ve zengin Kazaklar eşlerini harem gibi ayrı çadırlara kapatmışlardır. Halk arasında şarkıların yerini Kazak dilinde İslamiyet temasını işleyen besteler ve ilahiler almıştır. Dini araç olarak kullanarak, bu durumdan kâr etmeye çalışanların sayısı da günden güne artmıştır. Tatar ve Orta Asyalı hocalar arasında şarlatanlık yapan birçok hocaya rastlanmaktaydı. Onlar uyguladıkları tıbbi pratiklerle insanlara çok büyük zararlar vermişler, zararsız bitkilerden ziyade zararlı olanları kullanmışlardır⁴²⁵.

⁴²² M. KuL-Muhammed, *a.g.e.*, s. 39.

⁴²³ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 250.

⁴²⁴ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 315.

⁴²⁵ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 71-75.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Rus Çarlığı bozkırda İslam tesirinin güçlendiğini görerek, bir strateji değişikliğine gitmiştir. Bozkır hayatında bu konu ile ilgili büyük kısıtlamalar baş göstermiştir. 1861 ve 1891 yıllarında Rus Çarlığı tarafından getirilen yönetmeliğe göre, bir volostta ancak bir kişi hocalık yapabiliyordu. Ayrıca camilerin özel birimlerden izin alınmadan inşa edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır. İslam'dan uzaklaştırma politikası ile beraber bölgede Hristiyanlığın yayılmasına da önem verilmiştir. Bölgeye Hristiyan misyonerlerin ciddi şekilde akın ettikleri görülmektedir. Rus Çarlığı Kazak halkını kendine çekerek, yeni bir Orta Asyalı Rus nesli yaratmak için elinden geleni yapmıştır. Fakat bu konuda yeni idarenin belirlediği hedefler istedikleri oranda başarı sağlamamıştır⁴²⁶. Türkistan'da Bolşevik dönemine kadar geleneksel hukuk ve şeriat mahkemeleri yerli halkın dini ve sosyal hayatını örgütlemeyi sürdürmüştür. Kazak toplumunda, merkezinde din adamlarının yer aldığı, kapsamlı bir personel yönetimi ve bağımsız bir hiyerarşinin biçimlendirdiği bir eğitim sistemi oluşturmakta başarı sağlanamamıştır⁴²⁷.

Gördüğümüz kadarıyla, seyyahlar bölgedeki dini sürece çok katı ve eleştirel bir gözle bakmışlardır. Onlara göre, Kazak gençlerine medreselerde uygulanan öğretim metodu, sistematik ve enformatik açıdan yetersizdi. Bölgeye gelen Tatar hocalarının bozkır halkı üzerinde yalnızca olumsuz etkiler yarattıklarını ve söz konusu eğitimin yeni yetişen nesilleri kötü yönde etkilediği fikri hâkimdir. Oysa Rus işgalinin başlamasına kadar olan dönemde İslam dinini öğreten bu medreseler, bozkırdaki en önemli eğitim kurumlarıydı. Tatar hocalarının ise etkisi o kadar büyüktü ki, Kazak hanları kendi idarelerinde memur ve tercümanları Tatarlardan seçiyorlardı. Ancak ülkenin bütün işlerine Rus siyaseti karışınca durum birden değişti.

⁴²⁶ S. Tolstova, *a.g.e.*, s. 334.

⁴²⁷ O. Roy, *a.g.e.*, 2000, s. 67.

Kazaklarda Batıl İnanç: Semenov Tyan-Şanskiy, Kazakların tam olarak doğa gücü etkisinden çıkamadıklarını, attıkları her adımda bunu ispat ettiklerini ve Ruslara nazaran Kazaklarda batıl inançların daha güçlü olduğunu tespit etmiştir⁴²⁸. Avrupalıların batıl inanç dedikleri Kazakların inanç sisteminin bir parçasıydı. Son derece batıl inançlı olan bu halk, başlarına gelen hemen hemen her şeyi gizli güçlere bağlama eğilimindeydi⁴²⁹.

Kazak aile ilişkilerinde de batıl inancın etkisi büyüktü. Karı koca birbirlerini isimleriyle hitap etmez, çocuk ve hayvan sayısı kimseye söylenmezdi. Salı ve Cumartesi günlerinin şans getirmediğine inanılarak, o günlerde yola çıkılmazdı. Ancak o günlerde çıkmaları ihtimaline karşı, yol esnasında onları koruyacak birkaç ritüel uygulamışlardır. Tahminen gidecek yöne doğru kırk adım atarak, o yere bir avuç tuz gömülmüştür. Şanssız kabul edilen günde yola çıkıldığı zaman o tuz yerinden çıkarılıp yanlarında taşınmıştır. Kazaklar, aksi takdirde Tanrı'nın cezasına uğrayacaklarına inanmışlardır⁴³⁰. Düşmana karşı gittikleri zaman hastalık ve belalara karşı kıyafetin iç kısmına koruyucu mahiyette, dualı muskalar dikilmiştir. Bazı kimseler kayboldukları vakit, bir uğurböceği bulup onu takip ederek yollarını bulacaklarına inanmaktadır⁴³¹.

Kazakların kötülüklerden korunmak için kullandıkları başka bir yöntem de hayvan kemikleriydi. Çocuklarını kötü talihten korumak için puhu kuşunun ayakları ve tüyleri çadır veya çocuk beşiğine bağlanmıştır. Bazı boylar hindi kuşunun kafasının çadırda bulunmasını, çiçek hastalığının önlenmesine iyi geldiğine

⁴²⁸ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 191.

⁴²⁹ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 43.

⁴³⁰ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 100-10.

⁴³¹ A. Kruber, *a.g.e.*, s. 317.

inanmışlardır. Nazar, kötü ruh ve herhangi bir hastalıktan kurtulmak için yanında özel muska ve tılsım taşımayı adet edinmişlerdir. Muskaların içerisinde Müslüman duaları bulunmuştur. Bu tür muskalar *tumar* adıyla günümüze kadar gelmiştir⁴³².

Bununla beraber insan dilinin gücüne inanıp: “*Söz taşı parçalamaz, kafayı parçalar*” demişlerdir. Eğer Kazaklar arasında güzel bir çocuk ölürse, iyi at kaybolursa, avcı doğan kuşu uçup giderse ve iyi tüfek bozulursa, bunların hepsinin sebebini insan diline yorular ve dilden gelen beladan kurtulmak için *işek tas* denen muska boyunda taşınırdı. Kazaklar bu taşı eşeğin midesinden çıkarmışlardır. Fakat tüccarlar tarafından bunun yerine yeşil karınca kili satılmıştır. Kötü ruh ve şeytanın deve ve kirpiden korktuğuna inanılmıştır. Kirpinin iğneleri doğum esnasında bayanın üzerine ve çocuklarının beşiğine bağlamıştır. Rus ve yabancı kimselerin saçları da bazı hastalıklara karşı kullanılmıştır. Bazı boylar ise atın eyerine koyunun dirsek kemiğini bağlayıp, kendilerini güvende hissetmişlerdir. Ç. Valihanov’un, tespit ettiği batıl inançlar arasında en bilinenleri şunlardır: baltanın ve çadırın yanından geçen kismetinin kesileceği ve zengin olamayacağı söylenmiştir. Gece yarısı birinin karşına çıkan hayvan mutlaka kamçıyla dövülürdü, çünkü o şeytanın ta kendisi sayılırdı. Atlar ve sevilen hayvanlar kimseye verilmez, mutluluğun o hayvanla birlikte kaybolacağına inanılırdı. Kuğular kuşların kraliçesi olarak sayılır ve asla vurulmazlardı. Ayrıca baykuş, puhu kuşu, ağaçkakan ve mavi karga kuşlarını vurmak, başa bela açmak anlamına geliyordu. Guguk kuşunun tüyünü yağ yapılan kaba bırakmak, yağın bereketinin artmasına işaretti⁴³³.

⁴³² Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 212-213.

⁴³³ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 212-213.

1.4.2. Ölümle İlgili Adetler, Yas Töreni, Kurganlar

Kazaklarda ölümle ilgi merasimler daima halkın adetlerine göre yapılır, defin merasimi ölen kişinin durumuna göre sade veya gösterişli bir şekilde gerçekleşirdi.

İlk olarak ölen kişinin çadırı belli olsun diye, üzerine özel işaret olarak siyah bez veya bayrak asılırdı⁴³⁴. Ölüyü yıkadıktan sonra kumaşa sarıp çadırın sol köşesine beyaz keçeyle yatırıp ruhuna dua edilmesi adettendi⁴³⁵. Aynı zamanda dört tarafa, akraba ve dostlara ölüm haberi vermek için haberciler gönderilirdi. Cenazeye gelen insanlar acılarını korkunç çığlıklar eşliğinde, yüzlerini tırmalayıp, merhumun ailesiyle birlikte ağlayarak acılarını paylaşırlardı⁴³⁶. Bayanlar kederin derinliğini saçlarını yolarak ve göğüslerine vurarak ifade ederlerdi⁴³⁷. Kişi akşama doğru

⁴³⁴ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 139; N. Rıçkov, *a.g.e.*, s. 29.

⁴³⁵ XIX. yüzyılda Kazakistan'ın doğusunda, Tarbagatay bölgesinde yaşayan ve Ruslar tarafından Çinli Kazak dedikleri toplumun defin adetleri, diğer bölgelerde yaşayan Kazaklardan farklılık göstermektedir. Vefat eden birisi ilk önce yıkanır ve Buhara veya Taşkent'ten getirilen beyaz kumaşla erkekler üç, bayanlar ise beş kez sarılırdı. Merhumun erkek olması durumunda eşi ve kızının örgülerini yakın birisi çözer, ayrıca anne siyah, kızı beyaz elbise ile kırmızı şapka takardı. Ayrıca bir seneye kadar ikisi de yas tutar ve yüzlerini saklarlardı. Bunun dışında çadırın en görkemli yerine ölen kişinin eyeri, elbise ve mızrağı asılırdı. Aynı adet bayanlara da hayattayken çok iyi bir kimse olması halinde kırk gün olmak kaydıyla uygulanmıştır. Ölen kişinin yaşı küçükse, mızrağın üzerine kırmızı bez bağlanmıştır. Yedinci gün merhum kişinin eşyaları dağıtılır, sağlığında sahip olduğu ve en sevdiği atın kuyruğu kesilerek bozkıra bırakılırdı. O günden sonra at öksüz sayılır ve bir seneye yakın öyle yaşamaya devam ederdi. Bir sene bittiğinde ölen kişi adına ziyafet verilir, eyerin üzerindeki asılan mızrak kırılır, eşyaları ateşte yakılırdı. Bu işlemi gerçekleştiren kişiye ev sahibi hediye olarak yeni çapan verirdi. Göç zamanında öksüz atın kuyruğunun yerine kırmızı bez bağlanır, eyeri ters serilir, üzerine ölen kişinin çapan, şapka, tüfek ve kılıcı konulurdu. Eğer ölen bayan ise, aynı seremoni deve üzerinde uygulanır, ancak silah yerine başörtüsü serilirdi. Merhumun vefatının birinci yıldönümünde eşi ve kızı yüzünü tırnakları ile kan gelene kadar çizirdi. Düğürleri öyle günlerde başsağlığı olarak dokuz torsk (deri çuval) kımız, dokuz at, dokuz kunduz ve dokuz deve hediye olarak getirirlerdi. O günde kesilen hayvan kemikleri kırılmaz, ateşe atılmaz, et ve beyin kısmı düğürlere dağıtılırdı. Belli bir süre yas tutulur, düğün yapılmazdı. Yas tutan en yakın bayanlar durumlarına göre tüm sene boyunca yüzlerini göstermez ve ağır işleri yapmazdı. Onların işlerini en yakın akraba ve komşuları üstlenirdi. Durumu iyi olanlar kırk güne kadar Perşembe günleri hocalara Kur'an okutur, may *şelpek* dedikleri ekmeği ölen hayrına dağıtırlardı. (N. Katanov, *O Pogrebnih Obryadah u Türskih Plemen Sentralnoy i Vostočnoy Azii*, Kazan, 1894, s. 22-26).

⁴³⁶ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 339.

⁴³⁷ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 212-213.

ölmüşse, cenaze töreni ertesi gün, gündüz öldüyse aynı gün yapılırdı⁴³⁸. Fakat defin için çoğu zaman bozkırın çok uzak bölgelerinden gelecekler beklenirdi. Bu nedenle bazı durumlarda ölen kişiler, ayrı bir çadırdaki tüm akrabaları toplanana dek üç gün boyuncadeftedilmemiştir⁴³⁹. Aynı adetler halen Kazaklar arasında uygulanmaktadır.

Kazaklar ölen kişi ile vedalaşmayı kendilerine bir gönül borcu olarak görmüştür. İslam'ın tesiriyle ortaya çıkan bu gelenek, ölen kişinin günahlarını ve azabını azaltmak için yapılmıştır⁴⁴⁰. Ölen kişinin defnedileceği yer de önceden düşünülmüyordu. Eğer mezarlık merhumun auluna yakınsa, naaşı *kerege* denen teskerede, uzakise deve üzerinde götürülmüştür⁴⁴¹. Tören aynı gün gerçekleşmezse, merhumun cenazesi ertesi gün önceden kazılmış mezara, başı Mekke'ye doğru bakacak şekilde defnedilirdi. Nadiren de olsa, derin kazılmamış mezarların içine sağ tarafından niş kazılıp, içi taş ve ağaçlar ile donatılmıştır⁴⁴².

Merhum çadırdan çıkarıldığı zaman ve mezara defnettikten sonra, hocalar kısa dualar okurdu. Mezar en son çalılar ve kamışlar ile kapatılarak üzeritoprakla örtülürdü. Halk mezarlıktan eve döndüğü sırada, aniden atlarını kamçı ile döverek hızla bozkıra doğru koştururlardı. Böylesi koşuşturmalarda attan düşüp sakat kalanlar dahi olmuştur. Ancak ölen kişinin evine yaklaşınca herkes atlarından ağlayarak iner, sakinleşir ve birbiri ile selamlaşır. Sonra tekrar oturulup hoca veya onun vazifesini yapan kişiden vaaz ve Kur'an dinlenirdi⁴⁴³.

⁴³⁸ Kaufmanskiy Sbornik, Moskva, 1910, s. 228.

⁴³⁹ N. Grodekoy, *a.g.e.*, s. 256.

⁴⁴⁰ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 219-220.

⁴⁴¹ N. Grodekoy, *a.g.e.*, s. 256.

⁴⁴² T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 220; A. Haruzin, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁴³ A. Kastanye, *a.g.e.*, s. 86.

Eğer birisi göç zamanında vefat ettiyse, o kişiyol kenarındaki geçici bir mezara gömülürdü. Daha sonra zengin akrabaları merhumun gömüldüğü yeri bulup onu ebedi mezarlığa taşırlardı. İlginçtir ki Orta ve Büyük Orda'nın bazı boyları kış zamanında vefat eden zengin Kazakları soğuktan dolayı toprağa defnetmeden, keçeye sarıp bahara kadar ağaca asmışlardır⁴⁴⁴. Sıcaklar geldiğinde merhumun naşı Türkistan şehrine götürülüp evliya dedikleri insanların veya Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'nin yakınlarında gömülmüştür⁴⁴⁵.

Bölgede seyahat eden A. Alektorov, Kazakların defin adetlerinin bölgeden bölgeye değiştiğini tespit etmiştir. Onun aktardığı bilgilere göre, vefat eden dindar kimselerin nehir ve akarsu kenarlarında defnedilmesi tercih edilmiştir⁴⁴⁶. Buradaki amaçları ziyaretçilerin kolayca abdest alıp namaz kılmasını sağlamaktır.

Bozkır adetlerine göre, ölenin çadırında üç gün boyunca ateş yakılmaz, yemek pişirilmezdi. Ailenin acısına saygı duyan akraba ve komşuları bozkır âdeti gereği bu çadıra yiyecek temin etmiştir. Bu adet uygulanmadığı vakit, ölüm meleğinin merhuma diğer dünyada işkence çektiğine inanılmıştır. Ayrıca bir sene boyunca ölen kişi hakkında kötü konuşulmamaya çalışılır, aksi takdirde onun ruhu huzura ermez diye düşünülürdü⁴⁴⁷.

N. Zeland'ın aktardığı bilgilere göre, bayanlar cenaze merasimlerinde yüzük ve küpe takınmazdı. Ölen kişinin akrabaları da çadırda oturup onun için gözyaşı dökmüştür⁴⁴⁸. Herkes gerekli şekilde ağıt yakamadığından, cenazelere ağıt yakan tecrübeli bayanlar davet edilirdi. Bu bayanlar üzerinde siyah simge bulunan çadırda

⁴⁴⁴ F. Nazarov, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁴⁴⁵ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 340.

⁴⁴⁶ A. Alektorov, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁴⁷ K. Abaza, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁴⁴⁸ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 32.

toplanıp, merhumun yaş ve saygınlığına göre acılı ağıtlar yakıp, övgü dolu şarkılar (ulen) söylerlerdi. Ölen kişinin bayan akrabaları bir seneye yakınbir süre merhumun ruhuna saygı adına siyah başörtü takarlardı. Ayrıca göç zamanında bile bu bayanlar ölen kişinin yakınlarıyla acılarını paylaşp hüznü şarkılar söylemişlerdir. Merhumun eşivefatı takip eden bir seneyi, gelen her misafir karşısında ağlayıp ölen kocasının yaptığı iyilikleri sayarak ve onu överek geçirirdi⁴⁴⁹.

Cenaze töreninden sonra ölen kişinin son vasiyetini yerine getirmek vicdani bir borç olarak addedilmiştir. Saygın ve yaşlı misafirlere ölen kişinin emvalinden hediyeler dağıtılır, kalan eşyaları akraba ve komşular arasında paylaştırılırdı. Hediye alamayan misafirlere merhumun anısına eşyaları kesilerek parça parça dağıtılırdı⁴⁵⁰. Bu adet halen Kazakistan'ın birçok bölgesindeki cenaze törenlerinde devam etmektedir.

Vefat olayının ardından yapılan en önemli tören defin işleminin üzerinden bir sene geçtikten sonra verilen ziyafetlerdi. Zengin bir zatın ziyafeti yedi gün kadar sürerdi. Ailenin durumuna göre merhum anısına mutlaka beyaz bir at ve sayısız koyun kesilir, ruhuna dualar okunurdu. Ev sahibi ölen kişi şerefine *bayge* denilen at yarışları düzenleyerek, yarışı kazananlara büyük hediyeler dağıtırdı. Törene gelen misafirler daima yanlarında taşıdıkları büyük kaplarda en iyi kımızlarını getirmişti. Ev sahibi de misafirlerini boş göndermemek için o kapları at yağı ile doldurmuştu. Merasimin gösterişli olması için merhumun anısına besteler yapılır ve bunlar

⁴⁴⁹ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 18; Bozkırda ölünün peşinden yakılan ağıtlar bir saatten fazla sürmüştür. Ağıtlar merhum kişinin karakterine göre yakılmış ve irticalen söylenmiştir. Ağıt esnasında bayanlar göğsüne vurup saçlarını yolmuşlardır. (M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 62).

⁴⁵⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 340.

nesilden nesle aktarıldı. Vefat eden bayanlar ile fakirlerin cenazeleri ise sade ve sessiz bir şekilde yapılır ve aynı gün toprağa verilir⁴⁵¹.

Eskiden, senede birkaç kez toplu halde mezarlık başına gidilerek merhumların ruhları için at kesilirdi. Gelen kişiler etleri pişirip yedikten sonra, tanıdıklarının mezarbaşlarına giderek onların ruhları ile konuşur, at yelesinden bir parça kıl kesip mezarlığın üstüne atarlardı. Böylece ölen kişinin ruhunun huzur ve saadete ulaştığına inanılırdı⁴⁵².

Kurganlar: Kazak topraklarındaki kurganlar ve ölüleri anma âdeti, bu halkın putperestlikten kalan en önemli miraslarından biriydi. Eskiden beri Kazak halkının defin yerlerine olan saygısı, dini açıdan kült derecesine yakındı. Tabiri caizse bozkırın her tarafına bu dilsiz anıtlar serpiştirilmiştir⁴⁵³. Orta Asya kurganlarında, ölülerin giysi, silah ve atları ile gömüldüğüne dair pek çok kanıt ele geçirilmiştir. Mezara taş dikmek, taşın üstüne atalarının ismini yazmak bir adet haline gelmişti⁴⁵⁴. Uçsuz bucaksız bozkırın her tarafında mezarların üzerine dikilen taş ve kilden piramitleri, kule ve mızrakla yapılmış yüksek çitleri, çadır iskeletlerini, taş ve ağaçtan yapılan çalma ve taş yığınlarını görmek mümkündür. Bozkırda han, sultan ve kahramanlara gösterilen sonsuz saygı ve hürmet, ölümden sonrada da devam etmiştir. Fakir Kazakların mezarları sultan ve saygın kimselerin aksine hiçbir özellik taşımamakta ve çok gösterişli defin yerleri yapılmamaktaydı. Duvarları yakılmış kil ve yakılmamış kerpiçten örülüp, dışarısını sade beyaz renkli sıva ile sıvanırdı. Bu yerlere *mazar* denilen küçük türbeler yapılır ve üzerleri özel *tamga* ile

⁴⁵¹ N. Gordekov, *a.g.e.*, s. 258-260.

⁴⁵² İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 138-139.

⁴⁵³ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885. s. 32.

⁴⁵⁴ R. Çelebi, *a.g.e.*, s. 31.

işaretlenirdi⁴⁵⁵. Durumu iyi olmayanların mezarları daha basit malzemeden yapılır ve üzeri çimle kaplanırdı. Bu tür mezarlıklar için dağ veya alçak tepe anlamına gelen *oba*, *obo* veya *uba* tabiri kullanılmıştır⁴⁵⁶. Bununla birlikte yeni ve eski mezarlıklara *mola* adı verilmiştir. Ancak bazı bölgelerde molla tabirinin mezar üzerine topraktan oluşturulmuş tepeye ya da kırma taştan veya kilden yapılmış kaba anıta verildiği görülmüştür⁴⁵⁷.

XIX. yüzyılda yapılan mezarlıkları eskilerinden ayırt eden en önemli unsur, onların kurgan şeklinde inşa edilmesiydi. Kazak toplumu bu tür kurganların inşasını Taşkent halkından öğrenmiştir. Etrafı yüksek duvar ile çevrilen, ortada kapısı olan mezarlık mimarisi Kazaklar tarafından tercih edilmiştir. Ayrıca savaş esnasında o kurganların içinde yüz kişiye kadar asker saklanabilmektedir⁴⁵⁸.

Bu topraklardan geçen seyyahlar, mezarlık ve kurganları barbarların değil de, medeni bir halkın eseri olarak kabul etmişlerdir. Kazakların bu sanatı tam olarak nereden benimsedikleri henüz belli değil, ancak bozkırda yakılmış kerpiçlere çok

⁴⁵⁵ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 377; Kazak bozkırında bulunan bazı mezar taşları üzerindeki resimler dışında Moğol ve Gök Türklerden kalan *tamga* dediğimiz damga örneklerini görmekteyiz. Bununla beraber bazı bölgelerdeki mezar taşlarında Kıpçak ve Kalmuk izlerine rastlanmıştır. Bazı mezarların üzerinde damgaların yerine, zamanla silinen ve zor okunan yazılar bulunmakta ve daha ziyade Kur'an'dan kısa metinler tespit edilmektedir. XII-XIV. yüzyıllara ait mezarların üzerinde, "Allah'tan başka ilah yok" yazısı dikkat çekmektedir. Bozkırda rastlanan eski mezar taşlarının oyulmuş olması ve yazıların kabarık şeklinde geçmesi dikkat çeken hususlardan biridir. Yamuk, sandal ve piramit şeklinde inşa edilen ölüm anıt taşları güneydoğudan kuzeybatıya doğru dikilmiştir. Mezarlıktan çıkan makas, ip, çekiç, kılıç vs. eşyalar merhumun hayattayken yaptığı meslek ve kahramanlığı ile ilgili bizlere bilgi vermektedir. Bkz: (N. Ahmatov, *a.g.e.*, s. 324-326).

⁴⁵⁶ A. Haruzin, *Kurganı Bukeyevskoy Stepi*, Moskva, 1890, s. 1; Bilim adamlarına göre, *kurgan* terimi Türk kökenlidir. Bazı bölgelerde bu terim *mar* veya *şışkan* şeklinde geçmektedir. Kazaklar bu anıtları genel bir deyişle *oba* veya *uba* olarak adlandırmıştır. Bu terimler kurganın şekli ve rengine göre birleştirerek verilmiştir. Örneğin: *Tas-oba* taştan kurgan, *Kara-oba* kara kurgan, *Kızıl-oba* kırmızı kurgan, *Kışkene-oba* küçük kurgan. Bazı zamanlarda İslam kanunları gereği, kurganlarda defnedilen kişilerin isimleri verilmiştir: *Said-oba*, *Temirbay-oba*, *Omar-oba*, *Selim-oba*. Ayrıca bozkırda mezarlıklarla alakası olmayan bir kurgan çeşidi de mevcuttu. Bazı görüşlere göre, birbirinden belli mesafe uzaklıkta yapılan bu yapıtlar yol göstermek veya Ordaların sınırlarını çizmek için inşa edilmiştir. Bu kategoriye giren diğer çeşit kurganlar büyük tören veya ziyafet anısına yapılmıştır. Bkz: (A. Kastanye, *Nadgrobniya Soorujeniya Kirgizskih Stepey*, Orenburg, 1911, s. 5-7).

⁴⁵⁷ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 190-199.

⁴⁵⁸ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 260.

rastlanılması, onların pürüssüz ve sağlam olması seyyahları sürekli hayrete düşürmüştür⁴⁵⁹.

Geniş bozkırların dört tarafında, özellikle de yol kenarlarında rastlanan mezarlık ve kurganlar, seyyah ve tüccarlara daima yol göstermiştir. Bu merhuma yapılan son saygının bir göstergesiydi. Böylece geçen yolcunun uzaktan da olsa mezarı görüp, ölü ruhuna dua (bata) etmesi sağlanmıştır. Üstelik kurganların yüksek tepe ve bayırlarda yapılma nedenlerin birisi de, karlar eridiği zaman, onlara zarar gelmemesi içindir⁴⁶⁰.

P. Gaverdovskiy, kurganların etrafında ölünün ruhuna ithafen getirilen her çeşit taş, elbise kırıkları, tabak ve silah kalıntılarının görüldüğünü belirtmiştir⁴⁶¹. Mezarlıktan geçen her Kazak, para, elbise, yemek, çanak çömlek veya atın kuyruğundan bir parça kesip mezarlığın üzerine koyup, ölülerin ruhuna kurban vermiş sayılırdı⁴⁶².

A. Levşin, Kazakların bazı vakitlerde çok uzaklardan ağaç getirip mezarlıklara diktiklerini ve eğer ağaç oradayeseşirse ölen kişiyi evliya olarak saydıklarını belirtmiştir⁴⁶³. F. Şvars'ın bize aktardığı bilgilere göre, bozkırda saygın, kahraman veya maceraperest birisinin ölümünden sonra adına mutlaka türbe yapılmıştır. Türbenin üzerine, o kişinin anısına kesilen çok sayıda küçük ve büyük

⁴⁵⁹ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 260.

⁴⁶⁰ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 261.

⁴⁶¹ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 38, 111-112.

⁴⁶² A. Kruber, *a.g.e.*, s. 238; K. Abaza, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁶³ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 341.

baş hayvanın kemikleri koyulmuştur. Bu kemiklerin çokluğu gelen geçen yolculara o kişinin hayattayken ne kadar saygın olduğunu anlatmıştır⁴⁶⁴.

A. Kastanye, Kazaklarda, özellikle bayan ve genç kızların mezarlarında çadır kurulmasında kullanılan *uuka* denilen ağaç parçalarının dikildiğini, ayrıca ölen bebeklerin mezarları üzerinde beşiğinin bulunduğunu söylemiştir⁴⁶⁵.

Kazak topraklarındaki tüm eski mezar ve kurganların Moğollardan sonra bu topraklara göç eden Kalmuk veya Başkurt halklarından geldiği tahmin edilmiştir⁴⁶⁶. Bazı görüşlere göre, eskiden kalan kurganların adı *çudskiy* idi ve bunlar Nogaylardan kalan eserler olarak kabul ediliyordu. Kurganlar, genişlik ve büyüklükleri, ayrıca üzerlerini kaplayan ve çok uzak yerlerden getirildikleri belli olan büyük renkli taş yığınları ile ilgi çekmektedir⁴⁶⁷. Ruslar tarafından bölgede yapılan kazılar neticesinde, mezar içinden insan kemikleri dışında, bayan kıyafet parçaları, erkek silahları ve at iskeletleri çıkartılmıştır⁴⁶⁸.

F. Nazarov, bölgede rastladığı kurganların üzerinde ağaçtan yapılmış şahinleri gördüğünü belirtmiştir⁴⁶⁹. A. Fedçenko, bu dilsiz yapıtların üzerinde sayısız evcil ve yabani hayvan boynuzlarının gördüğünü notlarında belirtmektedir. Özellikle bazı anıtlardaki çok eskilerden kalmageyik boynuzları seyyahın dikkatini çekmiştir. Fedçenko inceleme ve araştırmaları sonucunda, o boynuzların doğada

⁴⁶⁴ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 187.

⁴⁶⁵ A. Kastanye, *a.g.e.*, s. 84-85.

⁴⁶⁶ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 190-199; M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 181-182; A. Haruzin, *a.g.e.*, s. 1.

⁴⁶⁷ A. Kastanye, *a.g.e.*, s. 11; A. Levşin, *a.g.e.*, s. 341.

⁴⁶⁸ İ. Falk, *Polnoye Sobraniye Uçennih Puteşestviy po Rossii. Zapiski Puteşestviya Akademika Falka*, C. VI, SPb., 1824, s. 366-367; A. Haruzin, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁶⁹ F. Nazarov, *a.g.e.*, s. 13.

nesli çoktan tükenmiş geyiklere ait olma ihtimalinin bulunduğunu dile getirmiştir⁴⁷⁰.

L. Meyer, bazı mezarlıkların iç kısımlarını incelerken, duvarların İslam diniyle örtüşmeyen resim ve yazılarıyla süslendiğine şahit olmuştur. Bu resimlerde hayvan sürüleri, konar-göçer hayatın özellikleri ile ilgili manzaralar dikkati çekmektedir⁴⁷¹.

Meşhur Rus seyyahı ve edebiyatçısı P. Paşino'nun aktardığı bilgilere göre, bozkırda görülen mezarlıklar zengin ve saygın kişilerin defnedildiği anıtlardı. Gösteriş ve orijinallliği ile dikkat çeken bu anıtların üzerinde at, deve, köpek, kuş ve tavşan resimleri mevcuttu. Ayrıca ölen kişinin sosyal durumu, biyografisi ve hayatı boyunca yaptığı kahramanlıkları da resim şeklinde taş üzerindeki yerini almıştı. Elinde kılıç veya hançer olan kişinin asker olduğunu ve hayatı boyunca savaştığını, kırmızı ile deriden çuval taşıyan birisinin çok misafirperver olduğunu, halı, at ve kurt zenginliği, tavşan, kaplan ve şahin resmi avı sevdiğini, develerden oluşan kervan rehber olduğunu, kürek ise merhumun çiftçi olduğunu betimliyordu. Seyyah, bu resimleri incelediği sırada, Kazakların eski adet ve geleneklerinin dinden daha baskın olduğunu, zira İslam dininde mezarlık üzerine kişi ve canlıların resmini çizmenin cehenneme giden bir yol anlamına geldiğini belirtmiştir⁴⁷². Bunun dışında bölgede seyahat eden kişiler, kurganlarda bakır, madeni para, altın ve gümüşten at koşumu için yapılan süs eşyaları gördüklerini, hatta Kazakların onlara hatıra olarak o mezarlıktan çıkan eşyalardan hediyeler verdiklerini söylemiştir⁴⁷³.

⁴⁷⁰ A. Fedçenko, *Puteşestviye v Turkestan*, C. I, B. II, Moskva, 1875, s. 69.

⁴⁷¹ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 254.

⁴⁷² İ. Paşino, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁷³ M. Pevsov, *a.g.e.*, s. 48.

N. Pantusova göre, Kazaklarda mezarları açarak içindekileri dağıtmak çok büyük günah sayılırdı. Ancak Kazaklar onların kendi atalarına değil de, başka bir kavme ait olduğuna inanırlardı. Bu nedenle kimi zaman bu yasağı delip geçmişlerdir⁴⁷⁴.

1.4.3. Hastalıklar

XIX. yüzyılda Kazaklar hakkında yazılı bilgi ve kayıtlara sahip olmadığımızdan, onların hastalıkları, doğum ve ölüm oranları ile ilgili bilgilerin ancak bölgeye gelen seyyahlar vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz. Seyyahlar uzun zaman boyunca bizzat halkın arasında bulunarak bu konuda bizlere çok net bilgiler sunmaktadırlar.

Bozkırın sert ve ani geçişlerin görüldüğü iklim koşulları, Kazak toplumunu daima olumlu yönde etkilemiştir⁴⁷⁵. Doğayla iç içe yaşamaları, sade yemekleri, kaygısız mizaçları ve aldıkları temiz hava, bu toplumu sağlıklı, güçlü, uzun ömürlü, soğuğa, sıcağa, açlığa ve susuzluğa dayanıklı kılmıştır⁴⁷⁶.

Kazak toplumu ile iç içe yaşayan R. Karuts, onların yaş olarak seksen, hatta bazılarının yüz yaşına kadar yaşayıp, akli melekelerini kaybetme oranlarının çok düşük olduğunu tespit etmiştir⁴⁷⁷. Onların zor şartlarda yetişmelerinden dolayı, Orta Asya'nın en sağlam halkı olduklarını söylemiş, hatta "*Kazak gibi sağlam*" diye bir tabirin ortaya çıktığını ilave etmiştir⁴⁷⁸.

⁴⁷⁴ N. Pantusov, *Drevnosti Sredney Azii*, Kazan, 1902, s. 20-21.

⁴⁷⁵ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁷⁶ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 138; A. Levşin, *a.g.e.*, s. 301; A. Alektorov, *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁷⁷ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 302.

⁴⁷⁸ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 85.

P. Golovaçev, bölgeyi ziyareti esnasında Kazakların çok sağlam bir mideye sahip olduklarını, ağır yara ve hastalıkları kolay atlatabildiklerini tespit etmiştir⁴⁷⁹. Sağlıklı bir Kazak için bir gün susuz ve iki gün yemeksiz kalmak hiç sıkıntı değildi. Ancak bu kişiler bulduğu ilk fırsatta üç kişinin yiyebileceğikadar yiyecekve içeceği bir anda tüketebiliyorlardı. Bölgeye gelen seyyahların bu duruma şahit oldukları ve hayretler içinde kaldıkları görülmektedir⁴⁸⁰.

V. Potto, Kazakların oldukça sağlıklı bireyler olmalarını,soğuk kış ve çok sıcak yaz şartlarına alışık olmalarına bağlamıştır. Doğayla iç içe yaşamak zorunda kalan bu toplum, ister istemez çok sağlam bir bedene sahip olmak zorundaydı. Potto, üç veya dört yaşındaki Kazak çocuklarının kış mevsiminde, eksi yirmi derecelerde bile, çadır etrafında tek gömlek ve yalınayak koşuşturduklarını görünce şaşkınlığını gizleyememiştir. Bunun dışında yaptığı gözlemler esnasında, bozkır çocuklarının,sadece sürekli taktıkları astarsız kürk şapkalarından ve kirden kaynaklanan deri hastalıklarına yakalandıklarını tespit etmiştir⁴⁸¹.

N. Zeland ve diğer birçok seyyah, Kazakların sağlıklı oluşunu sürekli ata binip inmelerine, farklı sıcaklık derecelerine alışık olmalarına, daima temiz hava alıp, çoğu zaman aç kaldıklarından kan dolaşımlarının ve sindirim sistemlerinin iyi çalışmasına bağlamıştır⁴⁸².

Bozkırda hastalıklara az rastlanmasının bir nedeni de suyun yalnızca doğal kaynaklardan temin edilmesi idi. Bozkırda iğne ve ilaç teminisöz konusu değildi. F. Şvars notlarında, bölgede yüzlerinde çiçek hastalığının izlerini taşıyan birisini hiç

⁴⁷⁹ P. Golovaçev, *a.g.e.*, s. 116-117.

⁴⁸⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 302.

⁴⁸¹ V. Potto, *a.g.e.*, № 11, 1877, s. 169.

⁴⁸² N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 66; A. Kruber, *a.g.e.*, s. 325.

görmediğini belirtmiştir. Seyyah bu durumu, Kazakların sürekli konut değiştirmelerine ve çadırda sürekli yanan ocak dumanının bütün eşyaları dezenfekte etmesine bağlamıştır⁴⁸³. Yaşam şartlarından dolayı Kazak toplumu hijyen kurallarını yerine getiremiyordu ve dolayısıyla toplumun yaşlı kesiminde zührevi hastalıklar, göz rahatsızlıkları, isilik, kızarıklık, ateş nöbetleri görülmekteydi⁴⁸⁴. R. Karuts, bozkır halkının diş bakımı yapmamalarına rağmen kırık dökük veya rengi bozuk dişi olan birisine nadiren rastladığını söylemiştir⁴⁸⁵.

N. Zeland da Krauts ile aynı fikri paylaşarak Kazakların dişlerinin orta, beyaz ve düz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca seyyah cüzzam, iskorbüt, kanser, sıraca, romatizma, kronik döküntüler, sinir, felç ve verem gibi hastalara çok nadiren rastladığını belirtmiştir. Bulaşıcı hastalıklar çiçek hariç, sürekli göç ediliyor olmasından ve evlerin iyi bir havalandırma sistemi bulunmasından ötürü nadiren görülmüştür⁴⁸⁶. Bulaşıcı hastalıkların bölgeye çoğu zaman başka ülkelerden geldiği tespit edilmiştir. Örneğin 1829 yılında bölgeye gelen tüccarlar kolera hastalığının yayılmasına neden olmuştur. Orenburg'a kadar yayılan bu hastalık binlerce kişinin hayatına mal olmuştur⁴⁸⁷.

Diğer hastalıklara göre, göz hastalıkları Kazaklar arasında çok yaygındı. Bu sık görülen hastalıklar kışın güneşte kar yansımalarından, yazın şiddetli fırtına ve rüzgârdan, ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi çadırda sürekli yanan ateşin dumanından meydana gelmiştir⁴⁸⁸. A. Levşin, aynı fikri paylaşarak Kazakların göz hastalıklarına

⁴⁸³ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 222-237.

⁴⁸⁴ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 264.

⁴⁸⁵ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁸⁶ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 36, 61-63; M. Alihanov-Avarskiy, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁸⁷ *İzvestiya Orenburgskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, Red. N. M. Radionova, Orenburg, 1902, s. 297.

⁴⁸⁸ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 66.

rağmen, abartısız on kilometreye kadar rahatlıkla görebildiklerini hayretle izlediğini belirtmiştir⁴⁸⁹.

Bazı seyyahlar bozkırdaki tıbbi tasvir etmekte oldukça zorlanmışlardır. Genel olarak Kazaklar hasta olduğu vakit kehanet ve Şamanizm'in iyileştirme yöntemlerine başvurulmuştur. Bozkırda doktor yerine halk arasından çıkan *bahçi*, *jaurunçı* veya *baksı* denilen kişiler bu boşluğu doldurmuştur⁴⁹⁰. Seyyahların çoğu *bozkır doktorları*'nın kendilerince ameliyat yaptıklarına şahit olmuştur⁴⁹¹. Mesela doğumlarda mutlaka *baksı* denen kişi Nurperi adındaki ruha yalvararak gebe kadına yardım etmeye çalışmıştır⁴⁹².

Bozkırın ikinci tabibi olarak da din hocaları kabul edilmiştir. Kazakların her ordasında mutlaka bir hoca bulunur ve kendine özgü bir iyileştirme yöntemi ile insanları tedavi ederdi. A. Levşin, Küçük Orda'dan bahsederken, Kazakların ilaç yerine kullandıkları iyileştirme yöntemleri ile ilgili bilgiler aktarmıştır. Levşin, uyuz hastalığı ve diğer deri hastalıkları için koyun gübresinin suyunu, kemik ağrılarına gübre külünü, donmuş ayaklardaki yaralara yeni kesilmiş koyunun midesini, ishale karşı ayı safrasını, iç hastalıklarına karşı yeni öldürülmüş ayının veya atın derisini ve kudu köpeğinin ısırmasına belirli bir kuşun ayaklarını kurutarak onun tozunu kullandıklarını bildirmektedir⁴⁹³.

⁴⁸⁹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 301.

⁴⁹⁰ İ. Blaramberg, *a.g.e.*, s. 90.

⁴⁹¹ P. Nebolsin, *a.g.e.*, s. 341.

⁴⁹² N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁹³ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 354-355; G. Eversman, at derisiyle iyileştirme yöntemini şu şekilde tasvir etmiştir. Kazaklar yabani atın derisini soyarak tedavi amacıyla kullanmışlardır. Bazı durumlarda at bulamadıkları zaman eski deriyi de kullanmışlardır. Deriyi ıslatarak hastayı içine yatırarak dikilmiştir. Deri içinde kalan kişiye yalnızca tuzsuz pişmiş et yedirilmeye özen gösterilmiştir. Kendisi de doktor olan G. Eversman, derinin hangi hayvana ait olduğunu önemli olmadığını ve yine de iyi sonuçlar gösterdiğini beyan etmiştir. (A. Levşin, *a.g.e.*, s. 355).

L. Meyer, Kazakların hastalıklarını özellikle de solunum sistemi ile ilgili sorunları yaşamadıklarını, ancak böyle sorunların dışarıdan gelen travmalar sonucunda ortaya çıktığını tespit etmiştir. Ayrıca toplum içerisinde nadiren rastlanan hastalıklar arasında bedenen özürlü, kusurlu, doğuştan kör, sağır ve dilsiz kişilerin sıra dışı vakalar olarak kabul edildiği görülmektedir⁴⁹⁴.

Kazak halkı Rusların bölgeye gelmesi ardından nadiren de olsa askeri birlikler bünyesinde bulunansağlık ekiplerinden tıbbi yardım alabilmiş ve gerektiğinde hastane ve geçici tıbbi noktalarda kalıp tedavi görmüştür⁴⁹⁵. İstatistiki verilere göre, 1852 yılında Bükey Ordası'nda on altı kişilik küçük bir hastane Kazaklar için tamamen ücretsiz olarak çalışmıştır. Ancak halk gelen doktor ve getirdikleri tıbbi yeniliklerden endişe ederek çoğu kez hastalıklarını gizleyip hastaneye gitmekten kaçınmıştır⁴⁹⁶. Buna rağmen çoğu seyyahın, bu tarihlerde Kazak nüfusun nispeten artmasını, yeni yönetimin getirdiği tıbbi imkânlarla bağladıklarını görmekteyiz⁴⁹⁷.

1.5. Hukuk

1.5.1. Kazaklar'da Biy (Hâkim) Mahkemesi, Ceza Hukuku

Bozkırda İslam'ın yayılması ile beraber adalet işleri artık Kur'an'ın hükümlerine göre yürütülmüştür. Eskiden beri, Kazaklar anlaşılmadıkları zaman, iki taraf saygı duyulan birine giderek aralarındaki sorunun halledilmesini isterdi ve sorun o kişinin vicdanına bırakılırdı⁴⁹⁸. Gidilen kişiyi her iki taraf da tanıdığı ve güvendiği için,

⁴⁹⁴ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁹⁵ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 63-64.

⁴⁹⁶ *Vnutrennyaya Kirgzskaaya Orda*, *Kratkiy Statistiçeskiy Oçerk*, Astrahan, 1891, s. 43-44.

⁴⁹⁷ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 303.

⁴⁹⁸ P. Paşino, *a.g.e.*, s. 47.

karara rıza gösterilmiştir. Bölgeye Ruslar geldikten sonra, bir veya birkaç volostun bütün biylerinden meydana gelen bir temyiz mahkemesi kurmuştur⁴⁹⁹.

G. Blagoveşenskiy, XIX. yüzyılda Kazakistan bölgesinde Rusya'dakine benzer bir ceza ve medeni hukukun olduğunu, ayrıca eskiden kalma kendilerine özgü örf ve adetlerin devam ettiğini belirtmiştir. Hâlbuki bölgede görev yapan Korgeneral F. Lobiseviç, o dönemin Kazak hukuk sisteminin çok karışık olduğunu ve Rus sisteminin getirdiği yeniliklerden dolayı bu sistemin daha da aciz hale geldiğini dile getirmiştir⁵⁰⁰.

1886'da Rus Çarlığı tarafından Türkistan yönetiminde yeni bir kanun uygulanmıştır. Bu kanuna göre, Kazaklar arasındaki adli işlerde, vatana ihanet, adam öldürme, yağma ve idareye itaatsizlik gibi suçlar ilçe idaresi tarafından Rus kanunlarına göre muhakeme edilmiştir⁵⁰¹. Sivil işlerden sayılan diğer davalar bozkır mahkemelerinde *biyler* (Kazaklar Hâkimi) tarafından görülmüştür⁵⁰².

⁴⁹⁹ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁰⁰ F. Lobiseviç, *a.g.e.*, № 4, 1871, s. 274.

⁵⁰¹ N. Belyavskiy, *a.g.e.*, s. 53-54; G. Glinki, *a.g.e.*, C. I, s. 59; 1896'da Türkistan ve 1898-1899 yıllarında Rus Çarlığı tarafından Orta Asya bozkırının çoğu bölgelerinde yapılan "*Mahkeme Reformu*" son şeklini almıştır. Bu reformun en önemli özelliği, sulh hakimlerine sorgu ve yargıçlık sorumluluğun da verilmesiydi. Bu hakimler Adalet Bakanlığı tarafından tayin edilmiştir. (G. Glinki, *a.g.e.*, C. I, s. 63).

⁵⁰² W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 310; VI. yüzyıla ait Orhon abidelerinde *Biy* veya *bek* terimi boy başkanı, boy kurucusu, saygın adam anlamında geçmekteydi. Önceleri *biy* olacak kişiler seçim usulü ile boy başına geçmişlerdir. Sonraları bu naamı kahraman ve cesur kişiler kendi kendilerine vermiştir. Zamanla ortaya güçlü ve akıllı *batırlar* (kahraman) geçince, biylerin Kazak cemiyetindeki rölü azalmıştır. Boy başkanlığını kaybeden bu kişiler, sadece mahkeme işleriyle uğraşır olmuştur. Bozkır hayatının süreç ve şartlarının değişmesiyle, *batırlar* daha çok savaş ve askeri işlerle meşgul olmuştur. Ortaya hem savaşan hem sulh zamanında hakimlik yapan *batır-biy* denen sınıf çıkmıştır. Bu sınıf hem boyların yönetimini hem aralarındaki bütün sorumluluğu üzerine almışlardır. Ancak zamanla *biy* ve *batır* terimleri farklı kalıplara girip, iki farklı sosyal gruba ayrılmıştır. Biyler tamamen *adat* (Kazaklar cemiyetinin uydukları kurallar) göre hakimlik yapan bozkır hakimleri olmuştur. XVII-XVIII. yüzyıllarda Kazak toplumunda hanlara itaat etmeden özgürce boylarını yöneten en meşhur isimler *Töle-Bi* ve *Kazıbek-Biy*'di. Han ve sultanlar daima onlara saygı ile hitap ederek, kurultayın önemli meselelerinin halledilmesinde öğüt ve tavsiye almışlardır. (S. Tolstova, *a.g.e.*, C. II, s. 329).

Biy, konar-göçer Kazak toplumundaki mahkeme kararlarını veren en önemli kişiydi. Kazakların ona olan güvenleri sonsuzdu, hatta davayı mantıklı olarak başka bir şekilde çözme imkânı olduğu takdirde, onun kararına itimat edilirdi. Ayrıca bilgin ve adil, bozkır kanunlarının bilgici ve davacı tarafların aracısı olarak sayılmıştır. Başka bir deyişle biy tam manasıyla bir bozkır hâkimidir⁵⁰³.

Halk arasında hukuk bilgisi, konuşma becerisi ve mahkeme adetlerine olan derin bilgisini ispatlayanlar bu büyük namı taşımaya hak kazanmıştır. Ayrıca bozkırda bu tür insanların ünü hızla yayılarak, halkın dilinden düşmemişlerdir⁵⁰⁴. Bu surette *biylerin* namı hâkim ve avukat pratiği için bir patent anlamı taşıyordu. Bu kişilerin çocukları büyük tecrübeye dayanarak babalarının ismini ve namını miras olarak almıştır. Kazak tarihinde babadan oğula geçen *biy* örneklerinin sayısı çoktur. Ancak bu kişinin yirmi beş veya bazı bölgelerde otuz beş yaşını doldurması şarttı. Bununla birlikte dürüst ve tarafsız olduklarından ve asla rüşvet almadıklarından ötürü hem Kazak halkı, hem Rus yönetimi bu kişilere büyük saygı duymuştur⁵⁰⁵.

Konar-göçerbir hayat tarzına sahip Kazak toplumu sürekli yer değiştirdiği için, bu durum boylar arası husumetlereden olmuştu. Halk şikâyetlerini bazen kendi soyunun *biyine* değil de, diğer soydan gelen *biye* götürmüştür. Mahkemede şüpheli şahsa karşı yeterli delil olmadığı zaman, *biyler* o kişinin soydaşlarını aracı olarak davet ederdi. Aynı soydan gelenler, yemin ederek, şahsın suçlu veya suçsuz

⁵⁰³ S. Zimanov, *Kazak Biyler Mahkemesi-Emsalsiz Adli Sistemdir*, Ankara, 2009, s. 82.

⁵⁰⁴ N. Veselovskiy, *a.g.e.*, 1904, s.161.

⁵⁰⁵ G. Glinki, *a.g.e.*, C. I, s. 60.

olduğunu ortaya çıkarırlardı. *Biy* mahkemesi daima halka açık, sözlü şekilde ve daima bozkır avukatı eşliğinde yapılırdı⁵⁰⁶.

Bukişiler Kazak halkı arasında sözlü gelenek ve göreneklere, adetleredayanarak hüküm verirlerdi. Bu gelenekler yazılı ve formal olmamasına rağmen, yine de umumiyetle bilinmiştir⁵⁰⁷. Bozkıryaşamının saf ürünleri olan bu adetler yabancı bir medeniyetin tesiriyle değişmemiştir. Bununla birlikte biylerin yaptığı işlemler kayda geçmez ve temyiz hakkı da bulunmazdı⁵⁰⁸.

XIX. yüzyılın ünlü Kazak seyyahı Ç. Valihanov, bozkıra gelen Rus mahkeme sisteminin, burada büyük etki göstermediğini söylemiştir. Hâlbuki Ruslar Kazak mahkemesini resmi teşkilat kalıbında sokmak niyetindeydi. 1854 yılında bir ferman yayınlayarak, o seneye kadar biylerin makamlarında kalabileceklerini belirtmişler, o tarihten sonra, en az altı sene sultan olan şahısları o makama atamışlardır. Fakat ilan ettikleri ferman uygulamada başarısız olmuştur⁵⁰⁹.

Rus Çarlığı zamanla Kazak bozkırında sulh hâkimliği uygulamasını getirirse de, biy ve sulh hâkimliği arasındaki farkı görmezden gelemezlerdi. Biylerin sayısı belli değildi. Sulh hâkimleri ise her bölgede bir iki kişi olarak atanmıştı. Biyler formalite olarak seçilmeyip, kimse tarafından onaylanmamıştır. Ancak otoritesi sayesinde o makama gelen biyler, otoritesini kaybedene kadar biy namını taşımıştır⁵¹⁰.

⁵⁰⁶ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 87-95; Kazak toplumunda mahkeme biyin başkanlığında yapılmıştır. Fikir ve söz önceliği daima biy ve batırlara aitti. Halktan her birisi yanlış veya doğru olmayan sözler üzerine çekinmeden itiraz edebilmiştir. Bazen çok sessiz başlayan oturumlar gürültülü kavgalar ile bitmiştir. Bkz: (M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, 68).

⁵⁰⁷ L. Slovohtov, *a.g.e.*, s. 71.

⁵⁰⁸ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 163.

⁵⁰⁹ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 87-95.

⁵¹⁰ A. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 216.

Sulh hâkimleri bu makama üç seneye kadar atanıp görevin sorumluluğunu ve haklarını sonuna değin kullanmışlardır⁵¹¹. Biyler herhangi bir maaş almadan, sadece *biydebbiylegi* parasını almışlar, sulh hâkimleri ise atandığı bölgenin vergisinden maaş ve harçlıklarını almışlardır. Biylerin toplantıları her dönem değil, zaman zaman olmuştur. Sulh hâkimleri mecburi olarak belli periyotlarla toplanmak zorunda idiler. Sulh hâkimleri işlerini tek başına, biylerise genelde toplu halde, istisnai zamanlarda da istek üzerine kararlarını tek başlarına vermişlerdir⁵¹².

Biyler mahkeme işlerini kendi örf ve adetlerine göre Kazak dilinde, sulh hâkimleri ise ana dilinde, kendi vicdanlarına veya İmparatorluk kanunlarına göre yürütmüşlerdir⁵¹³. Biyler bütün mahkemeleri halka açık şekilde, sulh hâkimleri ise sadece bazı istisnai durumlarda açık celseler halinde yapmışlardır. Sulh hâkimleri görüştükleri işleri, özel defterlere kaydederlerdi. Biylerin ise kayıt işlemleri mevcut değildi⁵¹⁴. Biylerin mahkemesinde nadiren de olsa jüri görmek mümkünken, diğerlerinde böyle bir özellik mevzu bahis değildi. Biyler ve sulh hâkimleri temelde bazı farklılıklar gösterebilirler de, birçok açıdan ortak noktaları da mevcuttu. Ancak Rus mahkemesinin formalite ve bürokrasi tarafının daha ağır bastığı da bir gerçektir⁵¹⁵.

Kazak mahkemesinde formalitenin rutinin olmaması halkın daima lehine olmuştur. Sistemin getirdiği yeniliklerden dolayı bölgede sulh hâkimleri arasında ve mahkeme ortamında rüşvet verilmesi vakaları baş göstermiş, bunun sebebi de

⁵¹¹ *İzvestiya Orenburgskago Otdela Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva*, Tip. N. M. Radionova, Orenburg, 1902, s. 297, s. 434.

⁵¹² A. Levşin, *a.g.e.*, s. 360-372.

⁵¹³ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 87-95.

⁵¹⁴ S. Majitov, G. Anes, E. Valihanov, *Çokan Valihanov. İzbrannıye Proizvedeniya*, Almatı, 2009, s. 156-157.

⁵¹⁵ Aslında bakılırsa, Rus idaresinin getirdiği hâkimler ne gerekli eğitim, ne de yeterli hâkimlik pratiğine sahipti. (P. Koaysl, A. Osmanov, *a.g.e.*, s. 11).

mahkemelerin halka açık olmamasından kaynaklanmıştır. Kazakların Rus kanunlarına göre yargılanması isekişisel haklarına aykırı bir durumdu. Üstelik Rus dilini bilmeyen bir toplum için onların kanunlarını bilmeleri de olağan bir şey değildi⁵¹⁶. Ancak bununla yetinmeyen Rus yönetimi evlilik ve boşanma davalarını dahi biylerin yetkisinden almıştır. Bu Kazak toplumunda kızlarını çok erken yaşta zorla evlendirme geleneğini ortadan kaldırmak için uygulanmıştır⁵¹⁷.

N. Veselovskiy'nin belirttiğine göre, yıllarca *biy* aracılığı ile adalet sistemini yürüten Kazak toplumu, her zaman olmasa da genel olarak mahkemede görülen ve verilen kararlardan memnundu. Resmi kaynak ve bilgilere dayanarak bunu kolaylıkla iddia edebiliriz. Ayrıca bozkır hayatında da eski mahkeme uygulamasından şikâyet ve itiraz eden kişilerin sayısı çok azdı ve pek tabii istisnai durumlar da söz konusuydu⁵¹⁸.

O devrin meşhur Rus tarihçisi L. Slovohotov, Kazak bozkırına uygulanan yeni hukuk sistemi hakkında: “Yeni normları ve hukuki yapıyı meydana getirmek için asırlarca süren eski önyargı sistemini kökünden yok etmek, kardeşlik ve sevgi çerçevesinde eğiticibir yol izlemek daha doğrudur. Ayrıca böyle yeniliklerin uygulandığı yerde, halkın rızasını almak da şarttır” yorumunu yapmaktadır⁵¹⁹.

Ancak Rusların bölgede mahkeme konusunda uyguladıkları yeni değişikliklerden sonra, bozkırdaki adalet sistemi yok olmaya yüz tutmuştur. Halkın biylere duydukları saygı, güven ve adalet duygusu değerini giderek kaybetmiştir.

⁵¹⁶ İ. Kraft, *Sudebnaya Çast v Turkestanskom Kraye i Stepnıh Oblastyah*, Orenburg, 1898, s. 91.

⁵¹⁷ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 87-95.

⁵¹⁸ N. Veselovskiy, *a.g.e.*, 1904, s. 165.

⁵¹⁹ L. Slovohotov, *a.g.e.*, s. 156.

XIX. yüzyılın sonuna doğru biylik mahkemesi diye bir şey kalmayıp, bozkırda adalet sistemi tamamen Rus hâkimlerin eline geçmiştir.

Ceza hukuku: *Jarğı* adı ile adlandırılan Kazak hukuku, bozkır halkının ve tüm konar-göçer uygarlığın kültürel zenginliğidir. Kazak hukuku, oldukça eski ve derin köklere sahip bir adalet sistemidir. Bozkırda asırlar boyu tekamül ederek varlığını sürdürmüş olmasının birçok farklı sebebi bulunmaktadır. Ancak bunların en önemlisi, Kazak hukukunun, halkın mizacı ve bozkır yaşamının mantığına dair oldukça pratik ve çözüme odaklı uygulamaları bünyesinde barındırması, bozkır insanının ruhuna, varoluş gayesine hitap etmesidir.⁵²⁰.

Bozkır tarihinin en iyi yöneticisi ve adalet sistemini en iyi uygulayan kişi Tauke Han'dır. Onun döneminde *Jeti Jarğı* (yedi yargı) denen kanun uygulaması ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı XIX. yüzyıla gelinceye kadar hukuk sisteminde çok az değişim olmuştur⁵²¹. Kazakların hukuku, suçlunun cezalandırılmasını gerektiren cinai cürümlerden ancak pek azını biliyordu. Bunlar adam öldürme, zina ve ırza taarruz olup, bu gibi hallerde müştekiler suçlunun ölümünü talep edebilirlerdi. Bundan başka, diğer bir adamın kabahati yüzünden vücut azasından birini kaybeden kimse, suçluya kisas tatbikini isteyebilirdi⁵²². Ancak her davacının, canıye karşı sivil dava açma ve cinayetin ödettirilmesini talep etme hakkı vardı. Para cezası ikinci plandaydı. Cinai hallerde *kun*, küçük suçlar için *ayıp* denen para cezaları ödenirdi⁵²³.

⁵²⁰ S. Zimanov, *a.g.e.*, s. 131.

⁵²¹ A. Levşin, *a.g.e.*, 370.

⁵²² İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 125-126.

⁵²³ P. Paşino, *a.g.e.*, s. 48.

Kun cezası, hür bir adamın öldürülmesi halinde ödenir (kast, intikam, katil gibi hususi haller göz önünde bulundurmaz) ve yüz ata kadar çıkabilirdi⁵²⁴. Bir sultanın öldürülmesi halinde, onun akrabalarına yedi kişilik *kun* cezası verilmiştir. Bir kadın, kız veya köleyi öldürenin elli at veya beş yüz koyun arasında yarım *kun* ve bundan başka *ayıp* olarak da farklı cinsten dokuz baş hayvan alınır⁵²⁵.

Başkasına zarar veren bir kimse ceza ödemedenden önce zarar görenin tedavi ve yiyecek masraflarını karşılamakla mükellefti. Geleneklere göre, zarar gören kişi öldüğü takdirde, suçlu kişi cenaze töreninin her kademesini uygulayıp bir seneye kadar yapılan merasim masraflarından sorumlu tutulmuştur⁵²⁶. Evli bir kadın zorla kaçırıldığında, kocası veya akrabası yarım *kun* yani cinayet esnasındaki cezayı talep etmek hakkına sahipti⁵²⁷.

W. Radlov'un tespitlerine göre, on yaşından küçük bir çocuğu öldüren, üçte bir *kun* (otuz at veya iki yüz koyun) ödemiştir. Bir erkek, karısını zina halinde yakalar ve onları derhal öldürürse ceza almaz, aynı şekilde çocuk ve kölelerini öldüren ana baba suçlu sayılmazdı. Buna karşılık, kocasını öldüren kadınla, sahibini öldüren hizmetçi derhal ölümle cezalandırılmıştır⁵²⁸.

Kadın, kendisini öldürmekle tehdit eden kocasından şikâyetçi olarak ondan ayrılabilirdi. Üstelik karısına el, ayak, göz veya herhangi sakatlık veren kocaya

⁵²⁴ N. Rıçkov, *a.g.e.*, s. 24; *Kun* veya *hun*, birisi öldürülerek zarar verildiğinde, canlarını kurtarmak için hayvan ve para ile o kişinin aile ve boyuna verilen fidyeye denmiştir. Cezayı ödemek istemeyen öldürülmüştür. Ancak XIX. yüzyılda *kanla kan* yıkama adeti görülmüştür. Cezayı ödemeyen birinin ceza borcu aile ve tüm boy mensuplarına geçmiştir. (N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 233-234).

⁵²⁵ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 91.

⁵²⁶ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 239-240.

⁵²⁷ A. Çuloşnikov, *a.g.e.*, s. 223-226.

⁵²⁸ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 313-315.

büyük cezalar ödetilmiştir⁵²⁹. Ancak kocasını öldüren kadına ceza ödeme hakkı tanınmaz, derhal öldürülür, hamile olan kadın affedilse de, hayatın sonuna kadar herkes tarafından ayıplanırdı⁵³⁰. Ayrıca yabancı seyyahların gözlem ve tespitlerinden gördüğümüz kadarıyla, bazı bölgelerde rıza alınmadan evlenmiş olanlara karşı ölüm cezası uygulanmıştır⁵³¹.

Hırsızlık yapıp başkasının canına kıyan bir kimse, iki kişi öldürmüş gibi *kun* cezası ödemiştir. Kadın ve çocuklar babanın işlediği suçlardan haberdar olsalar ve ondan şikâyetle bulunmasalardahi ceza almazlardı. Çünkü aile reisini şikâyet etmek ayıp bir davranıştı. Anne babasına hakaret veya el kaldırma cesaretinde bulunan erkek evladın boynuna eski keçe bağlanır ve siyah inek üzerine ters şekilde bindirilip aul içerisinde gezdirilerek kamçı ile dövülürdü. Suçu işleyen kız evladı iple bağlanır ve annenin huzuruna getirilirdi. Yedi kişi şahitliğinde Allah’a isyan ve hakaret ettiği doğrulanan birisi taşlanırdı. Eğer birisi Hristiyan dinine geçerse, tüm mallarına akraba ve yakınları tarafından el konulurdu. Başkası tarafından öldürülen av köpeği veya şahin için sahibi ceza olarak köle isteyebilirdi. Çalınan hayvanların yavruları bulunduğu geri teslim edilmesi mutlak bir uygulama idi⁵³².

Ayıp denen ceza miktarı ise çok yüksekti. Ayıp cezası hayvanlar üzerinden dokuz çarpı üç şeklinde alınmıştır. Bu ceza bir kolun, sol elin veya bir ayağın koparılması halinde yahut bir sultana tokat atılması durumunda alınırdı⁵³³. Kazak halkının hukuk sistemi üzerine araştırma yapan Rus seyyahı L. Slovohtov’un bize aktardığı bilgilere göre, ölüm cezasına mahkûmedilen birisi önce boğdurulur, sonra

⁵²⁹ N. Grodekoy, *a.g.e.*, s. 90.

⁵³⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 368.

⁵³¹ E. Markov, *a.g.e.*, s. 165.

⁵³² A. Levşin, *a.g.e.*, s. 368-369.

⁵³³ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 313-315.

yabani atın kuyruğuna bağlanır ve hayvanla beraber bozkıra bırakılırdı. Hükümlü ölüm cesasını almadığı takdirde, yarıya kadar soyulur ve üzerine kara keçe bağlanırdı. Daha sonra atın kuyruğuna ip bağlanır ve dişleri arasına sıkıştırılarak atın peşinde koşturulurdu. Ayrıca yanında koşan iki kişi atı, diğer ikisi de mahkûmu kamçı ile döverlerdi⁵³⁴.

Gördüğümüz kadarıyla, XIX. yüzyılda hukuk kelimesi bozkırda içi boş bir kelime değildi. Suç işleyen biri mutlak surette cezasını almaktaydı. O dönemin sistem, yöntem ve uygulamalarına bakılırsa, bazı cezalar oldukça acımasızdı. Herkesin uyması gereken bu kanunlar asırlardır yürürlükteydi. Bölgeye gelen seyyahlar, bozkır halkının adalet sistemi konusunda zaman zaman pek parlak görüşler ortaya koymasalar da, özellikle uçsuz bucaksız bozkırlarda hukukun kesintisiz bir şekilde yerine getirilmesine hep hayranlıkla bakmışlardır. Seyyahlar bu çok yönlü hukuk sistemini çoğu kere Avrupa'da bile görmediklerini ve bunu ortaya çıkaran halkın medeni birhalk olma sıfatını taşımasında hiçbir sakınca görmediklerini belirtmişlerdir.

⁵³⁴ L. Slovohtov, *Narodny Sud Obıçnago Prava Kirgiz Maloy Ordı*, Orenburg, 1905, 50-51.

II. BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE KAZAKLARDA KÜLTÜREL YAPI

Kültür sözcüğü Latin dilinde; eğitim, öğretim, gelişim, hürmet, yetiştirme anlamına gelmektedir. Kültür, bir toplumun tarihi gelişiminin belirli düzeyde olduğunu, insanoğlunun yaşamı ile yaratıcılık güçlerinin manevi ve maddi değerlerini göstermektedir. Birçok bilim adamı *konar-göçer* ve *kültür* terimlerinin uyumsuz olduğunu iddia etmektedir. Ancak tarihe baktığımızda, hiçbir toplum kendi kültürünü, edebiyat ve sanatını yaratmadan yaşamını sürdürmemiştir. Kazak toplumunun sürdürdükleri yaşam tarzı bunun bir nevi örneğidir.

2.1. Çadır

Bu kültürün özgünlüğünü belirleyen birçok gelenek; rivayetlerde, halk etiğinde, halkın mizacında, tüm merasimlerinde, muhakeme geleneklerinde tebarüz etmiştir. Konar-göçer kültürün en belirgin özellikleri, maddi ve manevi kültürün en muhteşem eserleri diyebileceğimiz bozkır evlerinde kendisini göstermektedir. Bölgeye seyahat eden ve gözlemler yapan birçok seyyah bunu bizzat belirtmektedir. Örneğin N. Zeland, Kazakların asırlar boyunca bildikleri ve yaşadıkları tek evin çadır olduğunu söylemektedir⁵³⁵.

A. Levşin, bozkır halkının bitmek bilmeyen göç hayatında, evlerini sürekli kurmak durumunda kalan halkın bundan sıkıntı duymaktan ziyade keyif aldıklarını

⁵³⁵ N. Zeland, *Kirgiz. Etnologičeskiy Očer*, Omsk, 1885, s. 19; G. Potanin, bozkır halkın bu taşınabilir çadırı Moğollardan benimsediklerini belirtmiştir (G. Potanin, *Očerki Severo Zapadnoy Mongolii*, SPb., 1881, s. 107-108.

ve bir yere bağılı olmama duygusunun onları çok mutlu ettiğini söylemektedir⁵³⁶. Bölgeye gelen çoğu seyyah, bozkır halkının geniş bozkır ve çadırları haricinde ne başka birmekana⁵³⁷ ne de daimi bir eve sahip olmadıklarını tespit etmiştir⁵³⁸.

F. Yefremov, onların bu geçici yaşam tarzını, hayvanların bir bölgedeki otları yiyip bitirince, yeni yere hızlı bir şekilde gitmek zorunda olmaları ve bu nedenle evlerinin de hızlı yer değişimine uygun şekilde tasarladıkları şeklinde açıklamaktadır⁵³⁹.

Ancak E. Schuyler, Kazak konar-göçerlerin kış mevsiminde çadırlardan ziyade, meyilli bir geçit vasıtasıyla girilen yeraltı kulübelerinde yaşadıklarını, orada çocuklar, buzağılar ve tayların beraber uyuyup oynadıklarını belirtmektedir⁵⁴⁰.

E. Markov, Kazak çadırını Avrupalıların konforlu evi ile karşılaştırmıştır. Ayrıca dört mevsim boyunca her türlü doğa şartlarında bu keçeden mamul yuvarlak nesnede yaşayıp mutlu olmalarını, kahramanca bir davranış ve başlı başına bir sanat olarak gördüğünü söylemektedir⁵⁴¹.

Kazakların kendileri bu çadıra üy, Ruslar ise *kibitka* demiştir⁵⁴². Hızlı sökülüp toplanan bu evler hem konar-göçerlik şartlarına, hem de soğuğa karşı ideal

⁵³⁶ A. Levşin, a.g.e., s. 296.

⁵³⁷ G. Glinki, *Aziatskaya Rossiya*, C I, SPb., 1914, s. 155.

⁵³⁸ M. Kul-Muhammed, *İstoriya Kazahstana v Russkih Istočnikah XVI-XX. v. v.*, Almatı, 2007, s. 60.

⁵³⁹ F. Yefremov, *Stranstvovaniye Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii, i Vozvraşeniye Yego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu*, Kazan, 1811, s. 44.

⁵⁴⁰ E. Schuyler, *Türkistan (Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kuldja)*, İstanbul, 2007, s. 35.

⁵⁴¹ E. Markov, *Oçerki Puteşestviya po Zakavkazyu, Turkmenii, Buhare, Samarkandskoy, Taşkentskoy i Ferganskoy Oblastyam, Kaspiyskomu Morü i Völge*, C. II, SPb, 1901, s. 173-175.

⁵⁴² Orta Asya konutuna Ruslar'dan sonra yurt denilmiştir. Bu terim Türkçede *kampyeri* ve *çevresi* anlamına gelmektedir. Moğolca karşılığı *ger*'di. Bu yuvarlak konutun yapısı, antik çağdan (bunları Herodotos anlatmıştır) bu döneme kadar hiç gelişmemiştir. Her tür toprak üzerine kurulabildiği gibi fırtınalara da dayanıklı olmuştur. Bkz: (J. Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2001, s. 50); Semenova göre üy kelimesi Moğol kökenlidir ve ev anlamına gelmektedir. (T. Semenov, *Rossiya. Polnoye Geografičeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Kirgizskiy Kray*, C. XVIII, SPb, 1913, s. 205).

bir uyum göstermiştir⁵⁴³. Taşınacakları zaman kafesler kapanır ve hacimler küçültülür, kurulacakları zaman açılırdı⁵⁴⁴.

P. Prjevalskiy, Kazakların uzun yıllar konar-göçer hayat yaşadıkları için, evlerini de buna göre pratik bir şekilde tasarlamak zorunda kaldıklarını dile getirmiştir⁵⁴⁵. Ç. Valihanova ise, çadırın ağırlığı, bir devenin taşıyabileceği yük kadardı⁵⁴⁶. Yapısı da basit ve o kadar geniş ki; on hatta on beş kişiyi ve gereken eşyaları rahatlıkla alabilecekölçülerdeydi⁵⁴⁷. Ev kafes şeklindeki dikey duvarlardan, kaburgalardan oluşan kubbe, daire biçimindeki tavanlık ve kapı kısmından müteşekkildi. Bir ahşap karkas üzerine keçe örtüsüyle oluşturulan bu çadır çok sayıda özelliğe sahipti⁵⁴⁸.

Çadırın iskeleti *kerege* (kanat), *uuk* (ok), *şangırak* (halka) adıyla bilinen üç önemli kısımdan ibaretti. Alt kısım dediğimiz *kerege*, çapraz yerlerinde kemerle parmakları birbirine bağlamaktaydı⁵⁴⁹. Çadırın sökülme ve toplanmasında kolaylık sağlamıştır. *Uuka* dediğimiz eğilmiş oklar, çadırın kubbesi ile alt kısmını birbirine bağlıyordu. *Şangırak* ise çadırın en üst kısmını teşkil etmekteydi. *Şangırak* akşamları duman yolu, gündüzleri ise ışık kaynağı olarak hizmet vermiştir.

⁵⁴³ T. Semenov, *Rossiya. Polnoye Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Turkistanskiy Kray*, C. XIX, SPb., 1913, s. 371; V. Lipskiy, *Po Gornim Oblastyam Russkago Turkestana*, SPb., 1906, s. 144.

⁵⁴⁴ E. Bacon, *Esir Orta Asya*, İstanbul, 1981, s. 40.

⁵⁴⁵ P. Prjevalskiy, *İz Zaysana Çerez Hami v Tibet, i Na Verhovya Jeltoy Reki*, SPb., 1883, s. 10.

⁵⁴⁶ Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, C. IV, Alma-Ata, 1985, C. I, s. 188-190.

⁵⁴⁷ İ. Yerofeyeva, *İstoriya Kazahstana v Zapadnih İstočnikah XII-XX v. v.*, B. I, per. s Nemeckogo L. A. Zaharovoy, Almatı, Sanat, 2006, s. 218.

⁵⁴⁸ R. Çelebi, *Kazak Türkleri ve Salihli Yöresi Kazak Yerleşmesi*, İstanbul, 1975, s. 35.

⁵⁴⁹ A. Çuloşnikov, *Oçerki Po İstorii Kazak-Kirgizskogo Naroda*, Orenburg, 1924, s. 170-171; Semenov, *Rossiya. Polnoye Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Kirgizskiy Kray*, C. XVIII, SPb, 1913, s. 206.

Gerektikçe bu keçeden yapılan özel kısım açılıp kapatılmıştır. Keçe kışın sığağı, yazın da soğuğu tutmuştur⁵⁵⁰.

Çadırın ağaç kısımlarının tamamı erkekler tarafından yapılmıştır. Çadırın kapı kısmına gelince, bozkırda nadiren ağaçtan kapı görülürdü. Ağırıklı olarak onun yerine kalın keçe parçası kullanılırdı. Ayrıca halk kapılarının kutsal yere doğru (Mekke ve Medine) açılmasına özen göstermiştir⁵⁵¹.

Çadırın üzerine örtülen keçeler farklı şekillerden dolayı, birçok isim ile adlandırılmıştır. Keregeyi örten alt keçeye *tuurlık*, üst keçeye *üzük*, şangırak üzerine örtüler dörtgen şeklinde ve kenarları uzun olanına *tündük* denmiştir⁵⁵².

Bozkırın sert soğuklarını atlatmak ve donmamak amacıyla çadırın üzerini kuru ot veya birkaç kat keçe ile nehirlerin yakınlara göç edenlerse de kamışla kaplamışlardır. Yaz aylarında duvarlara çok seyrek örülmüş örtüler asılır, böylelikle hem gizlilik korunur, hem de temiz hava girişi sağlanırdı. Göç zamanında keçeler toplanır, tahta kısımlar katlanır, develere veya atlara yüklenirdi. Varılan yeni yerleşme yerinde çadır bir saat içerisinde yeniden kurulurdu⁵⁵³.

Çadırın içinde büyük kalabalık aileler yaşardı, ancak onu kurma sorumluluğu yalnızca kadınlara aitti. Erkekler yalnızca ağır iskeleti kaldırmaya

⁵⁵⁰ E. Shuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, İstanbul, 2003, s. 36.

⁵⁵¹ Moğolistan'a seyahat eden G. N. Potanin, oradaki çadırların Kazakların yaşadıkları çadırlarla hemen hemen aynı olduklarını tespit etmişti. Yalnızca Moğol çadırının kapısı Kazak çadırına nazaran ağaçtan yapılmıştır. Ayrıca şiddetli rüzgârlara pek dayanıklı olmayan Kazak çadırı ile karşılaştırınca, Moğol evlerin sağlam yapısı ilgisini çekmiştir. Hatta Kazakların arasında Moğol çadırların daha üstün olduğu hep söylenmiştir. (G. Potanin, *a.g.e.*, s. 108-109).

⁵⁵² Zorlu bir yağmurda kalın keçeler suyun eve girmesini engeller, ancak öyle havada çadırın içi ıslak keçe kokmuştur. (T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 372).

⁵⁵³ L. Meyer, *Kirgizskaya Step Orenburgskogo Vedomstva*, SPb., 1865, s. 248; A. Kruber, *Aziyatskiy Vestnik*, Moskva, 1905, s. 326.

yardım ederlerdi. Bayanlar bu işi küçük yaştan beri yaptıkları için çadırın parçalarını rahatça yirmi dakikada kurabilmekteydiler⁵⁵⁴.

Bozkırda birçok çadır çeşidi mevcuttu. Onların arasında en meşhuru *otau* denilen çadırdı. İçi ve dışı beyaz keçeden yapılan bu çadır, yalnızca yaz aylarında kurulur ve içinde önemli misafirler ağırlanırdı. Bu tür çadırların değeri çok yüksekti ve ona sahip olmak isteyenler, karşılığında dört yüz koyuna kadar ücret ödemekteydiler⁵⁵⁵.

Koş veya *jolum-üy* adını taşıyan diğer bir çadır çeşidi, çoğunlukla tüccar ve çobanlar tarafından kullanılmıştır. Bu çadırın ağırlığı, bir atın taşıyabileceği yük kadardı ve birkaç dakika içerisinde sökülüp kurulabilmekteydi. Bu çadırların türü bölgeden geçen yabancıtüccar ve seyyahlardan benimsenmiştir⁵⁵⁶.

Kuyme adlı çadırın diğerlerinden ayırt eden en önemli özelliği, tekerlekli olması ve uzun göç yolculuğunda onu yalnızca bayan ve çocukların kullanmasıydı. *Kalmak-üy* (Kalmuk evi) veya başka adıyla *torgut-üy* adı ile bilinen çadır, Kazaklara Kalmuk-Torgout'lardan geçmiştir. Bu çadırın yapısında *uukaların* uzun ve *şangırakın* daha küçük olması sefer ve yolculuklarda kullanılmasını kolaylaştırmıştır⁵⁵⁷.

Ünlü Rus antropolog ve etnografi A. Haruzin, rapor ve notlarında Kazakların konar-göçer bir toplum olduğundan, çok az eşyaya sahip olduklarını ve bozkırda nadiren güzel döşenmiş çadır gördüğünü yazmıştır⁵⁵⁸. Aynı fikre Amerikalı seyyah

⁵⁵⁴ P. Paşino, *Turkestanskiy Kray v 1866 godu*, SPb., 1868, 12-13.

⁵⁵⁵ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 188-190.

⁵⁵⁶ Barbot-de-Marni, *Trudı Aralo-Kaspiyskoy Ekspedisii*, SPb., 1889, s. 9.

⁵⁵⁷ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 188-190.

⁵⁵⁸ A. Haruzin, *Stepniye Oçerki*, Moska, 1888, s. 68-70.

D. Kenan da katılmıştır⁵⁵⁹. Ancak bölgede uzun süre seyahat eden ve yaşayan G. Potanin, gördüğü çadırların iç düzenine hep hayran kalmıştır. Ayrıca Kazak bayanlarının ev süsleme konusunda çok becerikli ve titiz olduklarını, evin içerisinde her köşesinde serilmiş keçelerin üzerinde bile bozkır motifli desenlerin işlendiğini belirtmiştir⁵⁶⁰.

Bozkırın bazı bölgelerinde çadırın iç düzenine çok önem verilip, sağ ve sol diye ikiye ayrılmıştır. Sol taraf misafir ve erkekler, sağ taraf aile kullanımı içindi. Solda erkekler için ayrılan tarafta, at koşumları ve diğer aletler yer almıştır. Çadırın şeref köşesi kapının tam karşısına denk gelen kısımdır. Zenginlerin çadırlarında çok nadiren de görünse tahta karyolalar bulunur, fakat normal olarak yerde, keçe yataklarda yatılırdı. Çok değerli misafirler için yatağın başucuna halılar serilmiştir. Çadırın iç kısmı ailenin durumuna göre halı ve kilimlerle, duvarlar süslü keçelerle kaplanmıştır. Halı veya keçenin üzerine serilen yorganlar gündüz üzerinde oturmak, gece uyumak için kullanılmıştır⁵⁶¹.

Zevcelerin yatağı çadır girişinin sağ veya girişin karşısında yer almıştır. Evin bütün değerli eşyaları, yatağın sağ tarafında duran halı ve kırmızı tahta sandıklarda saklanmıştır. Kapının sağ tarafına gelen kısım bayan ahalisine aittir. Burada deri tulumları, süt kapları, tahtadan yapılmış kap ve kepeçler bulunmaktadır⁵⁶². Kırmızı kılıf yatağın alt tarafına konulmuştur. Diğer mutfak eşyaları girişin sağ tarafında yer almıştır. Silahları ise yatağın üzerine, herkesin

⁵⁵⁹ D. Kenan, *Sibir i Ssilka*, SPb., 1906, s. 78-79.

⁵⁶⁰ *Sibirskaya Starina*, Red. A. B. Kazaçkov, Tomsk, 1995, s. 9.

⁵⁶¹ E. Meyendorf, *Puteşestviye iz Orenburga v Buharu*, Moskva, 1975, s. 29.

⁵⁶² Bozkır halkı akağacından yapılan tas tabakları çok sevdikleri için, bazı zamanlar bir kap karşılığında bir at vermiştir. (İ. Georgi, *Opisaniye vseh v Rossiyskom Gosudarstve Obitayuşih Narodov Takje ih Jiteyskih Obryadov, Ver, Obiknoveniy, Jiliş i Proçih Narodov i Proçih*, C. II, SPb., 1799, s. 131).

görebileceği bir yere asılmıştır. Fakir Kazaklarda halılar yerine çadırın her tarafına sadece keçeler serilmiştir⁵⁶³.

Yaz-kış çadır ortasında yanan ateşte, çoğu zaman bozkırın her tarafında bulunabilen *ziraat* dedikleri çalılar yakılmıştır. Bu çalının en önemli özelliği, çadırdaki sıcaklığı sabaha kadar tutmasıydı⁵⁶⁴.

Yaz-kış, her türlü hava şartlarında bozkırda yaşamış olan F. Şvars, yerleşik halkın çamurdan yapılan evlerinekiyasla, çadırın daha pratik, konforlu ve mükemmel bir icat olduğunu belirtmiştir⁵⁶⁵. Semenov Tyan-Şanskiy, Kazakların yaşadıkları çadırlarına olan saygılarının sonsuz olduğunu ve hatta onun üzerine yemin dahi ettiklerini ifade etmektedir⁵⁶⁶.

Bölgeye XIX. yüzyılların sonlarında gelen seyyah A. Kruber, Rus sınırlarına yakın bölgelerde yaşayan Kazakların, zamanla konar-göçerlikten yerleşik hayata geçmelerini notlarında ayrıntılı şekilde tasvir etmiştir. Rus komşularının ahşap evlerinden etkilenen Kazaklar, zamanla yerleşik hayata ilk adımları atarken çadırlarını yavaş yavaş terk ederek toprak ve ahşaptan yapılmış evlerde yaşamaya başlamışlardır. Onların yeni evlerindebizzat misafir olan Kruber, evlerinin genişliğine ve içindeki değişikliklere dikkat çekmektedir. Seyyah bu evlerde

⁵⁶³ XIX. yüzyılın ortasında bozkıra seyahat eden V. Potto, zenginlere nazaran bozkırdaki fakirlerin çok zor şartlarda yaşadıklarını, ancak çadırların çok acımalı kullanıldığını belirtmiştir. Yoksul halkın durumunu anlatan ve onlara acıyan seyyah, onların inanılmaz zor şartlarında nasıl yaşayabildiklerine hep hayret etmiştir. (V. Potto, “İz Putevıh Zametok Po Stepı, Ot İleka do Uıla”, *Voyennyy Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 11, SPb., 1877, s. 157-158, 164).

⁵⁶⁴ E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 35-36.

⁵⁶⁵ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 218, 256.

⁵⁶⁶ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 208.

aşıptan yapılmış yatak, ayna, semaver, hatta masaların üzerinde örtü bile gördüğünü belirtmektedir⁵⁶⁷.

Bölgeye gelen seyyahların tamamının, çadır hakkında çok ayrıntılı bilgiler verdikleri dikkati çekmektedir. Kazak konar-göçerlerin çadır kültüründen tamamen vazgeçmeleri XX. yüzyılın ortalarını bulmuştur. Ayrıca bu süreç kendi istekleri ile gelişmemiş, bölgede yüz seneden fazla uygulanan sömürge siyaseti neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu uzun zaman içerisinde Kazak bozkırında asırlardır devam eden konar-göçer hayat ve çadır kültürü büyük zarar görmüş, çoğu yerde çoktan unutulup tarihe karışmıştır.

2.2. Kıyafetler

XIX. yüzyılda Orta Asya'ya gelen seyyahlar, bozkır halkının kıyafetinin Başkurt ve Tatar kıyafetlerine benzediğini, ancak Kazak kıyafetlerinin daha rahat olduğu tespit etmişlerdir. Kazak kıyafetinin oluşumunda etnik, ekonomik, coğrafi ve geleneksel faktörlerin rol oynadığı açıkça görülmektedir. Bu özellikleri kıyafetlerinin dikildiği kumaştan dahi anlamak mümkündür.

XVIII. yüzyıla kadar Kazaklar kumaşlarını Doğu Türkistan ve Orta Asya hanlıklarından satın alıyor veya takas ediyorlardı⁵⁶⁸. XIX. yüzyılda bozkıra gelen Rus elçileri, han ve sultanlara hediye olarak çok çeşitli kumaşlar getirip, onları Rusya'da üretilen mallar ile tanıştırmışlardır. Bundan böyle Ruslar Orta Asya'ya ticaret yolu ile basma ve pamuklu kumaşlarını getirmeye başlamıştır⁵⁶⁹. Ayrıca bu kumaş-

⁵⁶⁷ A. Kruber, *a.g.e.*, s. 331.

⁵⁶⁸ MİD SSR., *Fond "Kirgiz-Kaysakskiye Dela"* 1740, d. 3. L. 23-ob i dr.

⁵⁶⁹ R. Karuts, *Sredi Kirgizov i Turkmenov na Mangışlak*, SPb., 1810, s. 59.

lar deri ve kürkün yerini alarak bozkır hayatına yeni bir tarz getirmiştir⁵⁷⁰. Halk arasında artan talep getirilen kumaş miktarını arttırmıştır. Zamanla getirilen malların etkisi ile Kazakların geleneksel kıyafetindeki değişiklikler dikkati çekmektedir⁵⁷¹. Böylece bozkırın dört tarafında Rus fabrikalarında üretilen ucuz kumaş çeşitleri kendi yerini almıştır.

F. Şvars, Kazakların eski zamanlardan beri kıyafette güzellik ve zarafetten öte, sadelik, rahatlık ve kullanışlı olmalarına önem verdiklerini, moda diye bir şey olmadığını, Cengiz Han ve Attila ordularının giydiği kıyafetleri giymeye devam ettiklerini belirtmiştir⁵⁷².

Kazakların giydikleri geniş, uzun kıyafet, hayatının büyük kısmını at üzerinde geçiren Kazaklar için pek uygun sayılmazdı. Asırlarca kıyafetin modeli hiç değişmedi, ancak kumaş türü ve süslemelerde değişimler yaşanmıştır. Genel olarak erkek kıyafeti iç gömlek, pantolon, üst giyim ve şalvardan ibaretti. Ucuz kalın kumaştan ve deve yününden dikilen kıyafete *çakman* deniliyordu. Bu Rusya'da *armyaçına* veya *kamlot* adıyla biliniyordu⁵⁷³. İşçi ve fakir Kazaklar, Türkistan'da yaşayan Kossak ve Rus askerleri de bu kumaştan dikilen gömlek ve pantolonları tercih ederlerdi⁵⁷⁴.

L. Meyer'e göre, *jeyde* dedikleri tunik şeklindeki gömlek, Güney ve Doğu Türkistan'da daha yaygındı. Basma, patiska ve bez kumaşından dikilen *köylek* iç

⁵⁷⁰ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 214.

⁵⁷¹ G. Kurmangaliyeva Ercilasun, *a.g.t.*, s. 149.

⁵⁷² İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 214.

⁵⁷³ L. Kostenko, *a.g.e.*, C. II, s. 73; F. Yefremov, *a.g.e.*, 1811, s. 45; Bozkırda bulunan Rus askerlerin uniformaları da *armyaçınadan* dikiliyordu. Çok ağır ve kaba görülmesine rağmen, kar, yağmur ve soğuk rüzgarlardan çok iyi koruyordu. Bkz: (D. İvanov, "Turkistanskiye Pohodi", *Voyennyj Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 6, SPb., 1873, s. 385);

⁵⁷⁴ A. Alektorov, *İnorodı v Rosii*, SPb., 1906, s. 49.

gömleği olarak bilinmiştir. İç pantolona *dambal*, üst pantolona *şalbar* denmiştir⁵⁷⁵.

V. Abaşın, Yedisu, Orta ve Doğu Kazakistan'da gördüğü bu pantolona *şım* dediklerini ve bunları yazlık ve kışlık olarak ayırt ettiklerini gözlemlemiştir. Ayrıca bozkırda yazın sıkı pamuktan yapılan, kışın ise yünlü ve koyun derisinden yapılan pantolon tercih edilmiştir⁵⁷⁶.

V. Potto, Türk halklarına özgü erkek kıyafetine *kaşkorse* denildiğini, genel olarak ev kıyafeti sayılarak aul ve çadır içerisinde giyildiklerini, dışarıda ise genelde *çapan* giyildiğini tespit etmiştir⁵⁷⁷. R. Karuts, *çapan* teriminin Kazakistan'ın dört bir yanında da aynı manayageldiğini söylemiştir⁵⁷⁸. Basit kesimli, uzun kollu geniş hilat, her Kazak erkeğinde bulunmuştur. Sultan ve hanların *çapan*ları kaliteli ve koyu kırmızı kadifeden dikilmiştir⁵⁷⁹.

Bozkırda yazın toz, güneş ve yağmurdan, kışın kardan koruyan üst kıyafete *jarğak*, *ton*, *şekpen*, *kebenek*, *kupi* ve *işik* denmiştir. Dikilmesi için koyun, at, deve, tilki, kurt ve değerli hayvanların kürkleri kullanılmıştır. Tilki pençeleri ve su samuru işlenmiş kıyafetin değeri daha yüksektir⁵⁸⁰. G. Fon Helmersen'in söylediği gibi, bu tür kıyafet halkın her sınıfının vazgeçilmez unsuru olmuştur⁵⁸¹.

Amerikan diplomatı E. Schuyer ve D. Kenanseyahatnamelerinde, zengin Kazakların Bayram ve Cuma günlerinde ipek elbiselerini, başlarına kenarları sırma kaplı ve bazen beyaz ve sarı sırma işlemeli kalpaklarını giyerek arzı endam ettikle-

⁵⁷⁵ L. Meyer, *Kirgizsskaya Step Orenburgskogo Vedomstva*, SPb., 1865, s. 249; M. Arnoldi, *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁷⁶ S. Abaşın, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁷⁷ V. Potto, *a.g.e.*, № 11, 1877, s. 168.

⁵⁷⁸ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁵⁷⁹ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 19.

⁵⁸⁰ N. Prjevalskiy, *İz Zaysana Cherez Hami v Tibet*, Moskva, 1948, s. 127.

⁵⁸¹ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 98.

rini söylemektedirler⁵⁸². Bazı seyyahlar erkeklerin başını hep renkli bezle sarıp do-laştıklarını ilave etmektedirler. Kazak erkeğinin taktığı şapkanın türü onun yaşı ve toplumdaki statüsüne göre değişmiştir. Yaşlı kesim daha çok *takiy* dedikleri takkeyi takınmıştır. Özel yapım takkeler çok nadiren de olsa Taşkentlilerden benimsenmiştir⁵⁸³.

Ç. Valihanov'un resimlerinde, Kazakların o dönemde taktığı takkeleri gör-mek mümkündür⁵⁸⁴. Ayrıca halk arasında *malahayi*, *tımak-berik*, *kalpak* adında at, koyun ve deve derisinden dikilmiş orijinal erkek şapkaları görülmüştür⁵⁸⁵.

Kazakların kullandıkları çizmelere gelince, S. Tyan-Şanskiy, onların sadece erkekler tarafından dikildiğini söylemiştir⁵⁸⁶. Seyyahlar bozkırda daha çok sarı veya kırmızı çizme, diğerlerinde ise yalnızca kaba işçilikten geçen ve boya görmemiş çizmeler gördüklerini dile getirmektedirler⁵⁸⁷. Zamanla çizmeler yalnızca deriden, büyük baş hayvanların ayak damarlarından işlenen tel ile ve uçları yuvarlak şekilde dikilmek suretiyle imal edilmişlerdir. Bunların modelleride mevsim ve kişi-nin yaşına göre değişim göstermektedir. Çizme çoğu zaman keçeden örülmüş çorap-lar ile giyilmektedir⁵⁸⁸.

Bozkırda bütün kıyafetler bayanlar tarafından dikilir ve bölgedeki fuarlarda satılırdı⁵⁸⁹. XIX. yüzyıl başlarından itibaren kadın kıyafeti dışarıdan gelmeye baş-lamış, ayrıca fabrika yapımı ithal malların miktarı giderek artmıştır. Ancak bayanlar

⁵⁸² E. Shuyler, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁸³ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 257.

⁵⁸⁴ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 111.

⁵⁸⁵ Alihanov-Avarskiy, *Pohod v Hivu*(Kavkazsskih Otryadov), SPb, 1899, s. 9.

⁵⁸⁶ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 372.

⁵⁸⁷ M. Arnoldi, "V Zakaspiyskom Kraye v 1877 Godu", *Voyenniy Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 9, SPb., 1885, s. 136.

⁵⁸⁸ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁸⁹ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. VI, s. 257.

yine de sadeliğe çok önem vermiştir. Bu da onların erkeklerden daha çok çalıştığını ortaya koymaktadır. Bölgeye gelen seyyahlar Kazak erkek ve bayan kıyafetlerinin benzerliğine hep vurgu yapmışlardır. Gördüğümüz kadarıyla bayanın kıyafeti gömlek, elbise ve pantolondan ibaretti. Zengin ve fakir bayan kıyafetleri hemen hemen aynıydı. Sadece zengin bayanların kıyafeti Sart ve Tajiklerden benimsedikleri ipekten, fakir bayanlarınki ise yün ve pamuktan elde edilmiş kumaşlardan dikilmiştir⁵⁹⁰.

R. Karuts'un tespitlerine göre, XIX. yüzyılın ortasında Kazak bayanları kıyafetlerini Rusya'dan getirilen fabrika yapımı, açık renkli kumaş ve özellikle basma kumaşından dikmeye başlamıştır. Kıyafetlerin daha firfırlı, volanlı, nakış ve şerit işlemeli olması dikkat çekmektedir. Otuz yaş ve üzeri bayanların renkli, özellikle de kırmızı giyinmesi ayıp sayılmıştır⁵⁹¹.

Erkek kıyafetinde yer alan *çapan*, bayanların da vazgeçilmez günlük üst kıyafetiydi. Bayanlar duruma göre çapanlarını pahalı kumaştan dikip, kürklerle şerit etmişlerdir⁵⁹². Sonradan gösterişli çapanlar gelinlerin kıyafeti olmuştur. Bölgede seyyahların ilgisini çeken bayan kıyafetleri arasında en gösterişlisi kürklerden yapılanlardı. Bu kıyafetler genelde tilki, tilki pençesi, samur ve bazen de keçi derisinden dikilmiştir⁵⁹³.

G. Glinki'nin tespitlerine göre, diğer milletlerdeki gibi, Kazak bayanların başörtüleri başı korumaktan ziyade toplumdaki sosyal durum ve statüsünü

⁵⁹⁰ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 215.

⁵⁹¹ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁵⁹² İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 133.

⁵⁹³ İ. Zaharova, R. Hodzhayeva, *a.g.e.*, s 79-131.

göstermek için takılmıştır. Çoğu zaman bayanlar başörtü olarak kafalarını birkaç *kezjavlık* dedikleri beyaz bezle sararlardı⁵⁹⁴.

Bozkır âdetine göre, genç kız evlenirken kendisinin hafif kız şapkasını *saukele* ile değiştirmiştir⁵⁹⁵. *Saukele* kızın ailesinin maddi durumundan bağımsız olarak her zaman için oldukça pahalı ve önemli bir kıyafetti. Çünkü bu şapkaların süsleme malzemesi kız çocuğunun doğumundan itibaren biriktirilmiştir. Bazı bölgelerde saukelelerin fiyatının yüz seçilmiş at ile eşdeğer olduğuna dair örnekler görülmüştür. Genç kız evlendikten sonra bu başlık eşinin ailesine geçmiştir⁵⁹⁶. İlk çocuğun doğmasıyla, saukeler *jelek* veya *kimeşek* denilen farklı bir başörtüyle değiştirilmiştir⁵⁹⁷.

Kazak çocuklarına gelince, onların kıyafeti birbirine benzerdi ve büyüklerinkinden pek farkı yoktu. Çoğunlukla uzun mavi renkli pamuklu gömlek, soğuk zamanlarda üzerine hilat veya *beşmet* (ceket), kafalarına kürkten şapka giyerlerdi⁵⁹⁸.

Seyyahların gözlem ve tespitlerine dayanarak kıyafet konusunda Kazak toplumunda önemli değişikliklerin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığını söyleyebiliriz. Bölgeye getirilen yeni ithal mallar bu sürecin hızlandırılmasını sağlamıştır. Ancak gördüğümüz kadarıyla, geleneksel Kazak kıyafetinin model ve şekli çok değişikliğe uğramamış, sadece kıyafetin kumaşındayenilikler söz konusu

⁵⁹⁴ G. Glinki, *a.g.e.*, C. I, s. 155.

⁵⁹⁵ Saukele başörtüsünün Kazak toplumundaki önemi çok büyüktür. Örnek olarak geleneğe göre, başlıktaki *beş değerli şey* olan deve, at, pahalı halı, kılıç ve kürkün birisinin yerine, bir saukele verilebilirdi. (*Sredniaziatskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, Red. S. Abaşin, Moskva, 2006, s. 38).

⁵⁹⁶ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁹⁷ E. Shuyler, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁹⁸ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 218.

olmuştur. Ayrıca, aynı dönemde sınırlara yakın bölgelerde, Kazak kıyafetinde Rus ve Tatar kıyafet kültürünün etkisini görmek mümkündür.

2.3. Takılar

Kazakların takılarının büyük kısmı, kıyafet ve başörtüsü ile alakalı olmuştur. Takı çeşitleri takan kişinin yaş ve aile durumuyla ilgiliydi. Bazı takılar belli bölgelerdeki halk grupların özelliklerini taşımıştır.

Bölgede gözlem yapan seyyahlar, Kazakların elbise ve şapkalarındaki süslemelere dikkat çekmişlerdir. Kazaklar giyimlerini nakış, şerit, gümüş kaplı rozet ve demir paralar ile süslemeye önem verirlerdi. Takıları çoğunlukla düşük ayar gümüşten, bakır ve çok nadiren altından yaparlardı. Altın takılar sadece çok zengin Kazaklar tarafından Orta Asya ustalarından satın alınmıştır⁵⁹⁹.

L. Meyerin gözlemlerine göre, bozkırda maddi koşulların izin verdiği ölçüde takılarla en çok rağbet gösterenler genç kızlar ve bayanlardı⁶⁰⁰. Onların takıları daha çeşitli ve gösterişliydi. Bekâr kızlar ördükleri örgülerin gümüş rozetler ile süslerlerdi⁶⁰¹. Evli bayanlar saçlarını iki veya üçe bölerek örüp boncuk, kurdele, düğme, hatta kurutulmuş yılanbaşları ile süslerlerdi⁶⁰². Sandık anahtarlarını örgülerinin ucuna süs olarak kullanan genç kızları da görmek mümkündü⁶⁰³.

Bazı bölgelerde bayanlar alınlarını gözlerine kadar kapatan *barpak* denen bereyleve ondan yanaklara inen gümüş ve incilerle bezenmiş *çupurtma* denen ipler-

⁵⁹⁹ İ. Zaharova, R. Hodzhayeva, *a.g.e.*, s. 130.

⁶⁰⁰ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 250.

⁶⁰¹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 310.

⁶⁰² K. Karuts, *a.g.e.*, s. 34.

⁶⁰³ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 373.

le süslenmişlerdir. Durumu iyi olan zengin Kazakların eşleri göğsünde el kadar gümüş ve bakırdan yapılmış *majran* denen madalyonları takmışlardır. Bazı yerlerde *şaşbau* dedikleri birbirlerine halkalarla birleştirilmiş altın takıları da görmek mümkündür⁶⁰⁴.

Bölgeye gelen seyyahlar, bozkırdaki bütün kadınların gümüşten yapılan kalın masif bilezik, küpe, kolye ve saç takılarını kullandıklarını belirtmektedirler. Ama çoğu zaman bozkırdaki bayanların sahip oldukları takılarının işçiliğinin kaba olduğunu ve güzel takıları nadiren gördüklerini dile getirmektedirler⁶⁰⁵.

Bunun dışında bozkırdaki takılarda koral, firuze, inci ve çeşitli renkli camlar nadiren de olsa kullanılmıştır. Bölgeye gelen Rus tüccarları zamanla boncuk ve camdan düğmeleri de getirmeye başlamıştır. Kazak erkeklerine gelince, tarih boyunca takı olarak yalnızca yüzük takmışlardır. Bazı zengin Kazaklar, yüzük üzerine kendi ismini kazıtıp mühür olarak kullanmıştır⁶⁰⁶.

Kıyafetlerin vazgeçilmez unsuru deri, ipek, kadife ve yünden yapılan kemer çeşitleri olmuştur. İlk bakışta kıyafetin önemsiz bir detayı gibi düşünsük de, takılan kemerler kişinin toplumdaki konumu hakkında bize bilgi vermektedir⁶⁰⁷. Zengin bayanlar kadife ve değerli parçalardan dikilen kemerlerini, gümüş ve değerli taş ile işlemişlerdir. Durumu iyi olmayanlar ucuz kumaştan veya deriden kemerlerle yetinmiştir. Erkekler, *kuşak* dedikleri kemerlerine av bıçağı, mermer ve barut için kese gibikonar-göçer insanına gerekli şeyleri ilıştirmiştir⁶⁰⁸.

⁶⁰⁴ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 83.

⁶⁰⁵ V. Potto, *a.g.e.*, № 11, 1877, s. 167.

⁶⁰⁶ İ. Zaharova, R. Hodzhayeva, *a.g.e.*, s. 130.

⁶⁰⁷ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 83.

⁶⁰⁸ İ. Zaharova, R. Hoszhayeva, *a.g.e.*, s. 31-79.

Bölgeye gelen seyyahların notlarında takı konusundaki bilgiler hemen hemen aynıdır. Yalnızca Kazak bozkırının kuzey ve kuzeybatısında görülen takı işçiliği onların ilgisini çekmiştir. Kiminin gözünde barbar ve medeniyetin alt basamaklarında duran Kazak halkının takı konusunda işçilik ve ustalıkları, çoğu kez yabancı gözlemcilerin hayretlerine mazhar olmuştur.

2.4. Eğlence

Kazaklar eski zamanlardan beri yaşadıkları zor şartlarda bile, hayatlarında eğlenceye yer ayırmış bir toplumdur. Bölgeye gelen seyyahlar bu halkın çok zor şartlarda yaşamalarına rağmen eğlenceye daima zaman ayırdıklarına hayretle değinmişlerdir. Dini bayramları az takip eden bu toplum, daha çok eski adetlere dayanan geleneklerin uygulanmasına özen göstermiştir.

Bozkırda eğlenceyi sevmeyen bir Kazak görmek mümkün değildi. Eğlence merasimleri çok ciddi bir şekilde organize edilirdi. Kazak bozkırının her tarafında büyük ve küçük eğlencenin tertip edilmesi için bir kişi görevlendirilirdi. Bu kişiler herşeyi organize eder; yarışlar düzenler, hediyeler verir, yemekleri dağıtır, sohbeti canlı tutar ve misafirleri hoşnut etmek için elinden geleni yapardı. Ev sahipleri eğlenceye çok saygın sultan ve biyleri davet edip törenin ciddiyet ve gösterişliliğini arttırmaya çalışırlardı⁶⁰⁹.

Levşin'in Kazakların eğlence kültürüne dair yaptığı tespitlere göre, bozkır diyarında eğlence misafirlerin bir araya toplanması ile başlardı. Ev sahipleri misafirlerden iki üç kişiye yemek ve içecekleri ikram etmek için yardım isteyebilirdi. Yemek

⁶⁰⁹ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 254-255.

ve içecekler yan yana sıralanmış özel çadırlarda hazırlanıp dağıtılırdı. Aralarındaki en saygın ve yaşlı kimseler eğlence sırasında yarışmalara seyirci kalmakla birlikte törenlere saygınlık ve ün kazandırmıştır. En sevdikleri eğlenceler şarkı söylemek, güreş yapmak, ok atmak ve ata binerek kendi marifet ve hünerlerini göstermek olmuştur⁶¹⁰.

Kazaklar için önemli törenler arasında evlenme, bebeğin dünyaya gelmesi, sünnet, ölüm ve ölüm yıldönümleri sayılmaktadır⁶¹¹. Bu törenlerin sonunda ailenin durumuna göre mutlaka büyük ziyafetler verilmiştir. Törene gelen akraba ve yakınları kımız ve hayvan getirerek ev sahibinin yükünü hafifletmeye çalışmışlardır. Ziyafet esnasında ve sonrasında, çeşitli yarışmalar düzenlenerek misafirler eğlendirilmiştir⁶¹².

E. Schuylerin gözlemlerine göre, bozkırdaki yarış eğlencelerine farklı yaşta olan kız ve erkekler katılma hakkına sahipti. Çoğu zaman katılımcıların sayısı yüzü aşmıştır. İştikakçiler çoğu kez birbirine benzer şekilde giyinir, atlarına benzer şekilde eyersiz ve üzengisiz olarak binerlerdi. Uzun mesafe yarışları, çok iyi binici olan Kazakları bile yormuştu. Yarışlar esnasında çok hızlı koşturulan atların ölmesi, bozkırda sıkça rastlanan bir vakaydı. Genç erkekler ve kızlar arasında düzenlenen kısa mesafeli yarışlar binicilerin çevikliğini gerektiriyordu⁶¹³.

Erkeklerin at üzerinde süratle giderken yaptığı okçuluk yarışları onların iyi bir nişancı olduğunu göstermekteydi. Güreş ve yemek yeme yarışları da her zaman heyecan ile takip edilmiştir. Yukarıda saydığımız yarışlarda marifetli ve başarılı olan-

⁶¹⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 342-343.

⁶¹¹ Kaufmanskiy Sbornik, Moskva, 1910, s. 221.

⁶¹² E. Bacon, *a.g.e.*, s. 51.

⁶¹³ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 40.

lar, her eğlenceye davetsiz gider ve memnuniyetle karşılanırdı⁶¹⁴. Bozkırın bazı bölgelerinde insanlar arasında koşu yarışları düzenlenmiştir. Fakat Kazaklar üşengeç ve yavaş olduklarından, koşu yarışmalarına çok nadiren rastlanmaktadır. Yarışlar arasında en sevdikleri at yarışına *bayge* denmiştir. Çok masraf gerektiren bu yarış ancak durumu çok iyi olanlar tarafından düzenlenmiştir⁶¹⁵.

E. Schuyler'in da dikkatini çeken ve Kazaklar arasında evliliğin bir parçası olarak görülen yarış *kız kuu* adıyla bilinmekteydi. Kurallar gereği, ata binmiş ve müthiş bir kamçı ile silahlanmış gelin adayı onunla evlenmek isteyen bütün genç erkekler tarafından takip edilir ve onu yakalayan kişi ile evlendirilirdi⁶¹⁶.

A. Kruber, kâğıt oyununu yeni öğrenen Kazakların, evde oturmaya mecbur kalınan soğuk zamanlarda, çadır ortasında yanan ocağın etrafında yan yana oturarak çeşitli akıl oyunlarını oynadıklarına şahit olmuştur⁶¹⁷. K. Abaza ise, Kazakların yaz kış tüm mevsimlerde iyi ve kötü, sevinçli ve hüznü zamanlarında en çok rağbet ettikleri eğlence türünün şarkı söylemek olduğunu belirtmektedir⁶¹⁸.

Genç kızlar özellikle bahar aylarında çok neşeli ve hayat dolu şarkılar söylemektedirler. Evli olan eşlerinden iyi muamele görmeyen bayanlar, erkeklerin kaba, acımasız olduklarından ve hayatın adil olmadığından dem vuran şarkılar seslendirmektedirler. Ayrıca düğün, cenaze ve yas törenlerinde söylenen bestelerin sayısı oldukça fazladır. Bozkırda yılın her mevsiminde, gezginci adını taşıyan kişiler büyük bir sevinçle karşılanırdı. Bu kimseler şiir ve şarkılarında Kazakların efsanevi tarihini irticalen söylemekteydiler. Ayrıca en sevilen eğlence şekillerinden birisi de

⁶¹⁴ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 51.

⁶¹⁵ K. Abaza, *a.g.e.*, s. 56.

⁶¹⁶ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁶¹⁷ A. Kruber, *a.g.e.*, s. 331.

⁶¹⁸ K. Abaza, *a.g.e.*, s. 54.

mani yarışmasıydı. Çoğu vakit iki veya daha fazla kişi sırayla karşı karşıya beyitler okurlardı. Gerçi müzik hep monotondur, fakat sözler o an uydurulup, irticalen söylenir ve çoğu zaman iğneli ve derin anlamlar taşırdı⁶¹⁹.

Bunun dışında bozkırda halkı eğlendiren *salıy* adı verilen kimseler bulunmaktaydı. Çoğu zaman bu adı taşıyan erkekler zengin ve gençti. Bozkır diyarında kadife elbisesi ve koyun derisinden çok geniş pantolon ile dolaşırlardı. Bu kişiler çok süslü olup gümüş ve altından bilezik ve büyük küpeler takınmışlardır. Ayrıca kendi atlarının kuyruklarına boncuk, kulaklarına küpe dikmişlerdir. Aul aul gezen bu kişiler, insanları eğlendirip şarkı söylerlerdi. Ancak gittikleri yerlerde genç kızlar bu kişilerin süslerini ondan almışlardır. Evine dönen *salıy* tekrar altın süsleri takınarak parası ve altını bitene kadar bu hayata devam etmiştir. Bu kişiler XIX. yüzyılın yirminci yıllarından sonra azaldı ve daha sonra bu adet tamamen yok oldu⁶²⁰.

Gördüğümüz gibi, Kazaklar konar-göçer bir toplum olmalarına rağmen, hayatlarının her safhasında eğlence ile haşır neşir olmuşlardır. Bozkır hayatının zor şartlarında yaşayan bu toplum, hayatlarından her daim hoşnut olmuşlar ve eğlence konusuna büyük önem vermişlerdir. Bu kadar geniş topraklarda birbirinden uzak mesafelerde yaşayan Kazakların bir araya gelmelerini sağlayan yine bu eğlence ve törenler olmuştur. Aslında bakılacak olursa Kazakların eğlence merasimleri, bu toplumun daima bir araya gelmeleri için tertip edilen bir sosyalleşme aracıydı.

⁶¹⁹ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 51.

⁶²⁰ *İzvestiya Orenburgskago Otdela Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva*, Sayı: 16, Orenburg, 1901, s. 33-36.

2.5. Yemek Kültürü

Kazakların yemek kültürü eskiden beri sürdükleri hayat şartlarına uygun olmuştur. XIX. yüzyılda bölgeye gelen seyyahlar, sayısız hayvan sürülerine sahip olan Kazakların sadece et yediklerini düşünmüştü, ancak bozkırda Kazak yemek kültürü ile karşılaşan yabancı gözlemciler: “Kazaklar hayvanlarını bir sermaye olarak görüp, yalnızca o sermayenin küçük bir bölümünü tüketmişlerdir”, diye belirtmektedirler. Bunun dışında konar-göçer hayatın bir özelliği de tamamen tedbirsiz olmasıdır. Kazaklarda da durum aynıydı. Seyyahların tespitlerine göre, genelde Kazakların yemek için belli vakitleri yoktu. Bu insanlar altı güne kadar yemeden içmedendayanabilmekteydiler⁶²¹. Ancak Kazaklar bu tür bir açlıktan sonra karınlarını doyurmak için hesapsızca yiyip içebilmekteydiler. Ayrıca, yemeğidüzenli öğünlerle değil istedikleri veya buldukları zaman yemişlerdir. Akşam yemeğini ancak çok zengin olanlar hazırlıyorlardı⁶²².

E. Bacon’a göre, Kazaklarda hayvan sayısının çokluğuna rağmen, sofralarında et çok az yer tutmuştur⁶²³. Baharın gelmesi ile daha çok koyun, kışın çoğunlukla at eti yenmiştir. Genel olarak düğün, cenaze ve büyük ziyafetlerde otuz at ve yüz elli koyuna kadar hayvan kesilmiştir⁶²⁴.

Bölgeye gelen seyyahların çoğu Kazakların en lezzetli ve en sevilen yemeklerinden birinin *kazı* veya *sucuk* dedikleri özel bir et olduğunu belirtmektedirler. Bunun yapımı için et tuzlanarak bağırsağa doldurulur, füme yapılarakve sucuk ola-

⁶²¹ M. Alihanov-Avarskiy, *a.g.e.*, s. 43.

⁶²² M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 76, 464.

⁶²³ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 39.

⁶²⁴ F. Yefremov, *a.g.e.*, 1811, s. 45.

rak tüketilirdi. Ayrıca *jal* denen atın boyun yağı da tuzlanır ve çok sevilen bir yiyecek olarak tüketilirdi⁶²⁵.

Bir yaşındaki tayı et, en makbul yemek olarak sayılırdı. Bu etten çok çeşitli yemekler yapılmıştır. İkram âdetinde verilen en meşhur yemek şüphesiz yer kazasında kaynatılmış koyun etinden yapılan *beşparmak*' tı⁶²⁶. Ana yemek yanında pilav, haşlanmış darı ile hayvan yağı, üzüm ve bitki kökleri karıştırılarak yenmiştir. Fakat böyle yemekler daha çok zenginlerin sofrasında görülmektedir. Bununla beraber ana yemeklerin yanında mutlaka *sorpa* veya *surpa* dedikleri, kaynamış et suyu içilmiştir. Bazı seyyahlar koyun etinin lezzetli olmasını, onların baharatlı taze ot otlamalarına bağlamıştır⁶²⁷.

Bunun dışında koyun ve at eti, ziyafet ve hastalık hallerinde, bir başkanın emri üzerine veya çok değerli bir misafir geldiği zaman kesilmiştir. Gelen misafire koyun kesip et pişirmek, onlar için gurur verici bir durumdu. Et pişirmekte usta olan bozkır toplumu, birisinin şerefine kesilen erkek koyuna *konağası* demiştir.⁶²⁸

N. Zeland, Kazaklarda inek, keçi ve deve etinin ancak belli durumlarda kesilip yendiğini ve diğer Müslümanlar gibi domuz etinden uzak durulduğunu tespit etmiştir. Yabani bitki, kuş ve balık eti ise Kazakların sofralarında çok nadiren görülmüştür⁶²⁹. Yemekler çoğu zaman *tezek* dedikleri kurumuş hayvan gübresi yakarak yapılmıştır⁶³⁰. Bu yakıtın gücü, ateş sıcaklığını uzun zaman koruyor ve kazan-

⁶²⁵ G. Kurmangaliyeva Ercilasun, *Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)*, Bışkek, 2008, s. 83.

⁶²⁶ P. Nebolsin, *Rasskazı Proyezjago*, SPb., 1854, s. 338.

⁶²⁷ İ. Georgi, *a.g.e.*, C. II, s. 128

⁶²⁸ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 200 224.

⁶²⁹ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 17.

⁶³⁰ L. Kostenko, *Turkistanskiy Kray, Opi Voyenno Statisticheskogo Obzrniya Turkestanskogo Voen-nogo Okrug*, SPb., 1880, s. 6.

larına daha az zarar veriyordu. Ayrıca bunlardan çıkan dumanın kokusu yemeklerin tadını diğer yakıtlara göre daha az bozmaktaydı⁶³¹.

A. Vambéry'nin gözlemlerine göre, Kazaklar un ve tuzu sadece buldukları zaman kullanmıştır ve ekmek kelimesi onlara yabancıdır⁶³². Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru bazı bölgelerde ekmeği sofralarda görmek mümkün olmuştur. Un-
dan yaptıkları ve yağda kızarttıkları en meşhur hamur işi *baursaktı*⁶³³. Sebze ye-
meklerine gelince, seyyahlar bu konuda hemfikirdir ve sebzenin bu toplum için hiç
de tanıdık olmadığı bir gerçektir.

Halk tarımcılığa alıştıktan sonra kolay ekilen tahıllardan çok çeşitli lapalar
yapmışlardır. Durumu iyi olmayanların sofralarında en meşhur yemek *butka* dedik-
leri darıdan yapılmış lapa çeşidiydi. Ayrıca bozkırda asıl beslenme temelini oluştu-
ran inek, koyun, keçi, kısırak ve deve sütünden yapılan süt ürünleri olmuştur. Fakir-
ler inek sütü ile koyun sütünü karıştırarak içerken, zenginler bunları birbirinden ayrı
ayrı içmiştir⁶³⁴.

XIX. yüzyılda Çin sınırlarında yaşayankonar-göçer Kazaklar Moğollar
gibikerpiç çay olarak bilinen en ucuz çay çeşidini satın alıyorlardı. Kalıplara sıkıca
doldurulan bu çay, tuğlaya benzediğinden öyle adlandırılıyordu. Kazakların han,
sultan ve diğer zengin kısmı, çayı bir alışkanlık haline getirip şeker ile içme kültü-
rünü edinmiştir. Ancak bu çayı bile her zaman bulamadıkları için çoğu kez kımız
içmişlerdir⁶³⁵.

⁶³¹ M. Venükov, "Zametki o Stepnih Pohodah v Srednüyü Aziyu", *Voyennyy Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 12, SPb., 1860, s. 273.

⁶³² A. Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, İstanbul, 1993, s. 153.

⁶³³ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 18.

⁶³⁴ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 50.

⁶³⁵ A. Alektorov, *a.g.e.*, s. 49.

Kımız bozkır halkının at sütünden yapılan en güzel ve vazgeçilmez içeceği idi⁶³⁶. Gelen misafire ilk önce bu içecek ikram edilmiştir⁶³⁷. Baharda içilen ilk kımız büyük şölen ve eğlencelere vesile olmuştur. Bu içecek tütsülenmiş deri tulumlarda kısırak sütünün mayalanması ile yapılmıştır. Halk arasında kımız keyif verici içecek olarak tanımlanmaktadır. Bu içeceğin kalitesi, kokusu ve tadı hayvanın beslenmesinden kaynaklanmıştır. Su katılmış kımıza *saumal* denmiştir⁶³⁸.

Türkistan'daki yabancıların kımızı, verem ve kansızlık hastalıklarına karşı ilaç olarak kullandıkları görülmektedir. 1891'de vereme yakalan F. Şvars, hayatını bu bozkır mucizesine borçlu olduğunu dile getirmektedir⁶³⁹. P. Golovaçev, konargöçerlerin kımızı kutsal içecek olarak gördüklerine, döküldüğü zaman büyük günaha girdiklerine inandıklarına, ayrıca Kossak ve Rus askerlere bu içeceği satarak veya başka şeylere değiştirerek gelir elde ettiklerine şahit olmuştur⁶⁴⁰.

E. Schuyler'e göre, bozkırda çok sevilen diğer içecekler, inek ve deve sütünden yapılan ayran ve özellikle Orta Asya'da arpadan yapılan ve bira yerine geçen *boza* meşrubatıydı. Bozanın etkisi sarhoş etmekten ziyade duyuları hemen uyuşturup hafifletmekteydi⁶⁴¹. Ayran ise, kaba konmadan önce sabanın içerisi her defasında karıştırılıp servis edilir, tatlı, ekşi tereyağı ile veya kaymak karıştırılarak tüketilirdi. Ayrıca buğday unu, lapa ile kızarmış darı veya bulgur ile de servis edilirdi⁶⁴².

⁶³⁶ *Trudi Ekspeditsii Imperatorskogo Ruskogo Geogtafiçeskago Obşestva po Sentralnoy Azii, Soverşonnoy v 1893-1895 g. pod Naçalstvom V. İ. Roborovskago*, C. I, SPb., 1900, s. 19).

⁶³⁷ Amerikan seyyahı D. Kenan, Kazaklarda misafirperverliğin en üstün safhasını, gelen misafire kımız ikram etme âdetinin olduğunu belirtmiştir. (D. Kenan, *a.g.e.*, s. 79).

⁶³⁸ A. Vambéry, *a.g.e.*, 1993, s. 135.

⁶³⁹ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 210-211, 262.

⁶⁴⁰ P. Golovaçev, *a.g.e.*, s. 123.

⁶⁴¹ E. Schuyler, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁴² A. Kruber, *a.g.e.*, s. 331.

Kazaklar yaz boyunca susuzluklarını gidermek için kaynatılmış sütü mayaladıktan sonra su ile karıştırıp *ayran* adlı bir içecek yapmışlardır. Durumu kötü olanlar benzer içkileri koyun sütü veya su ile karıştırılmış peynirden yaparak içmiştir. Yaz mevsiminde *irimşik* dedikleri koyun sütünden yapılan çökelek de bahar aylarında bozkır sofrasındakiyerini almıştır⁶⁴³.

Bahar ve yaz aylarında elde edilen süttten kaymak ve çeşitli peynirler yapılmıştır. Bunlar arasında en meşhuru *kurut* denilen kuru peynir çeşidiydi⁶⁴⁴. Süttten pişirilip, çeşitli şekillerde döküldükten sonra, güneşte taş gibi sertleştirilmek suretiyle elde edilirdi. Kazaklar seyahate çıktıklarında yanlarında mutlaka kurut bulundururlardı. Yolculuk esnasında deriden yapılmış ve *torsık*⁶⁴⁵ denen mataraya biraz su ve ufalanmış kurut koyulup, eritilerek güzel bir içecek elde edilirdi. Çoğu zaman konargöçerlerin yedikleri tek şey bu kurut olmuştur⁶⁴⁶.

Bölgede seyahat eden P. Golovaçev, çok zengin kimselerin yemeklerini ayrı çadırdı yaptığına şahit olmuştur⁶⁴⁷. V. Tronov, bazı bölgelerde Kazaklarda insanın zenginliğinin, onun çok yemek yemesi ve çok şişman olması ile ölçüldüğünü tespit etmiştir⁶⁴⁸.

Bunun dışında bozkırda asırlarca devam edenbir yemek adabı ve adeti mevzubahisti. Tüm bölgelerde görüldüğü gibi, yemek yenilirken bacaklar bağdaş kuru-

⁶⁴³ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁴⁴ E. Markov, *a.g.e.*, s. 160; Afganistan, Başkurt ve Perslerde meşhur kuru peynir cinsine *kurut* denmiştir. Bkz: (E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 41); Bazı kaynak ve belgelerde *kurt* kelimesi *krut* olarak görünmüştür. Bkz. (A. Levşin, *a.g.e.*, s. 304); “Rubruk Seyahatnamesinde”, Cengiz devrinin Moğollarında seyahate çıktıklarında yanlarında mutlaka *kurt* bulunduklarını görmekteyiz. Burada ilgimizi çeken husus, asırlar geçmesine rağmen kurutun isim değişikliğine uğramadan, Kazak toplumunda da aynı isimle görülmesidir. (M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 61, 77; E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 41; A. Kruber, *a.g.e.*, s. 325).

⁶⁴⁵ L. Kostenko, *a.g.e.*, C. I, s. 16.

⁶⁴⁶ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 76.

⁶⁴⁷ P. Golovaçev, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁴⁸ V. Tronov, *Materialı po Etnologii i Antropologii Kirgiz*, SPb., 1891, s. 9.

arak Türk usulünde oturulur veya dizlerüzerine çökülürdü. Çatal ve kaşık nadiren görünür veyemekler genelde el ile yenilirdi⁶⁴⁹. Seyyahların çoğunotlarında, Kazakların yemek yerken elden ziyade tahtadan yapılmış kaşıkları kullandıklarını belirtmişlerdir.

Bozkırın her tarafında yemek,büyükten küçüklere doğru misafirlere servis edilmiştir. Ayrıca sofradaki en saygın misafir kendi elleriyle evsahibine yemek yedirmiştir. Bu çok dikkat edilen bir saygı göstergesiydi. Sonra ortaya gelen koyun eti yine misafirler arasında itinayla paylaştırılmıştır. Koyun başı, kaburga, sırt ve kemik kısmı erkeklere, but kısmı delikanlılara, arka ayak kısmı bayanlara, ön ayak ev sahibinin büyük eşine, göğüs damatlara, omuz yaşlılara ve kuyruk kısmı genç kızlara ikram edilirdi⁶⁵⁰. Yemekten sonra eller nadiren yıkanır, erkekler parmaklarındaki yağı genelde çizmesinin derisine sürerlerdi⁶⁵¹. Bu durumun, bozkırda suyun zor bulunmasından kaynaklanıyor olması muhtemeldir.

Yemek esnasında konuklar ve ev sahibi tarafından, yemeğin eğlenceli ve anlamlı geçmesi için, sırayla güzel ve anlamlı konuşmalar yapılırdı. Yemek bittikten sonra yeniden sofralar kurulur ve eğlenceye devam edilirdi⁶⁵². Misafirlerin gitme vaktine doğru herkes ellerini ufki olarak göğüslerinin önünde tutarak ev sahibi için dua okur ve bunu “*Allahu Ekber*” sözleriyle tamamlardı⁶⁵³.

Seyyahların Kazak yemek kültürü ile ilgili verdikleri bilgilerde, onların eti az tükettiklerine dair bilgiler dikkatimizi çekmektedir. Oysa asırlarca geniş bozkırlarda binlerce hayvan sürüleriyle ömürlerini geçiren Kazak konar-göçerlerinin

⁶⁴⁹ E. Markov, *a.g.e.*,s. 170-171.

⁶⁵⁰ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 9.

⁶⁵¹ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 225.

⁶⁵² Z. İsmail, *Kazak Türkleri, Ankara, 2002*, s.166.

⁶⁵³ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 225.

temel yiyeceği etti. Bu durumu, seyyahların bölgeyi XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha sık ziyaret etmeleri ile açıklayabiliriz. Bu dönemlerde bölgede uygulanan yeni siyaset nedeniyle, sürülerini kaybeden ve zor duruma düşen Kazaklar hayvanlarını kesip yemekten imtina etmiş olmalıdırlar. Kazakların sömürüldüğü dönemlere denk gelen yabancı seyyahların böyle bir kanıya kapılmış olması bu şartlar altında normal sayılmalıdır.

2.6. Temizlik Kültürü

Kazakların temizlik kültürü konusunun, çok tartışma götüren bir konu olduğunu belirtmek gerekmektedir. Gördüğümüz kadarıyla yolu bozkırdan geçen seyyahların not ve raporlarında, halkın genel itibarıyla çok da sıhhi olmayan bir ortamda barınıp yaşandığı belirtilmektedir. Ancak bu bakış seyyahların geldikleri yerlere göre farklılık göstermektedir. Bozkırdaki yaşam tarzına göre gelişen bir temizlik kültürü tabikî vardı ve bu hususu iyi anlamak için onların sahip olduğu şartları ve koşulları dikkate almak gerekmektedir.

Kazaklar diğer konar-göçer halklar da olduğu gibi temizlik konusunda daima başarılı olamamışlardır⁶⁵⁴. Bu durumu bölgeye gelen seyyahlardan açıkça takip edebilmekteyiz. Onların tespitlerine göre, bozkırda elini yüzünü yıkayan birisini görmek çoğu zaman mümkün olmamıştır⁶⁵⁵. Ayrıca seyyahların gözlemlerine göre, bu toplumda göze çarpan en önemli hususlardan birisi, Kazakların dış görünüşlerine hiç dikkat etmemeleriydi. Erkekler seyrek çıkan sakallarına bakım yapmamakla birlikte

⁶⁵⁴ P. Golovaçev, *a.g.e.*, s. 117.

⁶⁵⁵ K. Abaza, *a.g.e.*, s. 54.

onu hiç kısaltmamışlardır. Sadece kafalarını kazıyıp sünnet olmalarını Müslüman olmalarına bağlamaktayız⁶⁵⁶.

Bölgede uzun süre seyahat eden F. Şvarsve R. Karuts, konar-göçer hayatın zor şartlarından dolayı su bulamayan Kazakların dere, nehir ve göllerde, yağmur ve kar altında fırsat buldukça yıkandıklarını söylemektedirler. Ancak doğal olarak bozkırda çok nadiren bulunan sabun ve diğer temizlik malzemelerini neredeyse hiç kullanmamışlardır. Ayrıca İslam kaidelerine göre, en azından el ve ayaklarını temiz tutmaya çalışmışlardır. Seyyahların çoğu, herhangi bir medeni insanın da bu şartlarda kaldıktan sonra, mecburenaynı yaşam biçimini benimseyeceğini iddia etmişlerdir⁶⁵⁷. Örneğin seyahat esnasında uzun zaman yıkanma fırsatını bulamayan seyyahlar, sağlığına bir zarar gelmediğini ve her şeye rağmen kendilerini iyi hissettiklerini belirtmişlerdir.

Gördüğümüz kadarıyla, çoğu zaman yemeği elleriyle yiyen Kazakların, ellerini veya parmak uçlarını nadiren sildikleri görülmüştür. Doğal olarak bu özellik onların konar-göçer bir halk olmalarından kaynaklanıyordu. Bunun dışında tükürük ve vücuttan atılan diğer şeyleri kum ve toprakla örtmeye çaba göstermişlerdir. İnsanlar bazı durumlarda temizlikten önce kendilerini düşünmek zorunda kalmışlardır. Tabakları ve çanakları silmeden önce, son damlaya kadar yiyip içmişlerdir. Sofradaki kalan kırıntıları silkmeyip, sonraki yemeğe kadar bırakmışlardır. Yemekten sonra ellerini yıkamakta acele etmemelerinin sebebi, eldeki kalan yağla çizmelerini

⁶⁵⁶ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 34.

⁶⁵⁷ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 222-237; R. Karuts, *a.g.e.*, s. 34.

parlatmak istemeleridir. Zaten elde ettikleri havlular soğuk ve susuzluk nedeniyle aylarca yıkanamamıştır⁶⁵⁸.

Seyyahların notlarına dayanarak XIX. yüzyılda bile, bozkırda bazı medeni kuralların uygulanamamasının halkın lehine olduğunu söyleyebiliriz. Geniş bozkırda temizlikten ziyade başka öncelikler mevcuttu. Bozkırda zor şartlarda hayat mücadelesi veren bu toplum için, temizlik meselesi hayatta kalmanın birincil koşullarından birini ifade etmiyor ve bu nispetten değerlendiriliyordu.

2.7. Eğitim

XIX. yüzyılın ilk yıllarında bozkıra gelen seyyahların tamamı, bölgede herhangi bir eğitim müessesesine rastlamadıklarını dile getirmektedirler. Ancak bu konu çok tartışmalı olmakla beraber, o dönemdeki Kazak toplumunun eğitim durumunu farklı açılardan incelemek gerekmektedir.

Bölgeyi ziyaret eden seyyahların çoğu Rus Çarlığı'na hizmet ediyor olduklarından, buradaki Tatar hocalar tarafından gerçekleştirilen dini ağırlıklı eğitime son derece olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşmışlardır. Çünkü böyle bir eğitim tarzının, bölgede uyguladıkları sömürge siyasetine engel teşkil edeceğine inanmaktadırlar. Örneğin, A. Levşin, Kazak toplumunun eğitimi konusunda örf, adet ve dini ilkelerinin olumsuz bir etken teşkil ettiğini dile getirmektedir. Ayrıca bozkırdaki eğitimi birkaç kötü makyas ile kıyaslayarak, onların bütün bildikleri şeylerin üzerinde olan batıl inançlarla kuşatılmış kara bulutların bu insanların

⁶⁵⁸ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 34-38.

gözlerini kör ettiğine işaret etmektedir. Onların düşüncesine göre, Kuran'ı Arap dilinden okuyan ve anlayan bir kişi büyük bir bilge sayılmakta idi⁶⁵⁹.

A. Kruber ise, Kazak toplumunda okuma yazma oranının çok düşük olduğunu, yalnızca hocalardan ders alan çocukların okuma yazma bildiğini, ancak öğrencilerin her şeye önyargılı olarak yetiştirildiklerini yazmıştır. Aynı zamanda hocaların da halkı aydınlatmaktan ziyade gericiliğe sürüklediklerinin altını çizmiştir⁶⁶⁰. G. Glinki aynı fikri paylaşarak bölgedeki eğitimininköy köy gezen hocalar tarafından gerçekleştiğini, ancak onların Kazak çocukları için çok faydalı olmadıklarını da söylemiştir⁶⁶¹.

Konar-göçer bir toplum olan Kazaklardamuayyen bir mektebin olması çok güçtü. Nadiren bazı boyların kendileri ile birlikte göç eden hocaları bulunmuştur. Bazı Kazak biyleri kendi çadırının avlusunda özel hoca tutarak çocuklara ders verdimiştir⁶⁶². Hanlar bile, bozkırda eğitimli Kazak sekreter bulma konusunda zorlanarak, Rus hükümetiyle aralarındaki yazışmaları düzenlemek için yardımcı Tatar hocalarını tutmuşlardır. Halkın büyük kısmının okuryazarlığı olmadığından, imza olarak boy damgalarını kullanmışlardır⁶⁶³. Ayrıca halk arasında Tatar dilinde okuyan ve yazan birisi büyük bir bilgin olarak kabul edilir, saygı ve sevgi gösterilirdi⁶⁶⁴.

Eğitimli kişilerin eksikliğini hisseden Kazak hanları, eğitimin önemini kavrayarak, halkın okumasıyla ilgilenmiştir. 1823'de Cihangir Han, bir genelge

⁶⁵⁹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 350.

⁶⁶⁰ A. Kruber, *a.g.e.*, s. 332.

⁶⁶¹ G. Glinki, *a.g.e.*, C. I, s. 163.

⁶⁶² T. Somuncuoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)*, Ankara, 2007, s. 106.

⁶⁶³ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 231.

⁶⁶⁴ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 350.

yayımlayarak cami ve mektepler açılmasını ve yaz aylarında eğitime çadır içinde devam edilmesini buyurmuştur⁶⁶⁵. Bu gelişmelere rağmen, bozkırda eğitim seviyesi düşük, yaygınlık ve sayı açısından çok yetersizdi.

Daha önce de defaatle belirttiğimiz gibi, Çarlık dönemi öncesinde Orta Asya'daki eğitim dinin etkisinde olduğundan tedrisat mektepve medreselerde Kuran okutulmasından ibaretti⁶⁶⁶. Uzun süre okuyan öğrenciler bile gördükleri eğitimden olumlu sonuç alamamıştır. Ancak sonradan, eğitim alanında bir kısım değişiklikler olup, Rusça ve Kazakça okullar açılmıştır⁶⁶⁷. Rus okullarında din ilkelerine olumsuz şekilde tesir edecek şeylerin öğretilmesinden korkan Kazak aileleri, çocuklarını bu okullara göndermemiştir. Rus İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da eğitim zorunlu değildi⁶⁶⁸.

XIX. yüzyılın ortasına kadar bu mektepler çoğunlukla dini eğitim vermiştir. Ayrıca buraya çoğunlukla erkek çocukların gelmesi, kız çocuklar arasında okuryazar oranının düşük olmasına sebep olmuştur. 1813'de Omsk, 1825'te Orenburg şehirlerinde Kazak talebeleri için sınıflar açılmıştır. Ancak çoğu zaman kalabalık Kazak ailelerinden okumak için kura çekilerek sadece bir çocuk gönderilirdi⁶⁶⁹. Okulu bitiren zeki Kazak çocukları, Rus liselerine yollanmıştır. Nihayet 1841'de, bir Kazan Tatarının idaresinde, Kazakların kendi liseleri kuruldu. Çar hükümeti de Kazak talebelerini Rus okullarında okutmaya başlamıştır⁶⁷⁰. Omsk

⁶⁶⁵ T. Somuncuoğlu, *a.g.m*, s. 106.

⁶⁶⁶ A. Dmitriyeva, *a.g.e.*, s. 120; S. Zikov, *a.g.e.*, № 8, 1868, s. 268.

⁶⁶⁷ G. Spasskiy, *Aziyatskiy Vestnik*, SPb., 1825, s. 288

⁶⁶⁸ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 269-270.

⁶⁶⁹ V. Tronov, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁷⁰ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 93-94.

şehrinde açılan Asya Okulu Kazak erkek çocukları arasından yeni idarenin yönetim sistemi için tercüman ve memur hazırlıyordu⁶⁷¹.

General L. Kostenko, bize 1871 yılında Vernıy şehrinde eğitimin ne durumda olduğunu anlatmaktadır. O dönemde şehirde kütüphane olmadığını ve mevcut literatürün ancak askeri birimler tarafından yazılan kitap ve dergilerden ibaret olduğunu belirtmektedir. Ayrıca verdiği bilgilere göre, Almatı bölgesinde dini okulda yüz yetmiş erkek ve otuz dokuz kız, Almatı yerleşik okulunda kırk beş erkek, Tatarların yaşadığı bölgede, mollaların ders verdiği okulda yetmiş ve mesleki okulda yirmi bir öğrencinin okuma yazma dışında çeşitli meslekler edindiklerini belirtilmektedir. Ayrıca bahçıvan okulunda yirmi bir öğrenciye bu mesleğin inceliklerini öğreten tecrübeli Kırımli bir hoca bulunduğunu söylemiştir⁶⁷². Ancak söylemek gerekir ki, bu kadar kalabalık öğrenci topluluğu arasında, yabancılara nazaran, yerli çocukların sayısı yok denecek kadar azdı.

Bölgede faaliyet gösteren yabancı gözlemcilerden, Kazak çocuklarının eğitim konusundaki düşüncelerini de görmek mümkündür. Örneğin A. Semenov, Kazak toplumunun iyi bir zekâ potansiyeline sahip olduklarını ve her şeyi çabuk kavramalarına rağmen, içlerinde cahil insan oranının çok yüksek olduğunu belirtmiştir⁶⁷³. N. Zeland, yaptığı tespitler sonucunda, okula giden Kazak çocuklarının matematik, resim ve el işlerinde başarı gösterdiklerini, ancak lisan öğrenme ve diğer bilimlerde zorlandıklarını söylemiştir⁶⁷⁴.

⁶⁷¹ S. Tolstova, *a.g.e.*, C. II, s. 347.

⁶⁷² L. Kostenko, *a.g.e.*, C. I, s. 172-173.

⁶⁷³ A. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 369.

⁶⁷⁴ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 73.

F. Lobiseviç, kızların okumayazma bilmemesinin sorumlusu olarak Kazak ailelerini göstermiştir. Ona göre, bazı aileler kızlarına sadece okumayı öğretiyor ama onları yazarlıktan mahrum bırakıyordu⁶⁷⁵. Ancak seyyahların bıraktığı notlardan istisnai durumların olduğunu görmekteyiz. Özellikle XIX. yüzyılın sonuna doğru, Rus sınırlarına yakın bulunan okullarda kız çocukların eğitim gördüklerini, hatta erkek çocukları ile beraber aynı sınıfta ders dinlediklerini görmek mümkündür⁶⁷⁶.

Orenburg Valisi Neplüev, 1840 yıllarında Askeri Lise’de Bükey Orda’sında⁶⁷⁷ Kazak çocukları için on kişilik burs ayırmıştır⁶⁷⁸. Gençler okulu bitirdikten sonra Orda’larına dönerek burada yerel yönetimin en alt kademelerinin birinde işe girmişlerdir. Böylece aldıkları özel askeri eğitim onlar için bir fayda etmemekle beraber bozkır hayatında gereksiz kalmıştır. Bu durumu düzeltmek isteyen Orda’nın idare başkanı, çocukların halkı için daha faydalı olmaları, tıp ve mesleki okullarda okumaları için burs talep etmiş, ancak bu istek olumsuz bir şekilde karşılanmıştır. 1866 yılına kadar çocuklar yalnızca askeri okulda eğitim almaya devam etmişlerdir. Daha sonra burslar ortadan kaldırılıp, Kazak çocuklarının gittikleri bu tek okulun kapısı onlar için tamamen kapanmıştır⁶⁷⁹.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rus Coğrafi Cemiyeti’nin verdiği bilgilere göre, Rus sınırlara yakın yerleşim merkezlerinde on bir okul açıldığını

⁶⁷⁵ F. Lobiseviç, “Turgayskaya Oblast i Yeye Ustroystvo”, *Voyennyy Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 4, SPb., 1871, s. 278.

⁶⁷⁶ *Vnutrennyaya Kirgzkaya Orda*, *Kratkiy Statistiçeskiy Oçerk*, Astrahan, 1891, s. 65.

⁶⁷⁷ Bükey veya İç Orda 1801-1876 yıllarında Rus hâkimiyetinde varlığını sürdüren vassal Kazak hanlığıydı. Küçük Cüz’da hanlar arasında kargaşa ve anlaşmazlık başladığında, Nuralı Han’ın küçük oğlu Bükey, Rus idaresinden izin alarak beş bin çadırla Ural ve Volga nehirleri arasındaki topraklara göç etmiştir. İlk Han’ın isminden dolayı, bu Orda Bükey Orda’sı adını almıştır. (*Vnutrennyaya Kirgzkaya Orda*, *Kratkiy Statistiçeskiy Oçerk*, Astrahan, 1891, s. 66).

⁶⁷⁸ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 232.

⁶⁷⁹ *Vnutrennyaya Kirgzkaya Orda*, *Kratkiy Statistiçeskiy Oçerk*, Astrahan, 1891, s. 66.

görmekteyiz. Öte yandan Kustanay bölgesinde Rus Çarlığı tarafından ilk aul okulunun açılması söz konusudur. Okuldaki iki bin yüz öğrenciden 1300'ü Kazak çocuklarıydı. Bununla beraber Aktübinsk, Kustanay ve İrgiz şehirlerinde ilk büyük kütüphaneler açılmıştır⁶⁸⁰. Aslında Rus Çarlığı bu okullar aracılığıyla kendi sömürge yönetimine kadrolar yetiştirmeye çalışmıştır.

1869 yılına kadar kendi yazı diline sahip olmayan Kazak toplumu, Tatarların benimsedikleri Arap-Tatar alfabesini kullanmışlardır. Ancak bu alfabe Kazak dilindeki ince ve kalın vurgu ve imlalarını ifade etmediği için, önce Rus Ortodoks misyoneri N. İlminskiy, sonradan onun öğrencisi olan V. Katarinskiy ve doğubilimci P. Melioranskiy ile beraber Altay gramerine dayanarak, ilk Kazak gramerini ortaya çıkarmışlardır⁶⁸¹.

Türkistan'da eğitim alanında faaliyet gösteren N. Ostroumov, Kazak çocuklarında milli duygu ve özellikleri uyandıracak, olumlu etkileyecek her şeye çok ihtiyatlı yaklaşmıştır. Kazak çocuklarına Rus Çarlığı'nı, ulu ve güçlü devlet olarak öğretilmesinde gayret göstermeyi önermiştir⁶⁸². Ayrıca çocuklara Rus dili ve kültürünü öğretmekte çaba gösteren Rus Çarlığı, onların ileride kendilerinin manevi ve kültürel kalkınmasına daha büyük faydalarının dokunmasını ummuşlardır⁶⁸³.

Aynı dönemde Orenburg Genel Valisi F. Barabaş, bu fikre katılarak Kazak çocuklarına küçük yaştan itibaren Rus kültür ve ideolojisini öğretmekle, Rusya'nın

⁶⁸⁰ *İzvestiya Orenburgskago Otdela Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva*, Tipo-Litografiya N. M. Radionova, Sayı: 17, Orenburg, 1902, s. 297, 487.

⁶⁸¹ V. Katarinskiy, *Gramatika Kirgizskago Yazıka. Fonetika, Etimologiya i Sintaksis*, Orenburg, 1906, s. 1; P. Melioranskiy, *Kratkaya Gramatika Kazak-Kirgizskago Yazıka*, SPb., 1894, s. I; V. Katarinskiy, *Gramatika Kirgizskago Yazıka. Fonetika, Etimologiya i Sintaksis*, Orenburg, 1906, s. 1.

⁶⁸² "Kazahstan v Naçale XX. Veka", *Metodologiya, İstoriografiya, İstočnikovedeniye*, Sbornik Statey, Vıpusk II, Almatı, 1994, s. 51.

⁶⁸³ F. Lobiseviç, *a.g.e.*, № 4, 1871, s. 278.

geleceği için iyi birer vatandaş olmalarını ve fanatizm anlamına gelen “Magometan” dininden uzaklaşacaklarını umut etmiştir. Bu yolu izlemek ve belirlenen hedefe ulaşmak için Kazak bozkırının tüm bölgelerinde büyük Rus sistemini yaymak gerektiğini, bu okullardaki Rus öğretmenlerin verdiği eğitim ve terbiye yolu ile onları değiştirme beklentisini dile getirmektedir. Rus dili, tarih, kültür, din ve diğer Ruslaştırma politikasına yönelik programlar düzenleyip, yeni Kazak-Rus neslin ortaya çıkacağını hatta halkın Rus yaşayış tarzı, bilim ve hayatın diğer safhalarına kadar değişeceğine dair öngörülerde bulunmuştur⁶⁸⁴.

XIX. yüzyılda Kazak bozkırının dört tarafında eğitim alanında gördüğümüz manzara pek olumlu sayılmazdı. Yalnızca, bölgedeki Tatar hocalarının etkisi artmış ve eğitimde eskiye nazaran bir gelişme görülmüştü. Cedit hareketini oluşturan Kazan Tatarları, bölgede yeni usul okul sistemini uygulamaya çalışmışlardı. Bölgede görevde bulunan Rus yetkileri Kazakların Tatar hocaları ile bir araya gelmesinin kendi milli çıkarlarını olumsuz etkileyeceğini anlamışlardı. Bu nedenle Kazan Tatarlarının göçebelerin arasında yerleşmeleri yasaklanıp daha sonra okullarda hocalık yapmaları da yasaklanmıştır⁶⁸⁵.

Görüldüğü gibi, sömürge siyasetini uygulayan Rus Çarlığı, bu toplumun benliğini silmek için eğitim alanının kolay bir yol olduğunu anlamıştı. Bozkırda ağırlaşan ekonomik şartlar altında yaşayan Kazak toplumunun geleneksel eğitim metodlarının, bölgede hızlı bir şekilde uygulanmaya başlayan yeni Rus sömürüsü ve asimilasyon siyasetine karşı koyması imkânsızdı. XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Kazak aydınları bu siyaseti önlemek için, Kazak toplumunda eğitim alanında

⁶⁸⁴ *İzvestiya Orenburgskago Otdela Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva*, Tipo-Litografiya N. M. Radionova, Orenburg, 1902, s. 297, s. 487.

⁶⁸⁵ T. Somuncuoğlu, “Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı’nda İslam ve Modernleşme”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 2014, s. 229-232.

yeni reformaları uygulamaya çalıştılar. Ancak bölgede gücünü arttıran Çarlık rejimi, çoktan bölgenin kontrolünü ellerine almış ve uzun yıllar boyunca diğer alanlarda olduğu gibi eğitim ve kültür alanında da uyguladığı Ruslaştırma ve asimile etme siyasetinden vazgeçmemiştir.

2.8. Sözlü Edebiyat

Dil bir milletin canlı tarihidir. Bir milletin geçmişi de, bugünü de dille ifade edilir, ayrıca dil bir milletin varlığının en önemli kanıtıdır. Kazak milleti için de dil hayat memmat meselesidir.

Kazak Türkçesi çok zengin bir dildir ve Tatar, Başkurt, Nogay, Kırgız gibi Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk Lehçeleri grubunda yer alır⁶⁸⁶. A. Levşin, Kazak dilinin değişikliğe uğramış Türk lehçesinden geldiğini belirtmektedir⁶⁸⁷. Kazak dili üzerinde araştırma yapan Rus ansiklopedisti ve gazeteci A. Starçevskiy de aynı fikri paylaşmaktadır⁶⁸⁸.

XIV. yüzyılda Moğollar Orta Asya'ya hâkimolmalarına rağmen, buradaki halkların dillerini benimsemişlerdir. Kirey, Kongrat gibi bazı Moğol kabilelerine günümüzde de Kazak kabilelerinde rastlanmaktadır. Bundan dolayı Kazaklar Türk Moğol karışımından ortaya çıkıp, ilklerin dilinde konuşup, diğerlerinin yüz hatlarını taşımaktadırlar⁶⁸⁹.

⁶⁸⁶ M. Alihanov-Avanskiy, *a.g.e.*, s. 9; A. Dmitriyeva, *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁸⁷ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 350.

⁶⁸⁸ A. Starçevskiy, *Sibirskiy Perevodçik*, SPb., 1893, s. 400.

⁶⁸⁹ S. Zikov, "Vodvoreniye Russkoy Vlasti v Sredney Azii", *Voyennyj Sbornik*, Red. Menkov, № 8, SPb., 1868, s. 256.

Kazak boylarının konuştukları dil aynıydı, ancak Büyük Orda uzun süre Taşkent ve Hokand topraklarında göç ettikleri için Çağatay lehçesinin tesirinde kalmıştır⁶⁹⁰. Ayrıca Kazakların çoğu Kazan, Astrahan, Tobolsk ve Semipalatinsk'te yaşayan Tatarların (Nogay) kullandığı dili konuşmuşlardır. Çünkü onların konuştukları dil ortak eski Türk diliydi. Kazak ve Tatar dillerinin farkı, kelime değişimindedir. Örneğin: şin(ş) harfi her zaman sin (s) harfi yerine geçmektedir, mesela *bayguş-baygus*, *fakir*; *fı* (f), *bı* (b) veya *pi* (p) *fatıha-batıha* (fatıha)⁶⁹¹, *yakşı-jakşı* (iyi), *yaman-jaman*(kötü), *yok-jok* (hayır) ve saire⁶⁹². Zamanla İslam'ın ve komşu devletlerin etkisiyle, Kazak diline Arap, Moğol, Tatar hatta Rus kelimeleriningirdiğini görmekteyiz.

Kazakları diğer topluluklardan ayırt eden en büyük özellik, şiiri sevmeleri ve düşündüklerini güzel izah etme sanatına sahip olmalarıdır. Dolayısıyla bozkırda sözlü edebiyatın en iyi seviyeye ulaştığını söyleyebiliriz⁶⁹³.

Sözlü edebiyat ürünleri yazının bulunmadığı dönemlerde oluşmuş, ağızdan ağıza, kuşaktan kuşağa geçerek varlığını sürdürmüştür. Folkloru genel olarak uygar toplumlar arasında yaşayan ve atalarının geleneklerini sözlü olarak devam ettiren halklar ortaya çıkarır. Kazaklar milli karakter özelliklerini, örf ve adetlerini, medeniyetlerini, sosyal, siyasi ve iktisadi durumlarını, arzu ve ümitlerini, dünya görüşlerini çok eski zamanlardan beri destanlar, efsaneler, masallar, türküler, maniler, atasözleri, bilmece, atışmalar, ninniler ve şiirlere günümüze kadar getirmişlerdir.

⁶⁹⁰ XIX. yüzyılın ortalarına kadar Türkistan'ın her tarafında Çağatay dili kullanılıyordu. Türk hükümetlerin, hanların, bey ve ahalinin iş ve muamele dili de buydu. (Z. Togan, *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 486).

⁶⁹¹ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 383-389.

⁶⁹² M. Alihanov-Avarskiy, *a.g.e.*, s. 41; G. Spasskiy, *a.g.m.*, s. 171.

⁶⁹³ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 369- 370.

XIX. yüzyılda Avrupa’da Orta Asya hakkında yanlış hükümler sürdürülerek, konar-göçer boyları halen barbar, düzensiz ve vahşi olarak görmüşlerdir. Kazakların da kaba ve barbar bir toplum oldukları fikrinden de hiç vazgeçmemişlerdir. Oysa bu “barbarların” kendine ait sözlü bir edebiyatı vardı. Edebiyat istidadı ve irticali bütün konar-göçer halkların özelliği idi⁶⁹⁴. Kaygısız konar-göçer hayat, sürekli açık yıldızlı gökkuşağı ve doğa, bozkırın uçsuz bucaksız benzeri olmayan manzarası Kazaklarda edebi özelliklerin ortaya çıkmasının en büyük nedeni olmuştur.

Ç. Valihanov: “*Bozkırlarda açık havada dünyaya gelen Kazaklar, herhangi bir eğitim görmeden, doğa tarafından özenle yetiştirilmiştir. Hayatların zor şartlarına rağmen, Kazak halkının kendilerine ait şarkı, destan, masal ve şiirleri mevcuttu. Fakat Kazak dilinin tek serveti olan edebiyat kâğıda yazılmadan sözlü olarak ağızdan ağıza geçmiştir*”, diye belirtmektedir⁶⁹⁵.

Bölgeye gelen seyyahların yerli halktan dinlediği ve bizzat not ettikleri destanlar bunun mutlak delilidir⁶⁹⁶. Şiir ve şarkılar halinde, nesilden nesile aktarılan bu zengin edebiyat, tamamen sözlüydü ve zamanla onların içeriği mutlaka ufak tefek değişikliğe uğramıştır⁶⁹⁷. Bazı seyyahlar, onların tamamen değişime uğradıklarını ve birkaç nesil sonra destanın tamamen başka şekilde aktarıldığını belirtmişlerdir⁶⁹⁸.

Sevdikleri müzik tarzı ise daha çok lirik ve epik içerikliydi⁶⁹⁹. Halkın günlük, sıradan ve seremonik şarkı çeşidi sayısızdı⁷⁰⁰. Şarkıları ayırt etmeksizin erkek

⁶⁹⁴ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 302-385.

⁶⁹⁵ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. IV, s. 302-385.

⁶⁹⁶ İ. Anıçkov, *Pamyatniki Kirgizskago Narodnago Tvorçestva*, Kazan, 1896, s. 3-16; A. Divayev, *Pamyatniki Kirgizskago Narodnago Tvorçestva*, Kazan, 1897, s. 5-61.

⁶⁹⁷ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 351.

⁶⁹⁸ P. Golovaçev, *a.g.e.*, s. 128.

⁶⁹⁹ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 204.

ve bayanlar söylemiştir. Ayrıca düğünlerde genç kızlar ve erkekler sözlü ve şarkı üzerine yarışlar düzenleyerek büyük hediyeler kazanmıştır.⁷⁰¹. A. Levşin, Kazak halkından yazıya döktüğü şarkı ve şiirlerden birçok örnek çevirerek eserlerinde kullanmıştır:

*Sürmesiz siyah kaşlar,
Beni kendinize bağladınız.
Seni çok seviyorum,
Fakat beni kovuyorsun.
Ata yem verince,
Yolda atsız kalmazsın;
Kız için başlık ver,
Bir asır ondan ayrı kalmazsın.*

*Şahin ördeklere saldırdı,
Sürü de çok büyüktü
Ben ise çok hastayım,
Yemek aklıma gelmiyor.
Kapı karşısında sular,
Eteğimi yaşlattı;
Komşu köyde iki kız,
İkisi de bana âşık.*

*Çam ağacı büyüdü,
Üzerini sis kapladı;*

⁷⁰⁰ A. Vambéry, *Oçerki Sredney Azii. Dopolneniye k "Puteşestviyu po Sredney Azii"*, Moskva, 1868, s. 270-277.

⁷⁰¹ Fransız seyyah-araştırmacı Kapus "La Musique chez les Kirghizes et les sartes" monografisinde Kazakların müzik ve şarkı sanatını şöyle anlatmıştır: "Kazak şarkı ve müzikleri hislerini en iyi şekilde anlatır; hatta Kazak gamması ve notalarının aralık oranı bizim gamma ile aynıdır. Şarkıları minorlu olduklarından, melodileri melonkali ve yumuşak şekilde söylenmiştir. Motifleri ritmin genişliğiyle ve onurlu söyleyiş tarzıyla dikkat çekmektedir. Genel olarak Kazaklar ve diğer Orta Asya bölgesinde yaşayan göçmenler müzik ve şarkıyı çok sever ve her fırsatta da söylerler. Kazak melodisi bozkırın kızı olup tüm güzelliğini oradan almaktadır". (İ. Yerofeyeva, a.g.e., s. 240).

*Dün beni kovdun,
Ancak bir gün mutlaka seversin.
Bu karı görüyor musun?
Sevdiğimin teni daha beyaz.
Kesilmiş koyundan akan kırmızı kanı görüyor musun?
Yanakları daha kırmızıdır.
Bu yanmış kütüğü görüyor musun?
Sevdiğimin saçları daha siyahtır.
Hocalar neyle yazdıklarını biliyor musun?
Kaşları mürekkepten daha siyah.
Yanan ateşi görüyor musun?
Gözleri onun gibi yakar⁷⁰².*

Kazak şarkı ve müziği hakkında en güzel tasvir örnekleri ünlü Rus seyyahı G. Potanin'in aktarımlarından öğrenmekteyiz. Bozkır toplumunun müzik ve şarkılarının çok zengin anlamlar taşıdığını o hatıralarında: “İçimden öyle geliyorki, sanki tüm bozkır şarkı söylüyor” diyerek dile getirmektedir⁷⁰³.

V. Lipskiy, onları değişik Rus lehçe motiflerine benzettiğini belirtmiştir⁷⁰⁴. Bozkırın her tarafında söylenen şarkılar bazı zamanlar çalgılar eşliğinde düet, terset ve dörtlü şeklinde söylenmiştir⁷⁰⁵. Ancak halkın duygusal ruhunun dinlendirilmesi ve coşturulmasına yardımcı olan müzik aletlerin sayısı pek azdı. Destan ve şarkılar Kazakların en yaygın müzik aletleri olarak bilinen *dombra* ve *kobız* ile desteklenerek söylenmiştir⁷⁰⁶.

⁷⁰² A. Levşin, *a.g.e.*, s. 353.

⁷⁰³ A. Kazaçkov, *a.g.b.*, s. 2.

⁷⁰⁴ V. Lipskiy, *a.g.e.*, s. 145.

⁷⁰⁵ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 353.

⁷⁰⁶ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 29; Dombra, iki oğlak barsağından Burma ile yapılan telli bir sazdır. Ünlü seyyah A. Vambéry Kazak dombrası için: “Türk müziğinin Orta Asya Türkleri’nden Anado-

Şiir olarak destanları söyleyen kişilere *akın* denmiştir. Kazaklar destanlarını sadece sözlü olarak dilden dile söylenmek suretiyle aktarılmış, kâğıda yazılmasını gerek görmemiştir. Bazı destanlar o kadar uzundur ki, onu anlatmak için üç gün gerekmektedir. Destanları söyleyen insanlar auldan aula dombra ile gezen şarkıcı ve destan söyleyen şahıslardır⁷⁰⁷.

İngiliz seyyah, ressam ve mimar T. Atkinson, akınlar hakkında: “*Eski Yunanlarda Gomer’in (Homeros) saygısını gören kişiler*” olarak bahsetmiştir⁷⁰⁸. Akınlardestan ve şarkılarını çoğu zaman birilerini överek saatlerce söylemiştir. Sözü bitince övdüğü kişiden zenginliğine göre ödül beklemiştir. Aldığı ödülü beğenmediği takdirde de, o kişinin cimriliği hakkında besteler uydurmuştur⁷⁰⁹.

Bu kişiler halkın içinde çok saygı görürdü ve toplu merasim ve faaliyetlerin vazgeçilmez konuklarıydı. At yarışlarında, cenaze, düğün ve çocuk doğumunda akınlar başköşede oturan kişilerdi. Bazı akınlar para için değil de, yalnızca kendi yeteneklerine ve yaptığı işe olan sevgiden ötürü böyle toplantılara katılmıştır. Her boy mutlaka böyle yetenekli ve sanatkâr insanlara sahipti. Bozkırda çoğu zaman boylar arasında en iyi akın unvanı için yarışlar düzenlenmiştir. Böyle atışmalar halk arasında çok ilgi çekmiş, sevgi ve saygı görmüştür. Toplumda da akınların sözü ve öğütlerine çok dikkat edilmiştir⁷¹⁰.

lu yürüklerine kadar hep aynı olduğunu kaydetmektedir” diye söylemişti. (R. Çelebi, a.g.e., s. 14). Eski Kazak müzik aleti olan kobız, bize biraz kemanı hatırlatmaktadır. Tellerin at kılından çok kalın şekilde yapılmıştır. Bu çalgı vilonsel gibi diz arasında tutularak kısa yay ile çalınmıştır. (A. Levşin, a.g.e., s. 353).

⁷⁰⁷ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 302-385.

⁷⁰⁸ J.Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁷⁰⁹ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 370.

⁷¹⁰ N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 252.

Kazak toplumunda şiir ve türkülerin birçok türü mevcuttu. Bunlardan biri, *jir* veya rapsodi sanatıdır. Bütün bozkır *jirları* kobuz eşliğinde icra edilmiştir. Jirin konuları genelde kahramanların hayatını ve halkı için yaptığı fedakârlıkları konu edinmektedir⁷¹¹. *Jilav* türküleri ise, mezar başındaki söylenen ağıtlardır. Genelde bayanlar tarafından irticali olarak söylenmiştir. Seyyahlar en ünlü ve acılı ağıtların Orta Orda'da söylendiğini kaydetmişlerdir. *Kaim* türküleri, düğünlerde gençler arasında soru cevap atışma şeklinde söylenmiştir. Bu tür şiirler dört mısradan oluşmakta olup, ikinci ve dördüncü mısralar birbirleriyle kafiyelidir. Bulmaca, epigram ve şaka yollu beddua konularını içermektedir. *Kara ulen* şiir ve türküleri ise, dört mısradan oluşmakta olup anlamdan çok ritmik önem taşıyan parçalardır. Kazak şiirinde zamanla ortaya çıkan en son türkü türü ise *ulendi*. Bu tür türküler dini konuları içermekte olup, genellikle kör insanlar tarafından söylenmiştir⁷¹².

İyi derecede Kazakça bilen Rus seyyahı ve edebiyatçısı P. Paşino, 1860 yıllarında Hazar Denizi yakınlarında çok etkilendiği bir şiiri not alıp Rusya'nın bilinmiş dergi ve gazetelerinde yayınlamıştır.

*Yüz yaşını geçen bilgin adam,
Hayatta iyilik ve kötülük görmüşsün,
Çocukken dert ve bela bilmezken,
Her istediğini elde etmişsin,
On yaşında sen bir sultandın:
Anne baban dize çöküp sana hayrandı,
Aklın ve kalbin yeniliklere açıldı,
Ölüm keder senden uzaktı,
Yirmi yaşında savaşa hazırdın,
Düşman korkar, cesur gezerdin,*

⁷¹¹ Ş. Ualihanov, *a.g.e.*, s. 162.

⁷¹² N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 29.

*Otuz yaşında rüzgâr kadar hızlıydın,
Kırkında aklın başında, Süleyman gibiydin,
Ellisinde ise Musa'ya dönmüştün,
Altmışında yaşlı olmuştun,
Akıl başında ermiştir,
Ölüm yavaş yavaş gelmiştir..
Eski günler artık seni bulamaz,
Altın bile versen geri gelmez⁷¹³.*

Bunun dışında bozkırda epik şiir yerine Kazaklar sihir ve büyü dolu mucizevi masal anlatmayı çok sever ve her akşam çocuklarına anlatırlardı⁷¹⁴. Kazak masalları kendine özgü pehlivan, canavar, şeytana dönüşen insanlar, demir elli ve bakır parmaklı dev adamlara sahipti. Masallara Kazakça *irtegi*, anlatıcıya da *irtegçi* denirdi. Her masal: “*Varmış yokmuş, bozkırda bir zengin yaşamış, çok hayvan sürüsüne sahipmiş, göç zamanlarında bozkırın geçtiği yerlerde bir çöp bile kalmamış*” diye başlardı. Masalın devamında kahramanların başına gelen bin bir türlü olay anlatılırdı. Ayrıca mutlu son her masalın bitişiinde mevcuttu. Bu masalların içerik esası bozkır halkının uydurduğu şiirlerdi. Diğer bir tür masal konusumuzahı esas almaktaydı. Yalanı, hileyi, düzenbazlığı, kurnazlık ve açgözlülüğü anlatan masallar Kazaklar arasında ün kazanmıştır. Masalların konuları çoğu zaman eski destanlardan alınmıştır⁷¹⁵.

Kazakça’da söz varlığı açısından son derece zengin bulmaca ve atasöz hazinesi mevcuttur. Bunlar insan, toplum ve doğaya ilişkin bütün konuları kapsamaktadır. Vatan, birlik ve dirlik, akıl ve düşünce, saygı, sevgi ve hoşgörü, hüner ve sanat,

⁷¹³ P. Paşino, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁷¹⁴ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 353.

⁷¹⁵ Z. İsmail, *a.g.e.*, s. 254.

terbiye ve görgü, yaşam ve ölüm, yiğit ve kahraman, gelenek ve görenek, hayvanlar ve bitkiler, evren ve doğa olayları, dürüstlük ve adalet, sağlık ve temizlik gibi her şey bulmaca ve atasözlerinin konusunu oluşturmuştur.

Kazakça'da atasöze *makal*, bulmacaya *jumbak* denmektedir. Asırların tecrübe ve olaylarını taşıyan bu sözler, halk tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bunlar herhangi bir dile çevrildiğinde çoğu anlamsız hale geliyorlar, ancak Kazak dilinde her sözün kendi adabı ve yeri vardır. Kendine saygı duyan sultan ve biy konuştukları zaman mutlaka atasözlerini kullanırlardı. Böylece onlar toplum içerisinde çok akıllı şahıslar olarak algılanmışlardır⁷¹⁶.

Ç. Valihanov, Kazak sözlü edebiyatında atasözlerine çok önem vermiştir. Eserlerinde Kazak toplumunun arasında topladığı ve kaleme aldığı yüzlerce atasözünü görmekteyiz:

Kötü borudan çıkan duman da kötüdür.

*Kötü gün geçer, kötü insan değişmez*⁷¹⁷.

Akıl-uçsuz bucaksız okyanus, arzu ise kanatlı attır.

İnsanı Allah, ayakkabıyı çivi korur.

Babasını bilen ok biler, annesini bilen kürk diker.

Başkasının hatasını affetmeyen, bilge insan olamaz.

Çok isteyen azla kalır.

Cimriye hiçbir şey verme, uçurumdan birşey dökme.

Çok konuşmak boş konuşmak, az konuşmak adilliktir.

Çizme ayağın sıkıyorsa, dünya malından ne fayda.

Dil dertlerin başıdır.

Eğer burun olmasaydı, gözler birbirini delerdi.

Gönlünün rahatlığı rüyadır, vicdanın ise sevinçtir.

⁷¹⁶ Ç. Valihanov, a.g.e., C. I, s. 302-385.

⁷¹⁷ *Sbornik Materialov Dlya Statistiki Sır-Datyinskoy Oblasti*, Red. N. Geyer, Taşkent, 1891, s. 16.

İnsaflı olanda insanlık da vardır.
İyi insan arkadaşlığından yarar, kötü insan arkadaşlığından ise utanç duyarsın.

Karga karganın gözünü çıkarmaz.

Kendin düşünme, bilen de dinleme. (ironi atasözü)⁷¹⁸

Kendini düşüneni Allah korurmuş.

Ayıdan korkan, ormana gitmez.

Kötü ata binmektense yürü, kötü eşle evlenmektense bekâr kal.

Melek bile altını görünce şeytana uyarılmış.

Oğul babasına öğüt vermez.

Övünen insan aptaldır.

Padişah olsaydım, hep kaymak yerdim.

Sağ köpek ölü aslandan iyidir.

Sönmüş ateş yanmaz, ölü geri gelmez.

Vicdansız hoca halkı kandırır.

Yem yiyen at güçten düşmez.

Yemekten mide patlamaz, sevinçten gönül çatlamaz.

Tavus kuşu endamını görünce seviniyor, ayaklarını görünce utanıyor⁷¹⁹.

Bunun dışında Kazaklar bozkırda küçük büyük demeden *jumbak* dedikleri bulmacaları bilip eğlence olsun diye birbirine sorarlardı. Kazak bulmacalarından birkaç örnek:

Kendisi yok, ama gölgesi var (kuyu).

Üç şey, çok azdan çok büyük şey oluyorlar (ateş, ölüm, kavga).

Sekiz şey var, hiç doymazlar (kalp ve akıl, fikirle beyin, zenginlikle insan, odunla ateş, ölümlerle toprak, manzarayla gözler, konuşma ile dil)⁷²⁰.

⁷¹⁸ Ç. Valihanov, a.g.e., C. I, s. 277-279.

⁷¹⁹ N. Grodekov, a.g.e., s. 261-298.

⁷²⁰ K. Alimgazinov, *İstoriya Kazahstana v Russkih Istochnikah v 10. Tomah*, Almaty, 2006, s. 150.

Bölgede Kazak halk folklorunun derlemesini yapan Rus Savcı ve Danıştay Başkanı A. Vasilyev: “*Şüphesiz ki, Kazak halkı çok yeteneklere sahip özgün bir toplumdur. Günümüze kadar gelen bulmaca, bilmece, destan, masal, şarkı şeklinde ulaşan halk eserleri, bu toplumun çok zengin ve eskiye dayanan tarihe sahip olduğunu göstermektedir. Bu da halkın gelecek gelişim süreci için önemli bir unsurdur. Özgür, iyimser, gönlü temiz, güvenilir olan Kazakların bu insani özellikleri, onları cehalette bırakmayacak önemli belirtileridir. Ayrıca saydığım hususlar elverişli ortamda onların her açıdan gelişimi ve diğer kültürleri benimsemeleri de zaman işidir*”, diye yazmıştır⁷²¹.

Bölgeye gelen her yabancı gözlemci ve seyyah, Kazakların sözlü edebiyatı konusunda daima olumlu ve güzel fikirlerdile getirmiştir. Konar-göçer bir toplumun okuryazarlığı olduğu takdirde, tarih ve kültürlerini daha zengin ve kapsamlı bir şekilde öğrenilmesi söz konusu olurdu. Ayrıca, Kazak sözlü edebiyatı ile yakından tanışan yabancıların gözünde, Kazak toplumunun kültür esasları daha farklı göz ile değerlendirilip yeni fikirlerin oluşmasına neden olmuştur.

⁷²¹ J. Şalğınbay, *a.g.e.*, s. 121.

III. BÖLÜM

SEYAHANAMELERE GÖRE KAZAKLARDA İKTİSADİ YAPI

3.1. Hayvancılık

3.1.1. At, Koyun, Deve

Türkistan dediğimiz bölge genel olarak geniş bozkırlar, uçsuz bucaksız vadiler ve dağlık bölgelere, gür ve zengin otlaklara sahip olduğundan, bu durum bölgede hayvancılığın gelişmesinde doğal bir etken oluşturmuştur. XIX. yüzyılda Kazakların başlıca geçim kaynağı ve serveti hayvancılıktı. Dışarıdan bakıldığında çobanlıkla uğraşan bu halk yalnızca kendi hayvanları için yaşıyor gibi gözükmekteydi.

Bölgeye gelen yabancı seyyahların tamamı, Kazakların tek zenginlik kaynağının hayvan sürüleri olduğunu söylemişlerdir⁷²². N. Aristov, “*Zor işi sevmeyen bu topluluk, hayvancılığı diğer işlere nazaran tercih etmiştir*”, diye belirtmiştir⁷²³. Ancak, konar-göçer olan Kazak toplumunun hayvancılık kültürü, onların hem sermaye ve gelirleri, hem gurur ve neşesi, hem mutluluk ve mutsuzluklarıydı. Hatta “büyük nimet” ve “hayvancılık” kelimeleri Kazakça’da aynı anlama gelmekteydi. Hayvanlardan elde ettikleri para ile sadece hayvan alırlardı. Çünkü sahip oldukları sürüleri onların halk arasındaki itibar ve gücünü gösteren en önemli unsurdu⁷²⁴.

⁷²² E. Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, İstanbul, 2003, s. 34. A. Alektorov, *İnorodı v Rosii*, SPb., 1906, s. 48; *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1822 po 1890 God*, Aşabad, 1897, s. 45; L. Meyer, *Kirgizsskaya Step Orenburgskogo Vedomstva*, SPb., 1865, s. 133.

⁷²³ N. Aristov, *Trudı po İstorii i Etničeskomu Sostavu Türskih Plemen*, 2003, s. 317.

⁷²⁴ R. Karuts, *Sredi Kirgizov i Turkmenov na Mangışlak*, SPb., 1810, s. 42.

Baylar dedikleri zengin kişiler Kazak konar-göçer toplumun oldukça büyük bir kesimini oluşturmaktaydı⁷²⁵. Ayrıca Kazak insanı, hayvan besleyerek kısa süre içinde büyük servete sahip olmağuna çok emek verip çaba sarfetmiştir. A. Levşin, çok zengin bir Kazak'a, neden her yıl hayvanlarının bir kısmını satmadığını sorunca, zengin Kazak "*Parayı sandığa koysam kimse görmez, oysa bozkırda dolaşırken hayvanlarımı herkes görür; bana ait olduklarını ve benim çok zengin olduğumu ancak öyle anlarlar*", diye cevap vermiştir⁷²⁶.

Kazak toplumundaki varlıklı insanları dört kategoriye bölmek mümkündü. Yukarıda bay dediğimiz kişiler ilk kategoriye girmektedir. İkinci kategoride olan Kazaklar yüz at, yirmi deve ve üç yüz koyuna sahip olanlardı. On at, on deveye yüz koyuna sahip olanlar üçüncü, durumu iyi olmayan sınıfına aitti. En fakirlerin mal mülkü olmadığından, dördüncü kategoriye girmekle beraber hep başkalarına çalışarak yaşamışlardır⁷²⁷.

W. Radloff, konar-göçerliğin en önemli şartı olan hayvancılığın, bozkır ahalisi için hayatın en önemli unsuru ve varlığının vasıtası olduğunu belirtmiştir⁷²⁸. İ. Blaramberg, Kazakların beslediği hayvanların dört cinse: koyun, keçi, at ve deveye ayrıldığını söylemektedir⁷²⁹. Bozkır halkı elbise, ev ve günlük hayat gereksi-

⁷²⁵ Kazak toplumunda en kalabalık feodal sınıfı oluşturan kişiler *bay* dedikleri büyük sürülere sahip olan zenginlerdi. Sayısız hayvan sürülerine sahip *baylar* çok uzak mesafelere göç edip en iyi otlakları zaptetmiştir. Her *bay*, yardım için yanında hayvanlara sahip olmayan fakir aileler bulundururdu. *Bayın* zenginliğine göre bu aile sayısı daima değişmiştir. (S. Tolstova, *Narodı Sredney Azii i Kazahstana II*, Moskva, 1963, s. 329).

⁷²⁶ S. Klyastornıy, *Türkün Üç Bin Yılı*, İstanbul, 2000, s. 353.

⁷²⁷ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1822 po 1890 god*, Ashabad, 1897, s. 46.

⁷²⁸ W. Radloff, *Sibirya'dan II*, İstanbul, 1994. s. 194.

⁷²⁹ İ. Blaramberg, *Voyenno Statističeskoye Obozreniye Zemli Kirgiz-Kaysakov Vnutrenney (Bukheevskoy) i Zauralskoy (Maloy) Ordı*, Orenburg, 1848, s. 98.

nimlerini karşılayan her şeyini bu sürülere borçluydu: keçeden yapılan çadırlar, yün ve deriden elbiseler, süt, et, peynir, diğer yiyecek vs.⁷³⁰.

Hayvancılığın önem kazanmasının sebebi hayvanların yıl boyunca sahibine yük olmadan yayılıp otlamasıydı. Her ilin özelliğine göre, üzerinde hayvancılık yapılacak düzlüklerin uzaklığı bir yılda iki bin beş yüz kilometreye kadar çıkabilmekteydi. Bu nedenle de hayvanların konar-göçer yaşama uygun türünü çoğaltmaya öncelik verilmiştir. Hem kışın, hem yazın hayvanlar bozkırda otlayıp, yiyeceklerini oradan çıkarmıştır. Bu husus da hava durumu ve toprağın niteliğine bağlıydı. Açıkçası insanların rolü pasifti, ancak hayvanları vahşi hayvanlardan korumak ve rüzgâra karşı gitmemelerini sağlamaktı⁷³¹.

L. Kostenko, Türkistan halkının sayıları binlerce olan hayvan sürülerine sahip olduklarını, ancak Rus hükümetinden onların sayılarını sakladıklarını dile getirmiştir. Ayrıca vilayet başkanları tarafından yapılan istatistiki çalışmalara göre, XIX. yüzyılda Yedisu bölgesinde at, koyun ve büyükbaş hayvanların sayısının diğer bölgelere göre kat kat fazla olduğu, devecilik konusunda Sırderya bölgesinin diğer bölgelerden önde olduğu anlaşılmaktadır⁷³².

Kazakların en çok önem verdikleri hayvan atlarıydı. Aslına bakılırsa konar-göçer hayat bu hayvan üzerine kurulmuştur. Bozkır kültürünün gayesi kuşkusuz atlardı. Büyük at sürülerinin sahibi olmak, ekonomik değerin çok üzerinde itibar sağlamıştır.

⁷³⁰ A. Kruber, *Aziyatskiy Vestnik*, Moskva, 1905, s. 327.

⁷³¹ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 230.

⁷³² L. Kostenko, *Türkistanskiy Kray, Opyt Voenno Statisticheskogo Obzrniya Turkestanskogo Voennoy Okruga*, C. III, Spb., 1880, s. 86-87.

Kazaklar için at güzelliğin timsali ve hayvanların incisidir. O, atı sevgilisinden daha çok sever ve at yüzünden çok defa namuslu kimseler bile hırsızlık yoluna sapmıştır⁷³³. Ata duydukları saygıdan dolayı, Kazaklar çadırları deve üzerinde taşımıştır. Bozkırda ortalama olarak, her ailenin on beş ile otuz, daha varlıklı kişilerin sayısız at sürüleri mevcuttu⁷³⁴. Genel olarak bozkırın her bölgesinde en az bin attan oluşan sürüler görülmüştür.

Orta Asya’da, Kazak at cinsien sevilen ve ihtiyaç duyulan hayvandı⁷³⁵. Dış görünüşü pek güzel sayılmaz, orta boylu, kısa ayaklı ve büyük çirkin bir başa sahipti. Çoğu zaman sert soğuk mevsimlerde dünyaya gelen bu atlar inanılmaz dayanıklıydı ve ot konusunda da hiç seçici değildi. Ayrıca diğer atların çıkamadıkları dağlık bölgelerde yük taşımakta yine bu cins atlar tercih edilmiştir. Bu atlar elverişsiz koşullarda yetiştiği ve kötü beslendiğinden dolayı, çok iyi kas yapısına sahipti. Kazak atları yedi yaşına kadar ağır yükler taşımazdı. Çünkü atın büyümesi ve kuvvetlenmesi ancak bu yaşta tamamlanmıştır. Bazı at sahipleri atlarını sekiz hatta dokuz

⁷³³ W. Radloff, a.g.e., C. II, s. 217.

⁷³⁴ G. Spasskiy, “Ekspedisiya v Kirgizsskuyu Step v 1816 Godu”, *Sibirskiy Vestnik*, SPb., 1820, s. 93; İ. Blaramberg, a.g.e., s. 98; E. Bacon, a.g.e., s. 38.

⁷³⁵ M. Arnoldi’nin yazdığı hatıralarında: “Bozkırda Kazak insanının atına verdiği manevi sevgi ve bağlarına ragmen, onları kesip yemelerine hep üzül müştüm. Bizden iyi besin atları alarak yemeğe kullanmalarını çoğu kez hayretle izlemiştim. Onların savaş esnasında bir işe yaramadığını belirtenlere katılmamam yalnız olurdu. Kazaklardan, Kazak atı cinsinden gelen diğer atları satın almıştık. İleride gördüğüm gibi bu cins, Kafkaz cinsli atlardan daha güçlüydü, hastalıklara direniş seviyesi kat kat yüksekti. Kazakların kullandıkları ilkel eyerlerin atların belini bozmaması beni hep hayretlere düşürmüştü. Kullandıkları demir üzengi daima paslı ve korkunç bir görünüşe sahipti. At nallamasını yapmamakla beraber onları düzeltmeye bile zahmet görmemişlerdi. Atın yele ve kuyruğu makas görmediğinden dolayı, atların görünüşü daima vahşiydi. Ancak bir asker olarak, Kazak atının vazgeçilmez haysiyet ve niteliklerini anlatmakta fayda vardır. Bozkırda gördüğüm at cinslerine nazaran, açlık, sussuzluk ve diğer zorlukları kolaylıkla aşan bu cinsi, başka atların içinde hep tercihimdi. Hazar ötesi bölgesinde geçirdiğim üç yıla dayanarak ona güvenebileceğimi söylemekteyim. Bu süreç içerisinde, zamanımın büyük kısmını Kazak atları üzerinde geçirmiştim. Yaşadığım en zor şartlarda bile, hafif ve güçlü Kazak atım hiç yorulmaz ve beni yarı yolda bırakmazdı. 100 verst susuz geçiren bu hayvanların bünyesi herkesi daima şaşkın bırakırdı, ayrıca her durumda gösterdiği dayanıklılığına hayrandım..” diye yazmıştır. (M. Arnoldi, “V Zakaspiyskom Kraye v 1877 Godu”, *Voyenniy Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 9, SPb., s. 137-139).

yaşına kadar serbest bırakarak at sürüsünde otlatmıştır. Kötü hava şartlarına aldırmadan bu at daima bozkır halkının vazgeçilmez yol arkadaşı olmuştur⁷³⁶.

Aday, Çiklin ve Sibiryat cinsleri Orta Orda bölgesinde yetişmiştir. Onların arasında Kazak ve Türkmen karışımından ortaya çıkan Karabair cinsi bozkırın en iyi atları arasında yerini almıştır. Türkmen cinsinden gelme sebebi, Orta Orda halkının önceleri Sırderya bölgesinde Türkmenlerle beraber göç etmeleri idi⁷³⁷.

Bununla beraber bozkırda erkek kadın ayırt etmeden at biniciliğinde tam anlamıyla ustalardı ve ata binme yorgunluğu onlara göre değildi. Pazarda hem satıcı, hem alıcılar anlaşma, toplantı ve alışverişlerini at üzerinde yapardı. Çay, kımız ve yemek bile bu şekilde yenilip içilmiştir. Pazara getirilen her türlü mallar at üzerinde taşınmıştır⁷³⁸.

P. Gaverdovskiy, “Kazaklar, çoğu zaman atlarına nal çakmaz, mahmuzsuz kamçı ile idare eder ve üzengi yerine ip kullanırlardı. Bayan eyerine gelince, onun olmadığını, ata binerken erkek eyerini kullandıklarını”, söylemiştir⁷³⁹. Semenov Tyan-Şanskiy, Kazak erkeklerinin eşlerine nazaran atlarına daima daha fazla vakit ayırdıklarını ve onlara daha iyi davrandıklarını belirtmiştir⁷⁴⁰. Bu durum bozkır kültüründe atın vazgeçilmez olduğunu göstermektedir.

⁷³⁶ T. Semenov, *Rossiya. Polnoye Geografičeskoye Opisaniye Naşego Otečestva, Turkistanskiy Kray*, C. XIX, SPb., 1913, s. 491; D. İvanov, “Turkistanskiye Pohodi”, *Voyennyj Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 6, SPb., 1873, s. 380-381.

⁷³⁷ İ. Yerofeyeva, *İstoriya Kazahstana v Zapadnih İstočnikah XII-XX v. v.*, B. I, per. s Nemeckogo L. A. Zaharovoy, Almatı, Sanat, 2006, s. 228.

⁷³⁸ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 227.

⁷³⁹ P. Gaverdovskiy, Kazak bayanlarına özgü at eyerini gördüğünü, bunların erkek eyerine nazaran daha geniş ve yüksek yapıldığını, ayrıca çok rahat ve kullanışlı olduğunu belirtmiştir. (M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 227); V. Potto bozkırda gördüğü bayan eyerinin erkek eyerine çok benzediğini, ancak onların daha yüksek olduğu için daha komforlu şekilde yaptıklarını belirtmiştir. (V. Potto, “İz Putevih Zametok Po Stepı, Ot İleka do Uıla”, *Voyennyj Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 11, SPb., 1877, s. 172).

⁷⁴⁰ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 493.

N. Zeland'ın tespitlerine göre, Kazak toplumunda atlara göre, koyunların ekonomik değeri daha büyüktü. Bozkır ahalisinde, sütünden, etinden, yağından, yününden ve derisinden faydalanabilecek kadar herkesin koyunu vardı. Bu hayvan bozkır kültürünün temelini oluşturmuş ve her parçası bozkır hayatında kullanılmıştır. Genel olarak Kazaklar sadece bir veya iki cins koyun yetiştirmiştir. İlki, yağlı et verenler, ikinci ise kuyruklu cinsten olanlardı. Dış görünüş olarak koyunlar uzun boylu, ayakları güçlü, gaga burunlu, rengi alaca, beyaz, açık kahve veya siyahtı. Onların etleri temiz, kokmaz ve çok lezzetli sayılmıştır⁷⁴¹.

Seyyahların bize aktardıkları bilgilere göre, bozkırda en az görülen hayvanların arasında inek ilk sıradaydı. Daha yüz sene evvel bu topraklarda ineğe nadiren rastlanmıştır. İneğin bozkır hayatındaki yeri XIX. yüzyılın ortalarına doğru artmıştır⁷⁴². Belge ve notlara dayanarak bu hayvan kültürü Sırderya bölgesine Karakalpaklardan, doğu bölgelere ise Kalmuklardan gelmiştir.

Bazıları ineklerin en çok yetiştikleri bölgenin Orta Orda, bazıları Büyük Orda olduğunu söylemiştir⁷⁴³. Fakir Kazak tabakası inekleri at yerine kullanmıştır. Ünlü seyyah V. Potto, bozkırda eyerlenmiş ineğe binen ve hayvanlarını bu şekilde otlatan çocukların sayısının çok olduğunu, hatta Kazakların inekleri bu sebeple tutuklarını da iddia etmiştir. Ayrıca bu hayvanların bakılması diğerlerine nazaran daha

⁷⁴¹ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 22.

⁷⁴² Georgi, Kazak halkının inek sürülerine sahip olmak için, Kalmık'lardan zaman zaman büyük sayıda inek kaçırdıklarını belirtmiştir. (İ. Georgi, *Opisaniye vseh v Rossiyskom Gosudarstve Obitayushih Narodov Takje ih Jiteyskih Obryadov, Ver, Obiknoveniy, Jiliş i Proçih Narodov i Proçih* SPb., 1779, s. 127).

⁷⁴³ S. Zikov, *a.g.e.*, № 8, 1868, s. 262; A. Levşin, *a.g.e.*, s. 377.

kolay, faydası da çoktu. Bazı bölgelerde inekleri eşek yerine arabalara koşarak insan ve malları taşımışlardır⁷⁴⁴.

Diğer hayvanlara nispetle, bozkırda deve sayıca azdı. Ancak çok uzun mesafelere göç eden boylarda bu hayvanın sayısı çoktu. Bozkırda iki çeşit, tek hörgüçlü ve çift hörgüçlü deve mevcuttu. Ancak ilki güçlü ve dayanıklı olduğundan ikincisine göre daha çok tercih edilmiştir⁷⁴⁵.

Hive seferleri esnasında, Kazak bozkırında seyahat etmiş M. Alihanov-Avarskiy, bu hayvan konusunda: *“Kazak toplumu deveye çok değer vermemelerine rağmen, devecilik bozkır ahalisi için faydalı ve karlıydı, çünkü güç iklim koşullarına dayanıklı ve az besinle yetinebilen bir hayvandı. Bozkır şartlarına, binek ve yük taşımak için uygun olan deve, gerektiğinde dikenli ve kuru otlarla beslenebilir, hatta acı, tuzlu, kuru ve yaş olmasına bakmaksızın her türlü bitkiyi tükettirdi. Kıtık zamanlarında toprağı bile yalayıp, su içmeden sekiz günden fazla durabilirdi. İki toynaklı ayakları, kar ve kumda yürümesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca çok ağır yükleri taşımakla beraber, durmadan saatlerce yürüme gücüne sahipti. Bozkırda su bulamayan birisi devenin dizginlerini gevşeterek salıverirdi ve deve her hava şartına ve gece olmasına rağmen yolcuyu su olan yere getirirdi”,* diye notlar almıştır⁷⁴⁶.

Devenin yük taşıma zamanı ancak üçveya beş yaşında başlardı. Bu dönemden sonra nadiren de olsa onları binek arabasına koşmuşlardır. Bu hayvanın

⁷⁴⁴ L. Kostenko, *a.g.e.*, C. III, s. 93-94.

⁷⁴⁵ A. Kruber, *a.g.e.*, s. 327.

⁷⁴⁶ M. Alihanov-Avarskiy, *a.g.e.*, s. 43.

sütü, eti ve yünü⁷⁴⁷ bozkır halkı için vazgeçilmez hammaddeydi. Ancak bu hayvan rutubet ve soğuğa az dayanıklı olduğundan, kuzeye nazaran güneyde daha fazla yetiştirilmiştir⁷⁴⁸. Zengin Kazaklar büyük sürülere, fakirler üç beş deveye bakmıştır. Deve, aile sürüleri halinde yaşamadığı için, bir aulun bütün develeri müşterek bir otlağa gönderilmiştir⁷⁴⁹.

Bozkırda eşeğin, at ve deve kadar değeri olmasa da, Orta Asya halkları için kısa mesafelerde yük taşımak için vazgeçilmezdi. Zamanla yerleşik hayata geçen Kazaklar için tarla, pazar ve ev arası mesafeleri yine eşek ile yapılmıştır. Ayrıca uzun kervan yolculuklarında daima üç veya dört eşek bulundurulmuştur. Hatta bazı zamanlar kervanbaşçıları yolcuk esnasında eşeğe binmeyi tercih etmiştir⁷⁵⁰.

Gördüğümüz kadarıyla bozkırda çok az sayıda beslenen hayvanların arasında keçi de yerini almıştır. Onların beslenme sebeplerinden biri, göç zamanlarında koyun sürülerine yol göstermeleridir. Bozkır koyunları doğal olarak veya alışkanlık yüzünden, sürü başında iki üç keçi görmeden yerinden kıpırdamamıştır. Bu hayvan daha çok dağlık bölgelerde yetiştirilmiştir. Keçiyi beslemenin ikinci sebebi tabiki değerli tüyü, az miktarda sütü, et ve deriydi⁷⁵¹.

Sürekli göç eden Kazaklarda tavuk, kaz, kedi, ördek, gibi diğer evcil hayvanlar doğal olarak bulunmamıştır⁷⁵². Ancak av için eğitilmiş şahin ve kartalları çok sayıda görmek mümkündür. Rusların bölgeye gelmesiyle Sırderya ve Yedisu

⁷⁴⁷ Develerin bahar aylarında dökülen uzun ve kaba yünleri pamuk yerine kullanılmış, ayrıca elbise-lerin astarı ve battaniye içi için de yararlanılmıştır. (V. Potto, *a.g.e.*, № 6, 1873, s. 211).

⁷⁴⁸ V. Potto, *a.g.e.*, № 6, 1873, s. 211.

⁷⁴⁹ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 230.

⁷⁵⁰ L. Kostenko, *a.g.e.*, C. II, s. 26.

⁷⁵¹ Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, C. I-V, Almatı, 1984-1985, C. V, s. 271.

⁷⁵² P. Paşino, *Turkestarskiy Kray v 1866 godu*, SPb., 1868, s. 37.

bölgesinde domuz yetiştiriciliği de görülmeye başlamıştır⁷⁵³. Bozkır halkı ise bu hayvan kültüründen hep uzak kalmayı yeğlemiştir.

Hayvan hastalıklara gelince, aşırı sıcak veya soğuk, epidemi ve diğer bulaşıcı hastalıklar, karlar ve buzlama hayvanların ölümünde rol oynayan en önemli sebeplerdi. Kışın özellikle taze otlardan mahrum kalan hayvanlar zayıflayarak ölüme açlık durumu söz konusu olurdu⁷⁵⁴. Kazaklar böyle zamanlara *jut* yani ölüm ve kıtlık demiştir⁷⁵⁵. Bu dönemlerde hayvanlarını kaybeden bozkır halkı, zengin akrabalarından birkaç hayvan ödünç alarak onları çoğaltıp, yeniden ayağa kalkmaya çalışmıştır. Aksi takdirde insanlar *bay* dedikleri zengin Kazakların işçiliğini yaparak yeni hayvanlar alabilmek için para biriktirmeye çaba göstermiştir⁷⁵⁶.

Bölgede seyahat eden asker N. Grodekov, Kazakların sahip oldukları bütün sürüdeki hayvanların renk ve vasıfları ile tanıdıklarını gözlemlemiştir. Bundan dolayı sürüde kaç hayvan olduğu sayılmamıştır. İstisnai durumlarda onları ayırt etmek için üzerine *tamga* vurulmuştur. Boyların tamamı hayvanlarına istedikleri damga şeklini vurabilmiştir. Ancak kabul ettikleri ve vurdukları damga hiçbir şekilde değiştirilmemiştir. Ayrıca her boyun hayvan üzerinde damga vuracağı yerler isteğe göre seçilmiştir⁷⁵⁷.

Gördüğümüz gibi asırlarca hayvancılıkla uğraşan Kazak toplumu, XIX. yüzyılda aynı vaziyette yaşamaktaydı. Bu dönemde bölgeye gelen sayısız seyyahların tasvirlerinde bunu görmekteyiz. Yerleşik hayata geçmeyen ve genellikle

⁷⁵³ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 519.

⁷⁵⁴ N. Veselovskiy, *Kirgizskiy Raskaz o Russkih Zavoyevaniyah v Turkestanskom Kraye*, SPb., 1894, s. 321.

⁷⁵⁵ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 271.

⁷⁵⁶ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 42.

⁷⁵⁷ N. Grodekov, *a.g.e.*, 1883, s. 3-4.

bozkır hayatını sürdüren bu toplumun ekonomik durumunun temelinde hayvancılık ön plandadır. Mümkün olduğu kadar çok hayvana sahip olmak Kazaklar'da zenginliğin sembolü idi. Bundan dolayı konar-göçer olanlar zengin, yerleşik hayat yaşayanlar ise fakir sayılırdı. Hayvancılık bu iktisadi sistemin temeli olarak kabul edilmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rus Çarlığı'nın uyguladığı hayvan üzerinden vergi, zorla el koyma ve göçlerde sınırlama politikasından dolayı, XX. yüzyılın başlarında Kazak toplumu çok kötü zamanlar geçirmiştir.

3.1.2. Kazaklarda Konargöçerlik ve Kışla

Kazak bozkırın faunası bitki çeşitliliği açısından çok zengindir. Bu hususu Eversman, Pandera ve diğer birçok Rus bilim adamının eserlerinde bozkırdaki tüm bitkilerin ayrıntılı şekilde tasvir edilmesinden gözlemlemekteyiz. Bu sebepten dolayı hayatını bitkilerle zengin olan bozkırda özgürce geçiren Kazak halkı, eskiden beri hayvancılıkla uğraşıp senede birkaç kez yerlerini değiştirmek suretiyle iyi toprak ve otlaklara göç etmiştir.

Bölgeye gelen asker G. Blagoveşenskiy, Kazakların çok zor şartlarda yaşadıklarını ve diğer konar-göçerhalklar gibi göçlerini kendi isteğiyle yapmadıklarını belirtmiştir. Bir sene içerisinde bozkır ve çöllerde değişen hava şartlarından dolayı, hayvanlara su ve ot bulmak zorunda kaldıklarını müşahade etmiştir⁷⁵⁸.

Fakat Rus teğmeni Gaverdovski'nin tasvirlerine göre, göç zamanları Kazaklar için en iyi zamanlardı ve onların göç esnasındaki neşelerini doğa değişikliğine bağlı

⁷⁵⁸ Göçebe sözcüğü, akıcı anlamına gelmektedir. (R. Çelebi, *Kazak Türkleri ve Salihli Yöresi Kazak Yerleşmesi*, İstanbul, 1975, s. 2).

olduğunu söylemiştir⁷⁵⁹. Ünlü seyyah A. Vamberiy, bozkır halkının güneş, ay, yıldızlar, su, hertürlü hayvan, kuş ve balıklar gibi hareketli yaratıldığını ve bu nedenle Kazakların bir yerde oturup yaşama ihtimalinin olmadığını belirtmiştir⁷⁶⁰.

Rus Asya'sı editörü G. Glinki, hayvanların Kazak halkının en büyük zenginliği olduğunu ve onlara ot bulmaktan başka dertlerinin olmadığını, bu nedenle hayatı boyunca göç etmeye razı olduklarını söylemiştir⁷⁶¹. Kazakların kendisi: “*Yem varsa, hayvan var, hayvan varsa Kazak var*”, diye belirtmektedir⁷⁶².

Konar-göçer hayat bu toplumun sadece yaşayış tarzını değil, psikolojisini de etkilemiştir, ayrıca göç etmeden bir hayat düşünülmemiştir. Ancak çoğu seyyahlara göre, konar-göçerlik, geniş bozkırda plansız bir dolaşma olarak düşünülmemelidir. Kazaklar hakiki bir konar-göçer halk olup, bütün yıl bozkırda aileleri ve tüm ev araç gereçleri ile dolaşmıştır. İkametgâhları sürülerine daim gıda temin edebilecek yerde kurulmuştur. Gelenek, adet ve düşünüş tarzı, Kazakların bütün hayat ve hareketleri hayvan göçleriyle sıkı sıkıya bağ oluşturmuştur⁷⁶³.

Hayvanların yetiştirilmesinde en önemli şart, geniş konar-göçer safhalarına sahip olmalarıydı. Bir şehri geçindirecek kadar geniş olan topraklar, bir Kazak aulun hayvanlarına yetecek kadar bile olmaya bilirdi⁷⁶⁴. Ayrıca bozkırın geniş olmasına rağmen, her yer göç şartlarına uygun değildi. Bu nedenle sayısız hayvan sürüle-

⁷⁵⁹ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 200.

⁷⁶⁰ A. Vambery, bozkır topraklarında sürekli göç halinde bulunan Kazakların, neden bir yerde uzun süre kalmadıklarını sorduğunda, bir Kazak bayanı gülererek: “*Biz sizin kadar tembel değiliz Hoca efendi. İnsanın tabiyatında hareket etmek varken, aylarca aynı yerde duramayız. Ayrıca, ölümler hariç güneş, ay, yıldızlar, hayvanlar, balıklar ve bütün tabiat sürekli değişim içindedir*”, diye yanıt vermiştir. (A. Vamberi, *Puteşestviye po Sredney Azii*, SPb., 1865, s. 80; A. Vamberi, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, İstanbul, 1993, s. 136).

⁷⁶¹ G. Glinki, *Aziatskaya Rossiya*, C. I, SPb., 1914, s. 157.

⁷⁶² V. Tronov, *Materialy po Etnologii i Antropolgii Kirgiz*, SPb., 1891, s. 14.

⁷⁶³ N. Glinoyeskiy, “Neskolko Slovo po Povodu Vostaniya Kirgizov na Mangışlaskom Poluoströve”, *Voyennyy Sbornik*, Red. Lavrentyev, № 5, SPb., 1871, s. 58.

⁷⁶⁴ N. Veselovskiy, *a.g.e.*, s. 323.

rini besleyen Kazaklar, kışla ve yayla olarak uygun yer bulma işine çok önem vermiştir⁷⁶⁵. Bu durumu anlamak zor değildir, çünkü bozkırdaki seyrek büyüyen otu biçmek imkânsızdı ve ot biçme konusuna bu halk tamamen yabancıydı.

Kazak konargöçerleri kışla yerlerini seçmek için devamlı yer değiştirmiştir. Özellikle küçük kumluk tepelerin vadileri tercih edilmiştir. Ayrıca kışın sürülerini yağmur, kar ve soğuk rüzgârlardan korumak için sık ormanlar, ormanlı dağlar veya hayvanları soğuk kış şartlarında koruyan herhangi bir yer tercih edilmiştir⁷⁶⁶. *Jaylyau* dedikleri yaz göçleri için aksine açık, bol su ve gölleri olan bölgeler seçilmiştir⁷⁶⁷.

A. Levşin'in tespitlerine göre, Kazaklarda kışla sahaları komşulardan umumiyle tabii sınırlarla ayrılacak şekilde bölünmüştür. Onların adilce bölünmesi için, her defasında aul büyükleri ve komşu köylerden gelen köy ağalarının tavsiyeleri üzerine kararlar almıştır. Her boy ve aile geleneksel bölgerine sahipti. Genellikle, kışı geçirmek için aynı gruplar, aynı yerlere gider, boy ve akrabalık bağlarına göre yanyana oturlardı. O gruplara ancak eşlerin akrabaları ve iş için başvuran fakir kimseler katılabilmıştır. Yaz aylarında, büyük grup parçalanarak, daha ufak gruplar halinde yazlıklara açılmıştır. Her aile, kendi kabilelerinin geleneksel bölgelerinde, belirli bir yolu takip etmiştir⁷⁶⁸.

Kimi zaman göç yerleri konusunda anlaşmazlıklardan dolayı boylar arasında ağır kavgave *baranta* yapılmıştır. Aslında bu gelenek Kazaklar bağımsız oldukları günden bu yana hayatlarında önemli rol oynayan bir gelenektir. *Baranta* birinin

⁷⁶⁵ E. Markov, *a.g.e.*, 1901, s. 159; P. Çihaçev, *Puteşestviye v Vostochny Altay*, Moskva, 1974, s. 343.

⁷⁶⁶ Kazaklar yazın çıktıkları dağlık otlaklarına “*jaylyau*” demiştir. (A. Fedçenko, *İz Kokana-Svedeniya Puteshestviya po Kokanskomu Hanstvu v 1871 g*, Taşkent, 1871, s. 5).

⁷⁶⁷ V. Lipskiy, *Po Gornum Oblastyam Russkago Turkestana*, SPb, 1906, s. 144.

⁷⁶⁸ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 297.

hakkını arama üzerine bir aulun diğer auldan hayvan kaçırmasıdır. Ancak diğer aulun hayvanlarını çalmaya çalışan grup yakalandığı zaman, dövülür ve elbiseleri soyularak serbest bırakılırdı. Bazı seyyahlar, yağmalama esnasında ölen veya yaralanan Kazak olmadığını, bazıları da tam tersini söylemektedirler. Kazaklar bu geleneği hırsızlık olarak kabul etmemiştir, ancak Rus yönetimi geldikten sonra bu âdeti kaldırmak için elinden geleni yapmıştır⁷⁶⁹.

Bunun dışında kışlanın değer ve üstünlüğü toprağın bütünlüğüne ve meteorolojik duruma göre belirlenmiştir. Rüzgâr etkisiyle o topraklar karsız kalmaları gerekiyordu. Kışın bozkırda genelde güneydoğu rüzgârları estiği için, kışlanın dağlık bölgelerde olmasına ve bitki türü, miktarı ve kalitesine önem verilmiştir⁷⁷⁰.

Seyyahların gözlemlerine göre, Kazakların kış geçirmeleri çok zor olmuştur. Kazaklar kışları çok sert geçen bölgelerde kendileri için kışla yerlerinde taş, ağaç, çimen, bazen de yer altı barınağı veya kuyu üzerine çadırlar inşa etmişlerdir⁷⁷¹. İmkânlaridâhilinde çok soğuk zamanlarda hayvanlar için *kurgança* denilen ağıllar yapılmıştır⁷⁷².

Kar yağdığında kışlada başlayıp, çoğu zaman dağların en yüksek eteklerinde de kalınmıştır. At sürülerini kışla sahalarına gönderip, tüm kış orada kalmalarını sağlamışlardır. Kendileri çadırın tutsakları olmuştur. Bazı zamanlarda karlar çadırın

⁷⁶⁹ N. Seversov, A. Fedçenki, *Puteşestviye po Turkestanu*, SPb., 1894, Ç. I. s. 116; N. Grodekov, *a.g.e.*, s. 171.

⁷⁷⁰ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 105-109, 264-265.

⁷⁷¹ N. Yadrinsev, *Sbornik. Sobraniye Nauçnih i Literaturnih Statey o Sibiri i Aziatskom Vostoke*, SPb., 1885, s. 145.

⁷⁷² Kazaklarda dört mevsimlik otlaklar mevcuttu: kışlık (kıstau), bahar (kökteu), yazlık (djaylyau) ve sonbahar (kuzeu). Kışlık otlakları için soğuk rüzgardan uzak kalan dağ etekleri, kamışlık, ormanlık ve kum tepeleri tercih edilmiştir. Yaz otlakları için bozkırın nehir ve göl vadileri, çimenli ve dağ çayırları seçilmiştir. Kazakistan'da yapılan göçler meridyen şeklinde güneyden kuzey tarafına giderek gerçekleşmiştir. (S. Tolstova, *a.g.e.*, s. 354).

tümünü kapatıp içinden çıkamaz olmuşlardır. Ancak çadırın yukarısından çıkan duman, içeride yaşayan insanın olduğunu gösteriyordu⁷⁷³.

Küçük Orda'nın Kazakları kışlarını çoğunlukla Emba, Sır, Kuvane nehirleri ve Kara-Bursuk Çölü civarında geçirmekteydi⁷⁷⁴. Kışlalar arasında en iyi topraklara Orta Orda sahipti. Bu bölgede hayvanların her türlüünü aynı kırlarda beslemek mümkündü⁷⁷⁵. Ulug, Boyan-ola, İreymen, Kızıl, Kuyuça, Mukça dağları, Urç-Burlık, Kıl-Çaktı, Uç-Kundan, Bikçentey arazilerinde, Turgay, Tobol, Sarısu, İsel, Ubagan, Ulkoyak, Ayat, İşim nehirleri yakınlarında kışı geçirmelerinin sebebi, buranın otlarının yüksek ve doyurucu olmasıydı⁷⁷⁶.

Büyük Orda halkı hem kışın, hem yazın develeri kamışlığa, koyunları kumuğa, büyük baş hayvanları da nehlere salmıştır. Tercih ettikleri bölgeler Çu, Talas, İli, Kuksu, Karatal, Çirçik, Sır, Sarasu nehirleri ve Kara, Ala, Alsu, Anamaz gölleri, Kulджа, Kaşgar, Taşkent, Türkistan şehirleri yakınları, Çin sınırları ve önceden Cungarlara ait bölgelerdi⁷⁷⁷.

Bozkır halkının kışla yeri olarak genelde İrtiş, Hazar Denizi kıyılarını, Karatau civarını ve Sır Derya nehrinin alt taraflarını tercih etmelerinin sebebi, daima su ve yakıt malzemesine çok çaba harcamadan ulaşılmasıydı⁷⁷⁸. Etrafta bol olan kamış çalıları en soğuk zamanlarda insanları ve hayvanları soğuktan korumuştur.

⁷⁷³ S. Gedin, *Tarim-Lob-Nor Tibet, Puteşestviye po Azii 1899-1902*, SPb., 1904, s. 38.

⁷⁷⁴ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 292.

⁷⁷⁵ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 39.

⁷⁷⁶ V. Rabarovskiy, *a.g.e.*, C. I, s. 20.

⁷⁷⁷ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 294.

⁷⁷⁸ G. Potanin, *Oçerki Severo Zapadnoy Mongolii*, Rezultatı Puteşestviya, SPb., 1881, s. 2; P. Pallas, *Puteşestviye Po Raznim Mestam Rossiyskago Gosudarstva*, SPb., 1786, s. 437.

Hatta kamışların büyümesini hızlandırmak için, kamışları yakarak onların tekrar büyümesi sağlanmıştır⁷⁷⁹.

L. Kostenko, bozkır koyunlarını Rus sobaları ile kıyaslamıştır. Çünkü Kazaklar, çok sert ve şiddetli soğuktan korunmak için, çadır içine koyunları alıp, aralarında uyuduklarını belirtmiştir. Ayrıca kışın dışarıda az zaman geçirdikleri için, tükettikleri besin yazdan kurutulmuş et, kurut ve tahıllar olmuştur⁷⁸⁰.

Bölgede zengin bilgiler toplayan ünlü Rus seyyahı Semenov Tyan-Şanskiy'in bize aktardığı bilgilere göre, sert kış aylarında aç kalmamak için Kazaklar *soğım* dedikleri hayvan kesimi yapmıştır. Bu kesimler Kazakların et ve deri ihtiyaçlarını karşılamıştır. Et kesiminden sonra kurt ve tilki avı için kapanlar yapılmıştır. Avlar ve kışlık et kesimi bittikten sonra, ziyafet ve karşılıklı yemek yedirme zamanı başlamıştır. Şölenler kışı çıkarmak için yeterli miktarda et kaldığı zamana kadar devam etmiştir. Ayrıca o zor zamanda hayvanlara daha çok ilgi göstermeye mecbur kalan Kazaklar, her gün onları gözden geçirip gerekli yerlerde otlatmıştır⁷⁸¹.

Karların erimesi ve baharın başlaması bozkır halkı için bir bayrama dönüşmüştür. Göç tam anlamıyla bir eğlenceydi. Halk en güzel elbiselerini giyer, şarkılar söyleyerek, yazlıklara doğru yola çıkardı⁷⁸². Baharın başlangıcından Mayıs'ın son günlerine kadar ayran ve kımız içip, ele geçen süttten erzak olarak kış için yağ ve peynir yapılmıştır⁷⁸³.

⁷⁷⁹ E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 39.

⁷⁸⁰ L. Kostenko, *a.g.e.*, 1877, s. 161.

⁷⁸¹ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 374.

⁷⁸² E. Bacon, *a.g.e.*, s. 39.

⁷⁸³ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 105-109, 264-265.

En güzel elbiselerini giyen bayanlar ve genç kızlar, sanki düğüne gideceklermiş gibi süslenmiştir. Develerini bile renkli kurdelelerle süsleyip, pahalı halılarla örtmüşlerdir. L. Kostenko, yazdığı hatıralarında, bozkırda baharın gelmesi ile Kazakların yeni otları elde etmek için eski kuru otları yaktıklarını, özellikle gece vakitlerinde yakılan ateşin, her tarafı aydınlatarak mucizevi bir manzaraya dönüştüğünü hayretle anlatmıştır⁷⁸⁴.

XIX. yüzyılın son safhasında, Rus Çarlığı bölgeyi ele geçirdikten sonra, göçleri zorlaştırmak ve Kazakları yerleşik hayata teşvik etmek amacıyla, göçleri ücret karşılığında, belli bölgelerde yapılacağını kararlaştırmıştır. At, deve, inek ve koyun başı farklı ücret uygulanmıştır. Zor duruma düşen ve hayvansız kalan aileler önceden yapmadıkları şeylerle karşı karşıya kalmıştır. Hatta çok zor duruma düşenler sınırlara yakın yaşayan Kossak ve Ruslara işçi olarak çalışmış, çocuklarını birkaç kilo un karşılığında köleliğe satmışlardır. Kazaklar cüzi ücret karşılığında onların tarlalarında çalışıp diğer zor işleri yapmışlardır.

3.1.3. Avcılık ve Balıkçılık

Avcılık: İklim farklılığı gösteren ve zengin faunaya sahip olan Kazak topraklarında hayvan ve kuşların sayısı belirsizdi. Asırlar boyu, kış mevsimlerinde boş kalan bu toplum eğlence olarak avcılıkla uğraşmışlardır. Ancak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, avcılık bu toplumun ekonomisinde önemli rol oynamaya başlamıştır. O dönemden itibaren avcılığı ticari amaçla yapmaya başlamışlardır.

⁷⁸⁴ L. Kostenko, *a.g.e.*, 1877, s. 162.

Bölgede uzun süre seyahat eden P. Paşino, Kazakların meral, ceylan, tilki, yaban koyunlar ve diğer av hayvanlarını, değerli boynuz ve derileri için avladıklarını belirtmiştir. Ayrıca bunlar ya giyecek yapımında kullanılır veya komşu memleketlere satılırdı. Avın büyük kısmı Buhara'ya giden kervancılar tarafından alınmıştır⁷⁸⁵.

R. Karuts, Kazakların kaplan, pars ve yabani domuzları Aral denizinin doğu ve batı kısımlarında, Sır Derya ve Amu Derya nehirleri civarında kamış ve çalılıklarda avladıklarını görmüştür. Çoğu zaman hayvanlar dağlık bölgelerde bilhassa tüfek ile avlanmıştır.

Bölgede Kazakların avlandığını gören seyyahlar, onların her avladığı hayvana ayrı teknik kullandıklarına şahit olmuştur. Mesela, bozkırın dört tarafında çok sayıda dolaşan kurtlar değişik şekilde avlanmıştır. İlk önce kurt avında kolaylık sağlamak için hayvanın sesi taklit edilerek onun yakın mesafeye gelmesi sağlanmıştır. Sonra ata binen avcılar, hayvanı kamçı veya ağaç sopası ile ölene kadar dövmüştür. Elde edilen kurtların derisi daima tüccarlar tarafından satın alınmıştır. Gri kurt derileri ucuz, beyaz ve siyah renkte olanları, hafif ve yumuşak olma özelliğine göre, avcılar için iyi bir gelir kaynağı olmuştur⁷⁸⁶.

Avladıkları kara kayıntavuğu, karaca, porsuk, turna ve birçok hayvan nadiren yemeklerinde yer almıştır. Örneğin, Hazar ve Aral Denizleri kıyılarında kamışlıkta barınan yabani domuzlar çok kilolu olmalarına rağmen, Kazaklar tarafından sadece satmak için avlanırdı. Emba, Ustyürt ve Sarısu nehirleri civarında

⁷⁸⁵ P. Paşino, *a.g.e.*, s. 51.

⁷⁸⁶ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 40.

barınan yabani atlar nadiren yenir, hastaları sarmak için derisi ve ağır yükleri taşımak için kendileri avlanmıştır⁷⁸⁷.

E. Eversman'ın tespitlerine göre, yabani at ve kulan avı çoğu zaman onlar su içmek için nehre indikleri zamanlarda gerçekleşmiştir. Hayvanları takip ederek, onların suya yaklaştığını gören avcılar havaya ateş açmıştır. Korkan hayvanlar başka çare bulamadan suyun içine girmek zorunda kalmışlardır. Bir süre sonra yüzmeyi bilmeyen zavallılar suyun içinde çırpınıp mecburen sahile yaklaşmışlardır. Yorgun hayvanlar, silah kullanmadan ve büyük emek harcamadan boynuna ip geçirilerek yakalanmıştır⁷⁸⁸.

Yaz aylarında yapılan en eski avlardan birisi, saygalara yapılanıydı. Seyyahlar raporlarında Kazak bozkırının batı taraflarında binlerce sayga sürülerini gördüklerini ve yerli halkın onları büyük beceri ile avladıklarını hayranlıkla anlatmıştır. Saygalar (antilop çeşidi) bozkırda bilinen en eski metod ile avlanmıştır. Onları kapalı alana sürükleyerek orada tek tek vurmuşlardır. Saygaların boynuzlarının değeri çok yüksekti, derisi elbise eti ise yemek ve yağ için kullanmıştır⁷⁸⁹.

L. Kostenko'nun tespitlerine göre, hayvanlardan alınan veya kendileri tarafından atılan kuru boynuzlar, Yedisu'dan Taşkent ve Çin'e giden kervancılar tarafından satın alınmıştır. Bu hayvanlar bulunan bölgelerin yakınlarında yaşayan Kazaklar, her sene üç bine yakın boynuzun toplandığını, yüz deveden oluşan sayga

⁷⁸⁷ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 72-74.

⁷⁸⁸ E. Eversman, *Yestestvennaya İstoriya Orenburgskago Kraya*, Orenburg, 1840, s. 231.

⁷⁸⁹ S. Tolstova, *a.g.e.*, C. II, s. 364.

boynuzları yüklenen kervanları gördüklerini ve her deve üzerine otuz iki çift boynuz yüklendiğini yazmıştır⁷⁹⁰.

Rus seyyahı ve mühendisi T. Burnaşev, Kazak erkeklerinin en sevdiği ve popüler olan, altın kartal ve şahin ile yapılan avın çok meşhur olduğunu belirtmiştir⁷⁹¹. İyi eğitilmiş şahinler yabani kaz ve tavşan avlarında kullanılmıştır. Kartallar tilki ve antilop avlarında başarılı olmuştur. Kuşların en büyük özelliği, av esnasında avlanan hayvanın gözlerini gagalayıp, avcının işini kolaylaştırmasıydı. Bu kuşlar küçüklüğünden itibaren ölü antilopların gözlerine oyarak eğitilmiştir⁷⁹². Ayrıca bazı bölgelerde sazanlara yapılan av çok ün kazanmıştır. Uçuşu ağır ve yavaş olan bu kuş en çok bahar ve sonbaharda avlanmıştır⁷⁹³.

Zamanla Kazak topraklarına Rus Çarlığı tarafından yerleştirilen Rus göçmenleri av işini meslek edinmiştir. Semenov Tyan-Şanskiy, bölgede verilere göre bir senede yaklaşık otuz bin tilki, iki bin tavşan, bin beş yüz vahşi kedi, on beş bin çeşitli av kuşu, birkaç tane kaplan ve pars avlandığını tespit etmiştir⁷⁹⁴. Yapılan avlama şekli hiçbir şekilde kanuni yönetmenliğe bağlı değildi. Bölgeye Rusların gelmesiyle çoğu yerde hayvan sayısı azalıp yok olmaya yüz tutmuştur.

Balıkçılık: XIX. yüzyılda Kazak bozkırında yolculuk eden seyyahlar, Kazakların av ve balıkçılık işinde çok başarılı olduğunu belirtmiştir. Nüfüsü az, geniş ve zengin faunaya sahip olan Kazak toprakları, bu zanaat için büyük imkânlar sağlamıştır. Bununla beraber Orta Asya nehir ve gölleri de balık ile doluydu ve Kazak halkının ekonomisi için iyi bir gelir olabilirdi.

⁷⁹⁰ L.Kostenko, *a.g.e.*, C. III, s. 100.

⁷⁹¹ S. Alferaki, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁹² M. Kul-Muhamed, *a.g.e.*, s. 256.

⁷⁹³ A. Dmitriyeva, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁷⁹⁴ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 523,525.

Ancak XIX. yüzyılda Kazak ekonomisinde avlanma ve balıkçılığın rolü gerektiği seviyede değildi⁷⁹⁵. A. Levşin, konargöçer halk için av ve balıkçılığın daha önemli bir yere sahip olması gerektiğini düşünmüştür⁷⁹⁶.

Zamanla bozkırdaki mal ve hayvanların büyük kısmı zenginlerin eline geçince fakirleşen halkın sayısı artmıştır. O devirde göl ve nehirlerde yoksulluk içerisinde yaşayan Kazakların az kısmı mecburiyetten balık tutma işine iltihak etmiştir.

Orenburg'dan Buhara'ya seyyahat yapan Rus Yüzbaşı E. Meyendorf, hayvan sürülerini kaybeden yoksul Kazakların balıkçılıkla uğraştıklarını tespit etmiştir⁷⁹⁷. Rus subayı M. Arnoldi, Volga ve Ural'dan göç eden Rus halkının balıkçılığı kendilerine meslek edindiklerini belirtmiştir⁷⁹⁸.

Bölgeden gelip geçen yabancı seyyahlar Kazak topraklarında balığın en çok Hazar Denizi, Aral Denizi'nin doğu kıyıları, Amuderya, İrtiş, Oral, Sır Derya gibi nehir ve göl kenarlarında avlanıp tüketildiğini söylemiştir. Ayrıca İli nehri yakınlarında oturan Kazakların Verniy şehrine balık götürüp ekmek ve diğer ürünlere takas yaptığı görülmüştür⁷⁹⁹. L. Meyer, bölgedeki nehir, göl ve denizlerde en çok tutulan balığın beyaz balık, çapak, mersin balığı, turna balığı ve uzun levrek olduğunu tespit etmiştir⁸⁰⁰.

⁷⁹⁵ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 210.

⁷⁹⁶ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 384.

⁷⁹⁷ E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 38.

⁷⁹⁸ M. Arnoldi, *a.g.e.*, s. 133.

⁷⁹⁹ *Vestnik İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, Red. A. Krayevskiy, SPb., 1851, s. 17.

⁸⁰⁰ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 81.

Rus Yüzbaşı N. Rıçkov, Ulu-Turgay bölgesi etrafında bulunan göllerde balığın bol olduğunu, hatta askerlerin onları kolayca pike ile tuttuklarını, yazdığı raporlarından görmekteyiz⁸⁰¹. L. Kostenko, Kazakların ağın ne olduğunu bilmediklerini ve balığı ilkel yöntem ile çok ufağını sepet, büyüğünekin ve sivri aletler ile tutuklarını tespit etmiştir⁸⁰². Bölgede yapılan inceleme esnasında sonbahar ve kış mevsiminde tutulan balık miktarının diğer mevsimlere nazaran fazla olduğu görülmüştür⁸⁰³.

Zamanla balık tutmayı öğrenen Kazaklar arasında Aday boyunun bu işte başarılı olduğu görülmüştür. Bazı seyyahlar, Kazakların fırsat buldukça eğlence için toplanarak balık tuttuklarını belirtmiştir. Oysa bölgeye gelen seyyahların tamamı, bu halkın balığı haram olarak gördüklerini not etmişlerdir⁸⁰⁴.

Bölgede balıkçılığın ciddi bir sanayi alanına dönüşmesi XIX. yüzyılın son yirmi yılına denk gelmektedir. Balıkçılığın bölgedeki gelişim sürecini yavaşlatan en büyük engel, bölgede iyi tuzun az olmasıydı. Orenburg ve Uralsk'tan az miktarda getirilen tuz, ancak çok değerli ve pahalı olan balıklar ve havyer için kullanılmıştır. Diğer balıkları elde etmek için, Aral Denizi'nin doğu kıyılarındaki sayısız göllerden getirilen kalitesiz tuz kullanılmıştır. Kazaklar tuzlama yöntemini az bildirleri için balıkları taze olarak satmıştır⁸⁰⁵.

Kazaklar için avcılığın eskiden kalma eğlence ve vakit geçirme geleneği olarak kabul etmeliyiz. Kazak ekonomisinde avcılık ve balıkçılığın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı hal aldığı görülmektedir. Avcılık çoğu zaman

⁸⁰¹ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 79.

⁸⁰² L. Kostenko, *a.g.e.*, C. III, s. 97.

⁸⁰³ P. Pallas, *a.g.e.*, s. 440.

⁸⁰⁴ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 24.

⁸⁰⁵ A. Dmitriyeva, *a.g.e.*, s. 110.

kırlarda yaşayanlar, balıkçılık ise deniz ve nehir kenarlarında yaşayan Kazaklar tarafından yapılmıştır. Asırlarca hayvancılıkla uğraşan bu toplum için özellikle balıkçılık söz konusu değildir. Zorla eski yaşam tarzından uzaklaştırılan bu toplum, zamanla avcılık ve balıkçılığa farklı açıdan bakmaya ve değerlendirmeye mecbur kalmışlardır.

3.2. Ziraat

XIX. yüzyılın başlarında Kazak toprakları Rusların esaret zincirine düşünce ve bozkırda hayvancılık düşüş gösterince, Kazakların başlıca ikinci geçim kaynağı bazı bölgelerde çiftçilik olmuştur. Bozkır emekçisinin hayatı gittikçe ağırlaşınca, bir kısmı ziraata yönelik adımlar atmıştır. Bölgede ziraat, toprağı verimli, suyu ve yağışı bol olan nehir ve göllerin bulunduğu ovalarda, dağların etekleri ve kuytu yerlerde gelişmiştir.

Çoğunlukla tarımla kendi sürülerine sahip olmayan veya onları kaybeden fakir insanlar uğraşmaya başlamıştır. Ayrıca bozkırda Kazakların hayvanları azalınca, ana yiyecekleri buğday ve darı olmuştur. Bu kişilerin çoğu yarı yerleşik hayata geçip hayatlarına devam etmiştir. Genelde yarıyerleşik halkın bu kısmı Orta Asya'nın hayat kalbi denen Sır Derya'nın alt havzasında yer almıştır⁸⁰⁶. A. Levşin, Kazakların geniş bozkırında ziraatın en çok geliştiğı bölgelerin İlek, Ori, Emba'nın üst havzası, İrgiz, Buldört, Hobde, Uil, Tobol, Turgay, Kayraklı ve İşim nehirleri civarı olduğunu belirtmiştir⁸⁰⁷. Komşu ülkelerin tarımcılığının buraya

⁸⁰⁶ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 119.

⁸⁰⁷ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 35-36.

gelmesi,buralarda tarımın gelişmesinde büyük etken olmuştu. Karakalpakve Taşkent halklarından benimsenen tarımcılık başlıca o kadar yayılmamıştır⁸⁰⁸.

E. Meyendorf, Kazakların bu bölgeyi hem sulama açısından, hem kış soğuklarının şiddetli olmamasından dolayı sevdiklerini, bozkırın cenneti olarak sayıp, çok gurur duyduklarını söylemiştir⁸⁰⁹. N. Aristov, bu fikre katılarak, zamanla sebze ve meyvenin Kazakların gıdasının temin ettiğini belirtmişti⁸¹⁰. Birçok tarihçi ve etnograf bu medeniyetin İran, Hindistan, Çin ve Arap memleketlerinden alınmış olduğunu kabul etmektedir.

Kazaklar için tarımcılık hem çok faydalı, hem de iyi bir gelir olmuştur. Buğday yetiştirme onların öncelikleri arasındaydı. Kazak sultanları ve toplumun alt sınıfları büyük ilgi ile bu işle uğraşmıştır. İş aletleri çok ilkel ve bütün iş el gücüyle yapıldığı için, çiftçilerin işleri kolay sayılmazdı. Zorluk ve yetersiz aletlere rağmen bozkır konargöçerleri tarımcılıkta iyi sayılacak sonuçlara ulaşmıştır. Bölgede nehirlerin çokluğu da tarımcılığı olumlu yönden etkilemiştir. Kuraklık zamanlarda bile oluşturdıkları sulama sistemini kullanmışlardır⁸¹¹. Bu konuda dikkat çeken husus, yüksek tepelere bile suların çekilmesi idi. Çoğu seyyah bu durumu toprağın çok yumuşak olduğuna bağlamaktadır. Toprakların yumuşak olması herhangi bir küçük demir parça ile toprakta gerekli derinliğine ulaşmayı sağlıyordu. Kazaklar topraklarını sürmek için çoğu zaman öküzleri kullanmıştır.

⁸⁰⁸ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 105-109, 184-188.

⁸⁰⁹ E. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 39.

⁸¹⁰ N. Aristov, *a.g.e.*, 2003, s. 316.

⁸¹¹ L. Kostenko, *Türkistanskiy Kray, Opit Voenno Statisticheskogo Obzrniya Turkestanskogo Voen-nogo Okruga*, C. III, SPb., 1880, s. 8.

Tarım için uygun olan topraklarda buğday, kunak, arpa, mercimek, keten ve susam gibi tahıllar ekmişlerdir⁸¹². Pirinç ve mısırtarımcılığından bol ürün elde etmişlerdir⁸¹³. Bazı zengin Kazaklar çavdar ve pamuk tarımı yapmıştır, ancak bu tür tarımcılık nadiren tercih edilmiştir. Yetiştirdikleri ürünler arasında darı büyük bir öneme sahipti. Kışın bozkırda süt olmayınca, darıdan yapılan yemekler insanları açlıktan kurtarmıştır. Zamanla darının yerini buğday almıştır⁸¹⁴.

Yukarıda deyindiğimiz gibi Kazakların tarım aletleri çok ilkeldi. Çoğu zaman toprağı ağaçtan yapılmış aletle at veya develer ile saban sürmüştür. Tırmık yerine çoğu kez destelerin ağaç dalları veya atın kuyruğuna bağlanan çırpı kullanılmıştır. Hasat için küçük oraklar kullanılmış, onu da bulamadıkları zaman başaklar elle yolunmuştur. Buğdayın harmanı öküz ve atlarla yapılmıştı. Bu işlem için özel yer hazırlanırdı. Öküzleri tüm gün buğdayın üzerinden gezdirip buğdayı çiğnetmişlerdir. Çoğu kez öküzlerin sayısı altıdan az değildi. Hafif bir rüzgârın esintisiyle çiğnenmiş buğday elenirdi. Rüzgâr olmasa bile, ellerinde mevcut olan aletlerle bu işlemi kendileri yapmıştır. Bir kişi buğdayı yukarı atıp, diğer kişiler çuvalları sallayarak, buğdayı elerlerdi. Fakat böyle önlemler ancak çok aç kalındığı zamanlarda yapılmıştır. Ürünü kaldırdıktan sonra, kış için hesaplarını yaparak, bir kısmını demir kazanlarda kızartıp, kalanını yün çuvallarda saklamışlardır. Kalan ham darı ve buğday kazılmış kuyulara gömülüp, üzerine toprak atılmıştır. Gereksinimle de o kuyular açılmamıştır⁸¹⁵.

⁸¹² N. Seversov, A. Fedçenki, *Puteşestviye po Turkestanu*, SPb., 1894, B. I. s. 46.

⁸¹³ Pirinç tarlalarına Kazakistan bölgesinde çok rastlanmazdı. Çoğunlukla bu tür tarımcılıkla buraya göç eden Dunganlar uğraşırdı. Bkz: (N. Zeland, *Kaşgariya i Perevalı Tyan-Şanya, Puteviya Zapiski*, Omsk, 1888, s. 3).

⁸¹⁴ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 100.

⁸¹⁵ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 184-188.

P. Çihaçev'e göre, bölgede gelişen sebzeçilik ve meyvecilik buraya Taşkent ve Batı Çin'den gelmiştir. Zamanla havuç, salatalık, kabak, karpuz, kavun, fasulye, şalgam, tütün gibi ürünler bu topraklarda ekilip biçilmiştir. Kazak yazlarının sıcak, fakat gecelerinin soğuk olması nedeniyle meyvecilikle ancak güneydekiler uğraşmıştır. Yetiştirdikleri meyveler arasında elma ve eriğe öncelik tanınmıştır. Güneyde ceviz, vişne, üzüm ve kayısı meyvelerinin yetişmesi görülmüştür. Meyve ve sebzeden aldıkları hasatı, derin olmayan kuyularda sakarlardı. Patatesi bu toplum daha sonra öğrenmiştir⁸¹⁶.

Bununla beraber XIX. yüzyılda ziraatla yalnızca erkekler uğraşır, bayanlar çok nadiren bu işle meşgul olmuştur. Hatta toprakla uğraşan erkek sınıfına “iginçi” denmiştir⁸¹⁷. Onlar gündüz gece ektiği ekinlerden sorumlu olmuştur. Gündüzleri tarlaları kuşlardan, geceleri yabani hayvanların tarlaya girmesinden korumuştur. Ç. Valihanov, bu kişiler hakkında: “O zavallıların bir gün içerisinde içtikleri tek şey, iki bardak ayrandı, bazıları bu ziyafetten de mahrumdu”, diye yazmıştır⁸¹⁸.

Seyyahların çoğu, Kazaklarda tarımcılığın gelişme sebebini göç için yeterli toprakların olmamasını bağlamıştır. Örneğin İ. Blaramberg, bozkır halkının hayvansız kalmadığı müddetçe, hiçbir zaman tarımla uğraşmadığını belirtmiştir⁸¹⁹. A. Levşin, onların toprakla uğraşmalarına rağmen konargöçer hayatlarından vazgeçemediklerini söylemiştir. Yazar, ayrıca ektikleri buğday ve diğer tarım kültürleri yetişene kadar Kazakların o bölgede göç ettiklerini belirtmiştir⁸²⁰. Kazak

⁸¹⁶ P. Çihaçev, *a.g.e.*, s. 343.

⁸¹⁷ İ. Blaramberg, *a.g.e.*, s. 92.

⁸¹⁸ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. I, s. 184-188.

⁸¹⁹ İ. Blaramberg, *a.g.e.*, s. 101.

⁸²⁰ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 380.

tarımcılarının ürünü biçip harman yaptıktan sonra gerektiği miktarı yanına aldığı, diğer kısmını gelecek sene ekin ekmek için toprağa gömdükleri tespit edilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında hayvansız kalan Kazakların ekonomisinde ziraat önemli rol oynamaya başlamıştır. Ziraatla uğraşıp ekonomik durumlarını olumlu yönde değiştiren Kazakların bir çoğu yeniden hayvanlar satın alarak konargöçer hayata dönmüştür. Bazı bölgelerde, ziraat işini iyi öğrenenler yerleşik hayata tamamen geçmiştir. Ancak bu Kazaklar bölgeye gelip yerleştirilen Rus ahaliden kalan kötü ve verimsiz topraklarla yetinmeye mecbur kalmışlardır.

3.3. Ticaret

Rus Çarlığı, XV. yüzyıldan itibaren Orta Asya topraklarını ele geçirmek için devamlı faaliyette bulunmuşlardır. Ruslar kendi kervanlarını bu bölgeden güven içinde geçirmek için Kazak hanları ile siyasi ilişkiler kurma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu amaçla zamanla sınırlara kaleler inşa ederek, buraya giden yolların kolaylaştırılmasını sağlamışlardır.

Bölgedeki ticaretin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Çin kaynaklarına göre, Kazak topraklarında ticaret ilk defa M. Ö. 5-6. yüzyıllarda yapılmıştır⁸²¹. Ulu İpek Yolu bu bölgeden ta o zamanlarda işlemeye başlamıştır⁸²². Uzakdoğu ve Batı medeniyetleri arasında iletililik görevi yapan Asya ve Avrupa'nın buluştuğu İpek Yolu boyundaki Kazak şehirlerinde, değişik kültür etkileşimi ve zenginleşme için uygun

⁸²¹ K. Baypakov, *Srednevekoviyе Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti*, Almatı, 1998.

⁸²² A. Yahya, *Si-An'dan Tiran'a Tarihi İpek Yolu*, Ankara, 2009, s. 78.

zemin oluşmuştur⁸²³. Ayırcabu bölgenin uzun yıllar komşu devletlerarasındaki transit bir geçit olduğunu kabul etmeliyiz.

Orta Asya araştırmacısı S. Tolstov, bölgenin dağ sırtları ve sonsuz bucaksız bozkırlarının ticari ilişkiler için daima büyük engel olduğunu ve ticaret için gerekli yolların olmadığını belirtmiştir. Buna rağmen bölgede XVIII. yüzyıla nazaran XIX. yüzyıldan sonra, başka bir deyişle Rusların bölgeye gelmesi ile ticaret hayli gelişmiştir⁸²⁴. Bozkırda strateji amacı ile inşa edilen kaleler bu gelişimin en büyük vasıtası olmuştur⁸²⁵. Rus Çarlığı Kazak topraklarını ele geçirerek, bozkır piyasasına ilk önce endüstri ve tekstil mallarını ihraç etmeye başlamıştır. Kazak bozkırı Rusya için önemli ticari bölge haline gelmiştir⁸²⁶.

Bölgede seyahat eden birçok seyyah, Kazak halkının yaptığı ticaretin üç kola ayrıldığını belirtmiştir. İlki Güney Sibiryaya yoluyla meydana gelen Rus ticareti, ikincisi Asya sınırlarına yakın Taşkent, Hokand ve Kulja illeri ile ve üçüncüsü bozkır içerisinde halk arasında gerçekleşen ticaretti⁸²⁷.

Bu uzun ticari yollar eskiden beri deve üzerinde geçilmiştir. Asya vilayetlerinden, özellikle Hive, Taşkent ve Kaşgar'dan develer üzerinde Kazak bozkırına *byaz*, *susu*, *vıboyka* dedikleri kumaşlar, hazır pamuk hilatları, perde, ipek, gümüş takıları, silah ve birçok eşya getirilmiştir. Bozkırda pahalı ve değerli eşyalar

⁸²³ K. Baypakov, "Kazakistan Topraklarında Büyük İpek Yolu", *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara, 2007, s. 23-29.

⁸²⁴ S. Tolstov, *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, Moskva, 1962, s. 297,

⁸²⁵ G. Kurmangaliyeva Ercilasun, *a.g.t.*, s. 71.

⁸²⁶ H. Devrişeva, *XIX. y. y. Rusların Kazaklara Karşı Yürüttüğü Politikaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 56-57.

⁸²⁷ B. Suleymenov, V. Basin, *Kazahstan v Sostave Rossii v Konse XVIII. Naçale XX. v. v*, Alma-Ata, 1981, s. 195-196.

pek talep görmediği için, halk daha çok ihtiyaç duydukları ucuz ve kaba malları tercih etmiştir⁸²⁸.

Bozkırda ticaretin en iyi mevsimi bahar ayları sayılırdı ve bu dönemde bölgede kervanlar daha sık görülmüştür. Özellikle Buhara ve Hive tüccarları bu mevsimde Rusya'ya giden yollarında rastlanan Kazaklar ile mallarını takas yapmıştır. Bu amaçla özellikle Orenburg sınırı üzerinde özel yerler inşa edilmiştir⁸²⁹.

Orenburg ve yakınlarında yapılan takas ticaretine bozkır halkı ile beraber Rusya'dan gelen iş adamları da katılmıştır. Kazaklar hayvan, halı, kilim, keçe, tilki, kurt, kuzu kürkleri, yün, tiftik ve hayvan derilerisatarken, Rus iş adamlarından gıda, eşya, kumaş, şeker, ekmek ve diğer gerekli mallar satın alınmıştır. Bununla beraber Rusya'dan bozkıra gelen keten, kadife, boya, boyanmış kumaş, kurdele, ip, samur ve kunduz kürkleri büyük talep görmüştür. Ayrıca eyer, dizgin, çizme, bayan takıları, kuşak, kilit, ayna, zincir, balta, bakır, ağaç çanakları, uzun Rus bıçakları, tütün, kâğıt, yün, maden ürünleri, biber, şeker, tahıl ve un Rusya'dan büyük miktarda getirilmiştir⁸³⁰.

İsveçli seyyahı İ. Falkın'ın, bize aktardığı bilgilere göre, Ural nehrinin sol tarafında açılan Asya takas yerlerinin daha çok kervansaraya benzediğini öğrenmekteyiz. Buranın iki kapısı mevcuttu, birisi Rus tüccarlarının, diğeri bozkırdan gelen Kazak satıcılarının girmeleri için yapılmıştır. Binanın iç kısımları Buhara, dış kısımları Rus ve Tatar tüccarlarına aitti. Tüccarların güvenliği için az sayıda da olsa silahlı Rus askerleri bulunmuştur. Üstelik yaz aylarında ticaretin daha hareketli hale geçmesi ile

⁸²⁸ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 494.

⁸²⁹ İ. Blaramberg, *a.g.e.*, s. 107.

⁸³⁰ *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya XVIII-XIX v. v. (1771-1867)*, Red. M. Jangalin, Alma-Ata, 1964, s. 2.

güvenliği yüze yakın Kossak askeri sağlamıştır. Ayrıca kış aylarında Kazakların ticari bölgeye giriş saatleri belli olup, ancak konvoy eşliğinde girip çıkmıştır⁸³¹.

Bozkır halkını yabancı mallarını almaya sevk eden Sartlar ve Kazan Tatarlarıydı. Kazaklara satılan eşyaların çoğu günlük ihtiyaçlar, bazı mallarise gösteriş için alınmıştır. Mesela Rus semaveri, Çin menşeli yeşil çay ile kâseleri, Çin gümüş takımları, Kazak kültürünün ayrılmaz bir parça haline gelmiştir⁸³².

Coğrafyacı ve istatistikçi Rus seyyahı E. Zyablovskiy, bölgede yaptığı seyahat esnasında ticari konularda Kazak halkına karşı yapılan haksızlıklara isyan etmiştir⁸³³. Ticaretten pek anlamayan Kazaklarçoğu kez yüksek fiyatla kötü mallar almıştır⁸³⁴. Bu adaletsizliği önlemek için, Rus yönetimi Yedi-Su bölgesinde özel bozkır panayırlarının açılmasını talep etmiş ve zamanla bunların sayısı on bire yükselmiştir⁸³⁵. Bu panayırlara her sene yaz aylarında İşim bölgesinde mallarını satmak için dört bir yandan Kazak konargöçerleri gelmiştir.

1832 yılından sonra bazı bölgelerde daimi panayırklar görülmüştür. Ayrıca Rus sınırlarına yakın bölgeler arasında Troitsk, Petropavlovsk, Presnogorkovsk, Omsk, Ustkamenogorsk ve Uralsk kaleleri civarı, Ruslar ile Kazaklar arasında gerçekleşen ticaretin önemli noktaları olmuştur. Çok meşhur olan İrbitsk panayırından Vernıy ve

⁸³¹ İ. Falk, *a.g.e.*, s. 242.

⁸³² M. Lyalina, *Puteşestviye N. M. Prjevalskogo v Vostočnoy i Sentralnoy Azii*, SPb., 1900, s. 323; V. Galiyev, *Kazahstan v Sisteme Rossiysko-Kitayskih Torgovo-Ekonomičeskih Otnoşeniy v Sinzyane*, Almatı, 2003, s. 69.

⁸³³ J. Şalğınbay, *Kazahstan v Zarubejnih İstočnikah i Materialah*, Almatı, 2009, s. 235.

⁸³⁴ Ruslar bölgeye gelmeden evvel Kazaklar yalnızca takas ticaretini biliyordu. Doğal olarak diğer halklar gibi bozkırda ne terazi ne de madeni para vardı. Onun yerine alınacak veya satılacak malların fiyatı koyun sayısı ile belirleniyordu. Ağırlık ölçüsü göz kararı ile verilmiştir. (A. Levşin, *a.g.e.*, s. 359).

⁸³⁵ T. Semenov, *a.g.e.*, C. XIX, s. 546.

Yedisu bölgesine gelen mallar halkın bir senelik ihtiyaçlarını karşılamış ve bu nedenle bölgeye gelen seyyahlar her şeyin çok pahalı olduğundan şikâyetçi olmuştur⁸³⁶.

Zamanla bazı bölgelerde ziraat geliştikçe, halk yetiştirdikleri yonca, buğday ve diğer tahılları da kendi aralarında takas yapmıştır. Bozkır ticaretinin en büyük unsuru tabi ki hayvanları idi. Ç. Valihanov'un gözlemlerine göre, hayvanların satın alınması yaz aylarından sonbahara kadar yapılmıştır. Bazı Kazaklar bu durumu iyi değerlendirip bozkırda ucuzdan zayıf hayvanları toplayıp, onları iyi besledikten sonra Rusya'dan gelen tüccarlara daha iyi fiyata satmıştır⁸³⁷.

W. Radlov'un tespitlerine göre, bozkırda talep gören mallar arasında öncelik doğal olarak koyunlardaydı. Koyun fiyatı bozkırda hemen hemen aynıydı. İri kuyruklu yetişkin büyük koyunun fiyatı üç, üç yaşta olanların iki, bir yaşında olan koyunun fiyatı ise bir gümüş rubleydi⁸³⁸.

Hayvanlar hariç Kazakların elde ettikleri ve satın aldıkları mallar arasında en önemli eşya keçeydi. Yapım ve satışına gelince, bozkırda her Kazak ailesi bu gerekli maddeyi kendileri için, büyük sürülere sahip olanlar satmak için üretmiştir. En kaliteli sayılan beyaz keçeyi Büyük Orda'nın halkı yapıp, durumu iyi olan Kazaklara satmıştır⁸³⁹.

⁸³⁶ G. Grum-Grjimaýlo, *Opisaniya Puteşestviya v Zapadny Kitay, Vdol Vostochnogo Týan-Şanya*, C. I, SPb., 1896, s. 1.

⁸³⁷ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 257-259.

⁸³⁸ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 208.

⁸³⁹ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 227; Türkistan bölgesine gelen Rus Çarlığı, Kazaklar tarafından üretilen keçelerin kendi askeriyesi için olan önemini hep dile getirmiştir. Ayrıca Rus askerlerine, çıktıkları her yeni seferi için, kişi başına bir arşin keçe verilmiştir. Askerler yılın her mevsiminde geceleri nemden korunmak için yere sermiştir. Ayrıca keçeden yapılmış küçük çadırlar sıcak yaz aylarında yakıcı güneşten de korumuştur. En iyi keçeler eski çadırlardan kalan parçalardı. Keçelerin olumsuz yönleri ise, yağmurda ıslanması ve yaz zamanında güve tarafından yenilmesiydi. (Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 257-259).

Bunun dışında Kazak toplumunun çadır yapımında kullandığı ağaç kısımları ticari amaçla çok sayıda yapılmıştır. Bu tür ustalara Kökşetau ve Andagül bölgesinde daha sık rastlamak mümkündü. Çadırın ağaç kısmı (iskeleti) gümüş parayla on, otuz beş ruble arasında değişmiştir⁸⁴⁰.

Arbaveya arabalar üretim ve satışı daha çok Kökşetau bölgesinde görülmüştür. Kalitesine göre fiyatı bir veya iki rubleydi. Öncelikle bu arabalar bozkırın her tarafına giden kervanlar tarafından alınıp gittikleri her yerde çok kolaylıkla satılmıştır⁸⁴¹. Bununla birlikte bozkırda ticaretin önemli unsurunu oluşturan ağaçtan yapılan fincan, kepçe, tabak, sandık gibi gereçlerin satın alınması bol miktarda yine Kökşetau bölgesinde görülmüştür. Değerli ağaç kökünden yapılmış ve *ojau* dedikleri kepçe fiyatı üç rubleyken, bunun sade ağaçtan yapılanı otuz kuruşu geçmemiştir. Koyun boynuzundan yapılan aynı maddenin fiyatı daha yüksek meblağa satılmıştır. Et için yapılan tabakların fiyatı yine ağacın kalitesine göre beş kuruş ile bir ruble arasında değişmiştir⁸⁴². Ayrıca ağaçtan yapılan eşyaların boyanması için Karelya akağacı kökünden yapılan boya bir buçuk ruble değerindeydi. Sade ağaçtan yapılan boyalar yalnızca on veya yirmi beş kuruşa satılmıştır⁸⁴³.

1822’de bozkırda Rus Çarlığı tarafından uygulanan “*Sibirya Kırgızlar Yönetmenliği*”nde Kazakların bölgedeki ticari haklarının içeriğini madde madde A.

⁸⁴⁰ L. Kostenko, *a.g.e.*, C. II, s. 71-72.

⁸⁴¹ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 257-259; Aral Gölü sahasında taşıma araçlarına *araba* denirdi. (T. Jdanko, *a.g.m.*, s. 245); Arabalar daha çok yerleşik hayata geçmiş ve düzlük bölgelerde yaşayan Kazak halkı tarafından kullanılmıştır. (L. Kostenko, *a.g.e.*, s. 16); Tekerlekleri çok yüksek olan iki tekerlekli arabadır. *Arba* olarak geçen kelimenin *araba* kelimesinden gelmiştir. (G. Bonvalot, *a.g.e.*, s. 27).

⁸⁴² Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 257-259.

⁸⁴³ Orta Asya’da kullanılan boyaların bir kaç dışında çoğu bitkisel. Bkz: (L. Kostenko, *a.g.e.*, C. II, s. 35).

Levşin'inkaleminden öğrenmekteyiz. Yönetmenliğe göre, her Kazak ürettiği mal ve hayvanlarını bozkırın bütün bölgelerinde, hatta sınırlar ötesinde satabilirdi. Sınırdaki bulunan bölgelere, hayvan götürüp getirebilirdi. Sultanlar mal ve hayvanlarını Kazak bozkırı hariç diğer memleketlere kervan yolu ile gönderebilirdi. Rus tüccarları gümrükte zorluk çekmeden Kazak bozkırına mallarını rahat bir şekilde götürebilirdi. Diğer Asya illerinden Kazak topraklarına mal getirme ve onlardan vergi alma hakkı Sultan ve hanlara mahsustu. Kazak bozkırındaki kervancılardan vergi alınması yasaktı. Ayrıca kervanlar arasında vergi ödemedi satın alma ve mal mülk değişimi yapılabilirdi⁸⁴⁴.

Orta Asya'da ticaretin gelişmesi ile bölgede yeni şehir sahaları oluşmuştur. Bu yerleşme yerleri, bölgenin idari ve kültürel merkezi olmuştur. Ayrıca Transkaspiydemir yolu açılana kadar Türkistan'dan Rusya'ya ve aksine, ticari ulaşım sadece develeri olan göçmen Kazak halkı tarafından yapılmıştır⁸⁴⁵.

Bölgede demir yolu açılmasına rağmen, Rus ve Türkistan mallarının büyük kısmı Kazak bozkırından kervan yolu ile geçmiştir. Dolayısıyla bozkır kervancıları daha az ücret almakla beraber diğer Türkistan konargöçerleri içerisinde en güvenilir kişiler sayılmış, ayrıca malları götürecekleri yere zamanında temin etmiştir⁸⁴⁶.

Yeni demir yol Kazak ticareti aksine Rus ticaretini hayli geliştirmişti ve Rus - Kaşgar ticaretinde önemli rol oynadı. Rus ticaretinin gelişmesi Kazakların durumunu tam tersine olumsuz etkilemiştir. Göçmen iskan hayvancılıkla uğraşan

⁸⁴⁴ A. Levşin, a.g.e., s. 415-416.

⁸⁴⁵ A. Kolesnikov, *Russkiye Voyennyye Issledovateli Azii*, Duşanbe, 1997, s. 14; Gedin, S., *Puteşestviye v Serdse Azii*(Pamir-Tibet-Vostochny Turkistan), C. I, SPb., 1899, s. 3, 35; Dostoyevskiy, *İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti İmperatorskogo Russkogo Geografıçeskogo Obşestva 1845-1895*, C. III, SPb., 1896, s. 1081; A. Dmitriyeva, a.g.e., s. 142-147; *Trudi Ekspeditsii İmperatorskogo Russkogo Geografıçeskogo Obşestva po Sentralnoy Azii, Sovetşonnoy v 1893-1895 g, pod Naçalstvom V. İ. Roborovskogo*, I. Bölüm, SPb., 1900, s. 6.

⁸⁴⁶ V. Novitskiy, a.g.e., s. 270.

Kazakları yoksulluğa doğru itmiş, Kazakların servetini teşkil eden hayvanlar azalmıştır.

3.4. Zanaat

Kazak toplumuçoğu zaman kendi gündelik yaşam ihtiyaçlarını özel ustalara sipariş vermiş veya kendileri yapmışlardı.

XIX.yüzyılda bölgeye gelen S. Zıkov, Kazakların göçmen halk oldukları için, gerçek sanayi kavramının tam olarak söz konusu olmadığını ve bölgede fabrika üretimi diye birşeyin mevcut olmadığını belirtmiştir⁸⁴⁷. Ancak diğer yabancı seyyah N. Zeland, bu fikre katılmayıp, Kazakların yaptığı zanaatın kendi günlük ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca dökme demirli kazanlar, renkli boyalarla işlenmiş sandıklar, bıçak, balta, menteşeli kilitler, iğne, orak, cep aynaları, cam boncuğu, mendil gibi en önemli gereçlerini Kazaklar Rus ve yerleşik hayatı süren Sart ve Taciklerden öğrenmişlerdi⁸⁴⁸.

Fransız seyyahı Barbot-de-Marni'ye göre, bozkır halkının gündelik hayatındaki en önemli işinkeçe üretimi olduğunu belirtmiştir⁸⁴⁹. Bu işlem at ve koyunlarınyünlerinin kırılmasıyla başlar, ayrıca hem erkek hem kadınlar bu işi yapabilişlerdir. Bunun dışında bozkırda keçilerin yünü de el işlerinde kullanılmıştır. Hayvanlardan elde edilenyünden çadırın keçelerinde kullanılan tırtıl ve bağlar için kaytan örülmüştür. Tüyü yünden ayırıp, *jaynamaz* (seccade) yapımı

⁸⁴⁷ S. Zıkov, *a.g.e.*, № 8, 1868, s. 262.

⁸⁴⁸ N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 24.

⁸⁴⁹ Barbot-de-Marni, *a.g.e.*, s. 18.

için kullanılmıştır. Ayrıca bir yaşını geçmeyen keçi derisinden kış çizmeleri dikilip, marokenle işlenmiştir⁸⁵⁰.

Ç. Velihanov'un verdiği bilgilere göre, keçi yününden yapılan keçelerin değeri yüksekti. Elde edilen keçi yünü önce çıplak inek veya at derileri üzerine kalın bir tabaka halinde serilmiştir. Erkekler ellerine uzun değnekler alarak derilerin etrafını çevirir üzerine vurmuştur. Yün dövüldükten sonra saman yatağı üzerine iki kat halinde serilmiştir. İyice sulanarak saman yatak ile beraber kıvrılır, açıldıktan sonra kenarları dikilmiştir. Keçe katılaştıktan sonra ipler çözülerek kurumaya bırakılmıştır⁸⁵¹.

İnce keçe türlerinden renkli zarif örtüler, eyer bellemesi, yatak ve diğer şeyler yapılmış, hatta büyük kısmı başka ülkelere yüksek fiyatta ihraç edilmiştir. Orenburg, Ural ve Sibirya Kossakları bu keçelerin faydasını anlayıp çok kullanmışlar ve ona Kazak-Kırgız keçesi adını vermişlerdir⁸⁵².

Bozkır bayanlarının tamamı bez, muslin ve kadifede, ipek ile nakış ve keçe süslerini bilir, ancak dokumacılıkta usta nadiren bulunurdu. Dokuma yapanlar, bütün Güneybatı Asyalılar tarafından kullanılan yatay tezgâhlardan faydalanmıştır⁸⁵³.

W. Radlovtespitlerine göre, at derisi az satıldığı için, Kazaklar bu deriye daha çok önem vermiştir. Meşin örmekte usta olan bozkır halkı, bu deriden kantarma, dizgin, kayış ve kamçı üretmiştir. Ayrıca Kazak bayanları bu hammaddeden çok zarif örgü işleri ortaya çıkarmıştır⁸⁵⁴.

⁸⁵⁰ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 269-270.

⁸⁵¹ R. Karuts, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁸⁵² L. Kostenko, *a.g.e.*, C. II, s. 71.

⁸⁵³ M. Kul-Muhammed, *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁵⁴ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 229.

Orta Asya'nın bütün bölgelerinde deri aynı şekilde işlenirdi. Ilık suyla yıkanan deriler bıçakla temizlenir ve beş gün içerisinde ekşimiş sütte ıslanırdı. Güneşte kuruttuktan sonra uzun süre el ile ezilir, sonra nemden korumak için tütünle islenmiştir⁸⁵⁵.

L. Kostenko, Kazakların büyükbaş hayvanların derisini epey zor şartlarda işlemesine şahit olmuştur. İşlenen bu deriye *yufta* denmiştir. Hayvanlardan soyulan deri kerpiç ile örtülü kuyuda, kireç ve işkar denen otun karışımı içinde ıslatılmıştır. Deri on gün bekletildikten sonra yıkanıp arpa karışımında bekletilmiştir. Sonradan içerisi özel *tarın* denen bitki köklerinden yapılmış karışıma birkaç kez bandırılıp kurutulmuştur. Ancak yufta yapımında o kadar emek verdiklerine rağmen iyi sonuçlar alamayan Kazaklar çoğu zaman Rusya'dan gelen *yuftayı* tercih etmiştir⁸⁵⁶.

Bunun dışında bozkırda devetüyünden çok şey elde edilmiştir. Hayvanın sırt ve yan kısımlarından alınan tüy, pamuk ve ince iplik yapımında kullanılmıştır⁸⁵⁷. Devenin sağlam kış tüyü iri parçalar halinde bahar aylarında dökülmüştür. Bunları teker teker toplanarak işlenmiştir. Hayvanın en iyi yünü boyun, göğüs, ön ayak ve sırtta olanıydı⁸⁵⁸. Ayrıca deve derisinden çok sayıda ev gereksinimleri yapılmıştır. Bunların içerisinde *kap* dedikleri çuval, konargöçer hayat için vazgeçilmez unsurdu. Bu çuvallar kalın deve yününden dikilmiştir. Son derece sağlam çuvalların ana vazifesi deve üzerinde kırılma tehlikesi olan malları taşımaktı. Zor iklim şartlarına rağ-

⁸⁵⁵ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 134.

⁸⁵⁶ L. Kostenko, *a.g.e.*, C. III, s. 79-80.

⁸⁵⁷ S. Tolstova, *a.g.e.*, C. II, s. 366-367.

⁸⁵⁸ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 386-387.

men sürekli devenin üzerinden inmeyen bu tür çuvalların ömrü beş seneye kadar sürmüştür⁸⁵⁹.

Ağaç işçiliğine gelince, bu tür ustalık ormanlara zengin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde görünmüştür. Az sayıda bulunan marangoz ustaları, özellikle eyer yapımında çok ün kazanmıştır. Çünkü hayatını doğuştan ölene kadar at üzerinde geçiren bu toplum için, eyer vazgeçilmezdi. Yerli eyer Rus malına benzer, ancak biraz geniş ve yuvarlaktı. Eyer süsü ve gereçlerinin tamamı metalden yapılmıştır⁸⁶⁰.

Bölgede Kazak halkından demirciler olmakla beraber, maden işçiliği demircilikten öte gelişmemiştir. Bozkırda bu zanaatı geliştirmek için ne uygun şartlar ne de fabrikalar mevcuttu⁸⁶¹. Maden ise Orta Asya'ya hep dışarıdan, özellikle de Rusya'dan ilkel ve diğer şekillerde gelmiştir. Ayrıca Rusya'dan aldıkları eski tırpanlardan kazan, bıçak, mızrak ucu, koşumların detay kısımlarını elde edilmiştir. Nadiren de olsa halk arasında kendi ihtiyaçları ve satılık için maden işçiliği yapan iyi kalıpcıya rastlamak mümkündü⁸⁶². Seyyahlar bölgede gördükleri Kazak tornacılarının işçiliğini beğenmeyip, onları iyi usta olarak kabul etmemiştir.

Bozkırda ip yapımı koyunyününü atkuyruk tüyü ile karıştırarak yapılmıştır. Sabunu da kendileri koyun yağı ve *it-sigak* denilen külden üretmiştir⁸⁶³. Yaptıkları sabunsiyah renkli ve taş gibi sert olmasına karşılık, beyaz eşyalardan kir ve tozu iyi çıkarmıştır⁸⁶⁴.

⁸⁵⁹ L. Kostenko, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁸⁶⁰ V. Potto, *a.g.e.*, № 11, 1877, s. 171.

⁸⁶¹ G. Spasskiy, *a.g.m.*, s. 174.

⁸⁶² L. Kostenko, *a.g.e.*, C. III, s. 184-185.

⁸⁶³ A. Levşin, *a.g.e.*, s. 387.

⁸⁶⁴ G. Spasskiy, *a.g.m.*, s. 178.

Bozkır aileleri kullandıkları hemen her şeyi yapsalar da, bazı eşyalar zanaat-kârlara ısmarlanırdı. Örneğin *zergerler* dedikleri kuyumcu ustaları çoğu zaman zengin aullardan siparişler almıştır. Ayrıca köy köy gezen ustalar yüzük, bilezik, yük-sük, saç zinciri ve kemer süslerini gümüş Rus parasından üretmiştir. Ayrıca Kazaklarda kemik süslerine nadiren rastlanmıştır. F. Şvars, Kazakların ürettiği bu tür malların fiyatının, Türkistan'daki diğer yerleşik halklardan daha ucuz olduğunu tespit etmiştir⁸⁶⁵.

Çocuk oyuncaklarına gelince, Kazak ustaları bozkırda bulabildikleri malzemelerden çocukları sevindirmek için oyuncaklar yapmaya çalışmıştır. Oyuncaklar çoğu zaman kil ve ağaçtan yapılmıştır. Ayrıca bazı bölgelerde bebeklerin elinde bakırdan çangırak ve boyanmış ağaçtan *ağaç-at* dedikleri at şeklinde yapılan oyuncaklar görülmüştür. Isık çalan oyuncaklar çocuklar arasında çok meşhurdu. Koyun ayağından çıkan *asık* dedikleri kemik oyuncağa bütün bozkırdaki çocuklar sahipti. Kız çocukları daha çok *kurçak* dedikleri bebeklerle oynamıştır. Bunların arasında en kalitesi renkli bezden dikilen ve ağız ile gözleri nakışla işlenenleri idi⁸⁶⁶.

3.5. Vergiler

Kazaklar, Rus himayesine girmeden önce, vergi ödeme konusunda, kendilerinden hiçbir şey talep edilmeyeceğinin bilinmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ancak, Rus Çarlığı'nın gelmesi ile vergi alanı aksine genişlemiştir. Yaşadıkları çadırlardan başlayarak, arba, mal ve mülkün sayımı yapıp vergiye tabi tutulmuştur. Sayımlar aul ve volost başkanları kontrolünde yapılmıştır.

⁸⁶⁵ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 205.

⁸⁶⁶ A. Dmitriyeva, *a.g.e.*, s. 120.

G. Blagoveşenskiy vergilerin büyük olmamasına rağmen, aulda para ve kredinin bulunmaması, ayrıca ödeme miktarının orantısız paylaştırılmasının, Kazak halkı için büyük yük olduğunu belirtmiştir. Çoğu aile vergilerini ödemek için faizcilerden ödünç para alarak, faiz karşılığında hayvan derisi, yün ve diğer hammaddelerinden iki veya üç kat fazlasını ödemeye mecbur kalmıştır⁸⁶⁷.

1822 yılından sonra bozkırda uygulanan *yasak* vergisine göre, bozkırın her ailesi yüz hayvan başına bir hayvanı Rus yönetimine vermiştir. Bu ödemeleri toplama sorumluluğu vilayet sultanlarının takibinde gerçekleşmiştir⁸⁶⁸. Sınıra yakın bölgelerde bu vergi at şeklinde ödenip, ayrıca hayvanları belirlenmiş boy da uygulanan kurallara tabi olmuştur⁸⁶⁹. Bu vergiye tabi tutulanlar ilk başta sürüdeki hayvan üzerinden vergi ödemiştir⁸⁷⁰. Kazakların lehine ancak şu durum olumlu yönden yansımıştı ki, Rus hükümetinin hayvanları kontrol etmesi kolay yapılamamıştır. Ayrıca halkın sayısı belli olmadığından sürekli göç eden halk bazen vergi ödemesinden kendilerini kurtarmayı başarmıştır⁸⁷¹.

1851 yılından sonra Sibirya sınırında yaşayan Kazaklarday⁸⁷² *yasak* vergisinin miktarı yükselmiştir. Attan on üç ruble (Rus para birimi), boğa ve inek için sekiz ruble, koyun için bir ruble istenmiştir. Ancak parası olmayan doğal olarak elinde olan bu ödemeyi hayvanları vererek ödemiştir. Kazakların hayvanlarında azalma görülünce, yeni idare artık vergileri her dumandan, yani yaşadıkları çadırdan kişi başına üç ruble alınması şeklinde kararlaştırmıştır⁸⁷². Vergilerin hayvandan değil,

⁸⁶⁷ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 267.

⁸⁶⁸ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 259-260, T. Ahmetjanova, *a.g.t.*, s. 63.

⁸⁶⁹ P. Keppen, *a.g.e.*, s. 329.

⁸⁷⁰ İ. Yerofeyeva, *a.g.e.*, s. 181.

⁸⁷¹ *Vnutrennyaya Kirgzkaya Orda*, Kratkiy Statistiçeskiy Oçerk, Astrahan, 1891, s. 6.

⁸⁷² N. Zeland, *a.g.e.*, 1885, s. 25.

çadırdan alınması fakirlerin aleyhine bir durum yaratmıştır, çünkü zengin fakir ayırt olmadan her aile en az bir çadıra sahipti. Zor durumda kalan Kazak aileleri dış pazarlarla ilişki kurarak mal satmak zorunda kalmıştır⁸⁷³.

Rus yönetimi bu vergi sisteminin iyi uygulanması için Kazak halkının çadır miktarını tespit etmek için özel insanlar görevlendirmiştir. Yeni uygulamaya göre bu kişi sene boyunca görevlendirildiği bölgede çadır sayısından sorumlu tutulmuştur. Bu vekiller her yıl volostta toplanarak vergileri servetlerine göre taksim etmeye çalışmışlardır⁸⁷⁴.

P. Nebolsin, bozkırdaki Kazak halkına uygulanan vergilerin Rus hazinesini çok olumlu etkilediğini tespit etmiştir. Ancak bununla yetinmeyen Rus Çarlığı, yerli idarecileri de kendi tarafına çekerek, vergi miktarını yükseltmek için, bölgede daha sıkı vergi sistemini uygulamışlardır⁸⁷⁵.

XIX. yüzyılda Kazak halkı için yeni vergiler uygulanmıştır. Aulun her ailesi, bölgeye gelen ücretli hoca, öğretmen, postacı ve sağlık memurlarının geçim kaynağı için birtakım para ödemek zorundaydı. Bir bölgeden her sene yüz ruble toplanması şarttı. Herhangi bir bölgeye gelen memurlar ne kadar geçici ve kısa süreli kalsalar da, bu şahısların geçim parası tüm bölge ahalisi arasında paylaşılmıştır. Ama iş bununla bitmiyordu, yeni idare bütün beklenmedik harcamaları da Kazak halkına açıklama yapmadan ödettirmiştir. Bu tür vergilerin toplanması seçilmiş biyeler (yerli hâkim) tarafından yapılmıştır⁸⁷⁶.

⁸⁷³ E. Bacon, *a.g.e.*, s. 92.

⁸⁷⁴ W. Radloff, *a.g.e.*, C. II, s. 311.

⁸⁷⁵ P. Nebolsin, *a.g.e.*, s. 295-296.

⁸⁷⁶ Ç. Valihanov, *a.g.e.*, C. V, s. 259-260.

Yeni idare bölgedeki han, sultan, aul ve volos başkanları hariç tüm halkı vergi ödeme konusunda sorumlu tutmuştur⁸⁷⁷. Kazak halkı için en büyük güçlük, kıtlık zamanlarında dahi bu vergilerin ertelenmeden ödenmesi idi. Bu halka bir nevi zulüm gibi geliyordu. Kıtlık sebebiyle olsun, fakirlik sebebiyle olsun Kazakların ellerinden mülk ve parası zorla alınmıştır⁸⁷⁸. Ayrıca gösterilmeyen ve saklanan mal mülk için ayriyeten ceza ödenir, ayrıca idarenin isteği üzerine halktan at ve develeri alınmıştır⁸⁷⁹.

Bunun dışında belirlenen vergi miktarını tazmin etmeyenler, idareye gelir ve çadır sayısını duyurmayan, yakalandığı zaman ceza olarak imtina eden meblağın üç katını ödemiştir. Durumu gerektiği gibi denetlemeyen aul ve volost başkanları bu cezaya tabiydi⁸⁸⁰. Böylece Ruslar bozkırda topladıkları ağır vergilerle zaten işgaller esnasında maddi olarak yıpranmış olan halkı iyice ezmeye ve bir daha kendilerine başkaldırmayacak hale getirmeye çalışmıştır⁸⁸¹.

Rus Çarlığı'nın bir asır boyunca Kazak bozkırında uyguladığı sömürge ve kolonileşme sürecinde gerçekleştirdiği reformların neticesinde vergi sistemi daha da ağırlaşmıştı. Hoşnut olmayan Kazak halkı zaman zaman Rus Çarlığı tarafından yapılan haksızlığa başkaldırmaya çalışmıştı. Ancak bu isyanlar küçük gruplar tarafından yapıldığı için çok kolay bastırılmıştır. Neticede XIX. yüzyılın sonunda Kazak bozkırları tamamen Rus himayesine geçip, Kazaklar mal mülk, hayvan ve en

⁸⁷⁷ N. Seversov, A. Fedçenki, *Puteşestviye po Turkestanu*, SPb., 1894, Ç. I. s. 115.

⁸⁷⁸ M. Saray, *Kazakların Uyanışı*, Ankara, 2004, s. 105.

⁸⁷⁹ L. Meyer, *a.g.e.*, s. 257.

⁸⁸⁰ *İzvestiya Orenburgskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, Tipo-Litografiya N. M. Radionova, Sayı: 17, Orenburg, 1902, s. 297, s. 444.

⁸⁸¹ M. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1996, s. 118.

önemlisi kendi topraklarından mahrum kalmıştı. Ayrıca, çadırlarından bile alınan vergiler, bu toplumu sefalet ve yoksul hayata maruz bırakmıştır.

SONUÇ

XIX. asır konar-göçer Kazaklar üzerinde birçok olumsuz gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Öncelikle yüzyıllar boyu kendi idarecileri ya da bozkırı baştanbaşa fetheden büyük Cengizli ve Timurlu hanedanlarının idaresi altında kalmış bulunan bu topraklar, bu dönemde kendi yaşam tarzına ve içtimai yapısına yabancı bir güç olan Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmiş, yürütülen iskân ve kolonizasyon faaliyetleri sonucunda Kazak toplumunun iç dinamikleri zarar görmüştür. Rusların dayattığı sistem, hayatın hemen hemen her sahasını ilgilendirmekte ve çoğu kere Kazak toplumunun kadim gelenekleri ile ters düşecek uygulamalar içermektedir. Bölgenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının tespit edilmesi ve bundan azami ölçüde fayda sağlanması amacı ile bölgeye birçok askeri ve sivil bürokrat akın etti. Bu kimselerin geride bıraktıkları seyahatname, rapor, not, tasvir, resim, harita vb. evrak, sözlü bir tarih geleneğine sahip konar-göçer Kazaklar açısından mühim bir edebiyat oluşturmaktadır. Bu sayede Kazak toplumunun kültürel ve içtimai yapısı bizzat görülmek suretiyle kayıt altına alınmış, diğer yandan da Rusların bölgeye gelişi ardından yaşanan değişimler ve bu değişimin Kazaklar üzerinde yarattığı tesirler resmi belgelere yansımıştır.

Kazakların Rus himayesini kabul etmek zorunda kalmasının ardında şüphesiz birçok ekonomik ve siyasi neden bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı bu nedenlerin geçerliliğini tartışmaktan ziyade, sonuçlarına odaklanmak ve konar-göçer Kazakların o tarihe kadar pek de bilinmeyen gündelik yaşamına ve sosyo-kültürel durumlarına ışık tutmak olmuştur. Ruslar, XIX. asır boyunca devasa sınırlara ulaşmışlar ve bu işi

yaparken imparatorluk sınırlarına katılan bölge insanına oldukça sistematik bir biçimde yaklaşmışlardır.

Ruslar gibi Batılıların da Kazak bozkırındaki faaliyetleri yaklaşık bir asır kadar devam etmiş ve ardında bölgenin tarihine, kültürüne ve maddi koşullarına ışık tutabilecek önemli bir külliyat bırakmıştır. Bölgeye çeşitli amaçlarla gelen seyyahlar, bir çift göz, kâğıt ve mürekkebin yardımıyla bir toplumun belkide en bilinmeyen yönlerini kayıt altına alarak istemeden de olsa o toplumun tarihine paha biçilemez bir biçimde katkı sağlamışlardır.

XIX. asır boyunca Kazakistan bozkırını ziyaret eden seyyahları mercek altına aldığımızda, bunların tamamına yakınının ya Rus uyruklu ya da Rusya hesabına hizmet etmekte olduklarını görüyoruz. Bunun haricinde daha önceki yıllarda bazı Batılı seyyahın da bölgeyi ziyaret ettiği ve izlenimlerini not ettiğine şahit olmaktayız. Kazak coğrafyasını seyahat notlarında tasvir eden bu misafirlerin de neredeyse tamamının Kazak sınırına yakın bölgelerdeki Rus vilayetlerinden geldikleri tespit edilmektedir. Bu nedenle Kazak halkına ve coğrafyasına çok da yabancı olduklarını söyleyemeyiz. Onların Kazakları tanıyor olmaları olumlu izlenimlerin yanı sıra subjektif ve önyargılı ifadelerin de ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Şunu belirtmek gerekir ki, seyahatname türünden eserler tamamen müstakil şartların ve olayların kişi nazarında bırakmış olduğu izlenimin bir yansımasıdır.

Bilhassa belirtmek gerekir ki, bölgeyi ziyaret eden seyyahların eğitim durumuna bakıldığında, bunların ekseriyetle bilim ve din adamı, asker, mühendis, arkeolog, doktor, jeolog, ressam, yazar, botanikçi gibi yüksek eğitilmiş kimselerden müteşkil oldukları görülecektir. Bazı istisnai durumlarda sebepsiz bir biçimde bölgeye

gelen kimselere de rastlanılmaktadır. Rusların XIX. asır boyunca göstermiş oldukları işgal ve kolonizasyon çalışmalarının amaçsız ve rotasız bir biçimde yürütülmediğine, Kazakistan'daki faaliyetler sayesinde bir kez daha şahit olmaktadır. İşgal edilen bölgenin iklimi, topoğrafyası, insan kaynakları, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bizzat konunun uzmanları tarafından, yerinden görülmek suretiyle tespit edilmiş, bu veriler ışığında izlenecek politikalar belirlenmiştir. Arazinin önemli geçiş noktalarına kaleler inşa edilerek, ticaret kontrol altına alınmış, verimli ovalara, sulak vadilere Rus yerleşimciler yerleştirilerek bölgenin demografik yapısı Rusya lehine değiştirilmiştir.

XIX. asır itibariyle askeri açıdan oldukça güçlü ve modern bir duruma gelen Rus ordusu karşısında, hala ortaçağ savaş geleneklerini muhafaza eden Kazakların mukavemet göstermesi beklenemezdi. Bu nedenle bu büyük güç karşısında çok da direnç göstermeden onları topraklarına kabul ettiler. Yine de Kazak bozkırında seyahat etmek bir yabancı için çok da güvenli bir durum değildi. Rus seyyahlar korkudan arınmış bir biçimde kendilerine biçilen misyonu yerine getirmek üzere bozkıra akın ettiler. Bu sayede Kazakları yakından tanıma fırsatı buldular. Konar-göçer yaşam tarzı, bozkır yaşamının dinginliği, aile ve boylar arası hiyerarşi, seyyahlar nazarında kimi zaman hayretle, kimi zaman ise büyük bir hayranlıkla tasvir edildi.

Seyyahların araştırma sahasının önemli bir kısmını da bölgedeki insan faktörü oluşturmakta idi. Zira artık bu bölgenin insan potansiyeli, Rusya için bir vatandaşlık hukuku çerçevesinde ele alınması gereken, ya da en azından işgücünden istifade edilmesi gereken bir kaynak durumunda idi. Öncelikli olarak bölge insanının Rusların getirmek istediği sisteme adaptasyonu icap etmekte ve bu iş için sabır ve mesai harcanması gerekmekteydi. Zira Kazak toplumu, bozkır feodalitesinin hüküm sürdüğü, oldukça dağınık bir siyasi yapının hakim olduğu, merkezi bir otoritenin kontrolü-

ne müsait olmayan bir yapı arzetymekteydi. Ruslar bu nedenle toplumu en ince ayrıntısına kadar analiz etmek üzere kolları sıvadılar. Belirli aralıklarla bölgeye gelen seyyahlar, Kazak halkının karakterini, hayat tarzını, gelenek ve göreneklerini, giyim-kuşam başta olmak üzere tüm sosyal, kültürel ve iktisadi özelliklerini en ince ayrıntısına kadar incelediler. Seyyahların notlarına ve kimi zaman da Rus resmi evraklarına yansıyan bu izlenimler, bir gün gelecek unutuldukları tozlu raflardan çıkarılarak Kazak tarihine ışık tutan kaynaklar haline geleceklerdir.

Seyahatname türünden eserlerin tarihi kaynaklara intisabı oldukça zorlu bir meseledir. Daha önce de sık sık vurguladığımız gibi, bu kaynakların güvenilirliğini ve doğruluğunu tespit etmek hayli güç bir iştir. Her seyyahın dünya görüşü, mesleği, eğitim seviyesi, yabancılara yaklaşım tarzı ve belki de en önemlisi Kazaklar ile kurduğu münasebetler yaptıkları tasvirlerle derinden etki etmiştir. Bu nedenle seyahatnamelere salt birer kaynak olarak yaklaşamayacağı gibi onları kökten reddeden bir yaklaşım da bize göre sakıncalıdır. Seyyahın bizzat görerek kaydetmiş olduğu bilgiler herşeyden önce bir gerçekliği yansıtmakta ve ana kaynak özelliği taşımaktadır. Ancak bunların gerçekte olduğu şekli ile mi yoksa bir amaç veya sebep dâhilinde çarpıtılarak mı aktarıldığının mutlak surette ortaya konulması icap etmektedir. Seyyahın mesleği ve bölgeye geliş amacı bu konuda önemli ipuçları sunmaktadır. Kazak bozkırına daha çok ilmi faaliyetler için gelen seyyahların daha elverişli ve sağlıklı bilgilere sahip olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu eserlerin çoğu tarihsel bir metodla meydana getirilmiş eserler değildir. Bu nedenle de ilmi kaygılar gözetilmeksizin, o kişinin Kazak toplumuna karşı edindiği salt izlenimleri aktarmaktadır. Buna mukabil bir tarih kitabında görülemeyecek derecede ayrıntılı tasvirler içeriyor olması seyahatnamelerin en önemli ayrıcalığıdır. Bu bağlamda bir milletin siyasi

tarihinin seyahatnamelerden yola çıkılarak yazılması ne denli güç ve sakıncalı ise, sosyal ve kültürel tarihinin yazılması için bu kaynaklara başvurulması o derece elzemdir.

Çalışmamız dâhilinde eserlerini tetkik etme imkânı bulduğumuz seyyahların bölgeye kapsamlı bir hazırlık yapmak suretiyle geldiklerini görüyoruz. Bu husus yabancılara bölgeye ne derece önem atfettiklerini göstermesi bakımından mühimdir. Bu hazırlıklar çerçevesinde öncelikle Kazak coğrafyası hakkında bilgi sahibi olmaya gayret eden seyyahların oldukça tedbirli ve donanımlı bir şekilde hareket ettikleri görülmektedir. Bölgenin coğrafyasını, toplumun hayat tarzını, adet ve geleneklerini tanıyan, hatta bozkır halklarının konuştuğu dili dahi bilen seyyahların bulunuyor olması bizleri zaman zaman şaşkınlığa sevk etmiştir.

XIX. asrın başlarından itibaren Kazak bozkırına gelmeye başlayan seyyahlar oldukça karmaşık bir siyasi yapı ve bunun paralelinde ortaya çıkan güvensiz bir ortam ile karşı karşıya kalmışlardır. Özellikle bu asrın başlarında bölgeye adım atan alt rütbeli bazı Rus görevliler, karşılaştıkları kötü muameleleri eserlerinde öfke ile resmetmişlerdir. Bireyler arası güvensizliğin ve kaosun hat safhaya ulaştığı bu dönemde seyyahların can ve mal güvenliğinin olmadığı ve buna istinaden de oldukça tedbirli ve temkinli bir şekilde seyahat ettikleri görülmektedir. Lisan problemi, kültürel yabancılık ve doğa koşullarına adaptasyon konusunda yaşanan sıkıntılar seyyahları oldukça zorlamıştır. Ancak bunun devamında yaşanan kaynaşma, ziyaretlerin sıklaşması sonucu Kazaklar arasında yabancılara karşı bir aşinalığın ortaya çıkması ve gelişmesi ile bu zorlukların büyük ölçüde ortadan kalktığı ve daha müspet izlenimlerin doğmasına yol açtığı göze çarpmaktadır. Gündelik hayatın zorluklarından bir nebze de olsa kendilerini soyutlayan seyyahlar, Kazak toplumunu daha yakından

tanıyarak onların olumlu yanlarını ve misafirperverliklerini tanıma fırsatı bulmuşlardır.

Biz bu çalışma çerçevesinde her bir seyyahı ayrı ayrı ele almaya gayret ettik. Zira her seyyahın ortaya koymuş olduğu fotoğraf bir diğerinde rastlanamayacak derecede eşsiz ayrıntılara sahipti. Bunun yanında seyyahların birçok konuda ortak görüşler ortaya koyduklarını da büyük bir dikkatle takip ettik. Birbirlerinin sağlaması şeklinde ortaya koyulan bu görüşler verilen bilginin doğruluğu konusundaki güvenimizi perçinledi. Kendine has bir dile, üsluba ve bakış açısına sahip olan her seyahatname bir diğerine ılık tutacak bilgilere sahipti. Örneğin bir seyyahın anlamakta güçlük çektiği ve şaşkınlıkla tasvir ettiği bir olayın açıklamasını bir başka seyyahın satırlarında ayrıntılı olarak takip ettik. Seyyahın sosyal statüsü, zevkleri ve yaşı da notlarına inceden inceye tesir eden faktörlerdendi. Örneğin olaylara yaklaşım tarzı, önyargı, övgü, şaşkınlık, korku gibi beşeri duyguların yoğunluğu daha çok genç ve maceraperest seyyahlara mahsustu.

Bunun dışında bilimsel kriterler gözetilerek objektif bir yaklaşım tarzının hâkim olduğu seyahatnameler de bulunmaktadır. Bu tip eserleri daha çok bölgeye bilimsel çalışmalar yürütmek üzere gelen Rus seyyahların meydana getirmiş olduklarını görmekteyiz. Daha tutarlı ve daha güvenli bilgiler içeren bu türden eserlerin çalışmamız açısından önemi diğerlerine nazaran daha büyüktür. Bu çalışmalar daha sonra bölge üzerine hazırlanan bilimsel çalışmaların da temelini oluşturmuştur.

Daha önce de vurguladığımız gibi Kazak coğrafyasına seyahat eden seyyahların bölge hakkında varmış oldukları intiba ve ulaştıkları sonuçlar büyük oranda örtüşmektedir. Öncelikle yazılan tetkiklerin ortaya koyduğu en önemli veri, Kazakların

siyasi birlikten uzak bir görüntü sergiledikleri, buna mukabil gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı olduklarıdır. Bu geleneklerin asırlar boyu konar-göçer topluluklar tarafından muhafaza edildikleri, özellikle de doğum, ölüm ve düğün merasimlerinin nesilden nesile miras bırakılarak mümkün mertebe aslına sadık kalınmak suretiyle yerine getirilmeye gayret edildiği dile getirilmektedir. Bunun dışında düzenlenen çeşitli at yarışları ve mevsimsel ritüeller de Kazak toplumu içinde birer sosyalleşme aracı olarak asırlardır tatbik edilmektedir. Bu merasimlerin en önemli özelliği ise bozkır aristokrasisinin ileri gelenlerini bir araya getirmesi ve bir nevi siyasi bir kurultay havasında geçmesidir. Üç orda halinde teşkilatlanmış Kazak toplumu hemen hemen ortak bir gündelik hayatı idame ettirmekte idi. Yaşanılan çadır, yenilen yemekler ve hayvancılığa dayanan üretim şekli büyük oranda benzerlik göstermekteydi. Ancak bozkırın ücra köşelerine değin seyahat eden seyyahlar, bazı gelenek ve görenek farklarını, gündelik hayata tesir eden değişimleri de yerinden görmek suretiyle bizlere aktarmışlardır. Bu bilgilerin daha çok bozkırın doğu sınırlarında rastlanıyor olması da merkezden uzaklaşan boyların müstakil bir yaşama uyum sağladıklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nin sahip olduğu muayyen sınırları henüz bu dönemde göremiyoruz. Bu nedenle uçsuz bucaksız bozkırda mütemadiyen hareket halinde bulunan bu toplulukların dışarıdan gözlenmesi ve haklarında bilgi edinilmesi hayli güçtür. Bozkırı avucunun içi gibi bilen ve bir diğerinin arazisinde asla hayvanlarını otlatmayan Kazakların bu konudaki başarısı seyyahlar tarafından hayret ve şaşkınlıkla takip edilmiştir.

Bozkırın zorlu yaşam koşullarında Kazakların dayanıklılığı ve zorlu koşullara adaptasyonu seyyahların bizzat yerinden görerek şahit oldukları dikkate şayan nokta-

lardır. İsimleri gibi hür ve yiğit olan bu insanlar için bozkır yaşamı, zorlukları yanında adeta bir yaşam tarzı haline gelmiştir. Hayatlarının büyük kısmını at üzerinde geçiren bu insanların uzun yolculuklara tahammülü olmayan medeni seyyahların gözünde ne derece hayranlıkla tasvir edildiklerine yakından tanık olmaktadır. Zaten toplumun öne çıkan ferdi konumundaki Kazak erkeğinin at binme ve silah kullanmadaki hünere onun statüsünü ortaya koyan en önemli ölçütlerden biriydi. Bununla beraber Kazak erkeği daima at üzerinde, elinde kamçı, kılıç veya hançer ile dolaşırdı. Bir kazak erinin silahsız bir biçimde yolculuk ettiğine hiçbir seyyah tanıklık etmemiştir.

Seyyahların hemfikir olduğu konulardan birisi de Kazak toplumunda erkeğe biçilen rol ve baskın bir figür olarak ön plana çıkmasıdır. Ailede son sözü hep o söyler, koşulsuz saygı ve itaat beklerdi. Buna mukabil aile fertlerinin güvenliği ve asayişin temini dışında kalan tüm sorumluluk kadının sırtına yüklenmiş durumdaydı. Kadının ailenin erkeği bulunmadığı zamanlarda bu işi onun yerine yürütmekten başka, evin bütün işlerini yoluna koymak ve çocuklarını da gelenek ve göreneklere bağlayarak terbiye etmekle yükümlüydü. Kazak kadınının bu kaderi seyyahların notlarında geniş bir yer tutmaktadır. Kazak kadınının ağır sorumlulukları arasında göç esnasında çadırın sökülüp-takılmasından tutun, ocak ateşinin canlı tutulması, bireylerin doyurulması, kıyafet dikilmesi, keçe yapılmasına kadar birçok zorlu görev bulunmaktaydı. Bu bağlamda Kazak kadını için “ailenin direği” tabirini kullanmak oldukça yerinde olacaktır.

Buna karşın XIX. yüzyılda Kazak kadınlarının diğer Müslüman milletlerin kadınlarına nazaran toplum içinde kendilerini daha rahat ifade edebildiklerini seyyahatnameler ışığında görebilmekteyiz. Kaç-göçün pek görülmediği Kazak top-

lumunda kadın yüzünü kapatmaksızın dolaşabilmekte, rahatça diğer erkeklerle iletişim kurabilmektedir. Bunun yanında kazak kadını gerektiğinde ata binebilmekte ve savaşta eşiyle birlikte omuz omuza mücadele etmektedir. Kadınların gerektiğinde aul başkanlığı yaptıkları da seyyahlar tarafından dile getirilmektedir. Bu hususlar alt alta getirildiğinde Kazak kadınının ağır sorumlulukları yanında tamamen ötekileştirilmediği ve sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olduğu görülmektedir.

Kazak toplumunda aile kavramı köklü geleneklerin hüküm sürdüğü, katı bir hiyerarşik yapıyı ifade etmektedir. Bu toplumda asıl önemli olan husus, ailenin teşkil edilmesi ve korunmasıdır. Kazaklar daha beşikteyken çocuklarını evlendirecekleri aileyi belirler ve ilişkilerini ona göre düzenlerlerdi. Maddi gücü her ne olursa olsun kız tarafına başlık ödenmesine azami ölçüde dikkat edilmiştir. Bu adet bazı seyyahlar tarafından yanlış aksettirilerek adeta Kazakların kız çocuklarını sattıkları şeklinde bir algı oluşturulmak istense de, Kazak toplum yapısını iyi analiz eden seyyahların eserlerinde bu geleneğin kadın ve çocuk hayatını korumaya yönelik bir uygulamadan kaynaklandığını tespit ettikleri ve buna göre görüş bildirdikleri görülmektedir. Benzer bir durum da Kazakların dul kalan eşlerinin aileden bir erkek ile evlendirilmesi âdetinde su yüzüne çıkmaktadır. Bazı seyyahların anlam veremediği ve eleştirdiği bu uygulamanın da dul kalan kadınların mağduriyetinin ve kimsesiz kalmasının önüne geçmek üzere uygulandığı konunun uzmanları tarafından teslim edilmektedir. Kadın asla bu konuda zorlamaya tabi tutulmamış istediği takdirde çeyizini alarak baba evine dönme hakkı kendisine tanınmıştır.

Kazakların XIX. asırda sahip bulundukları idari yapı da seyyahlar tarafından dikkatle takip edilmiştir. Bozkırda dağınık bir halde yaşamını sürdüren Kazaklarda boy teşkilatı esastır. Üç orda halinde teşkilatlanmış olan Kazakların “boy” ve “ru”

adını verdikleri alt yapılanmalar mevcuttu. Her boyun kendi idarecisi ve kendi iç hukuku mevzubahisti. Boy hiyerarşisi öylesine baskındı ki bir kimse bir suç işlediğinde mensup bulunduğu boyun tamamı yaptırımla karşılaşır, hesabı boyun tamamından sorulurdu. Seyyahlar bu karmaşık düzeni en ince ayrıntısına kadar inceleyerek uygulanmasının ne denli zor olduğuna şahitlik etmişlerdir. Karışıklığın önlenmesi için her boyun kendine ait tamgası, müstakil kuralları ve iç hukuku mevcuttu. Az da olsa rastlanan bu farklılıkların Moğol sisteminden intikal ettiği uzmanlar tarafından dile getirilmektedir.

XIX. asrın başlarına kadar kendi idarecileri olan han, sultan ve biyler tarafından idare edilen Kazaklar artık yeni bir sistemin parçası haline gelmiştir. Rusların bölgeye gelişi ardından ilk olarak sultan ve biylerin Rus Çarlığı tarafından tayin edildiklerine şahit olmaktayız. 1823 yılından itibaren ise eski sistem tamamen tasfiye edilerek bölge volost ve aullara bölünmek suretiyle yeni baştan tanzim edilmiş ve Kazakların eski döneme dönme hayalleri tamamen ortadan kaldırılmıştır. Seyyahların notlarına yansıyan bilgilerde göre Kazakların eski idari sisteme olan bağlılıkları, dağınık bir siyasi yapıyı beraberinde getirmiş, merkezileşmenin ve devletleşmenin önüne set çekmiştir.

Kazakların siyasi bir birlik tesis edememiş olmalarının yukarıda bahsettiğimiz merkezileşme problemi yanında halkın özgürlüğüne olan düşkünlüğü ile de açıklamak isteyen seyyahlar bulunmaktadır. Zira seyahatname raporlarına göre askerlik konusunda hatırı sayılır derecede mahir olan bu toplumun, düzenli bir orduya ve merkezi bir güce sahip olamaması hayret verici bir husustur. Kazakların Potto başta olmak üzere diğer seyyahlar tarafından da hayranlıkla izlenen at binme ve iz sürme yetenekleri, silah kullanmaktaki maharetleri onları usta bir savaşçı konumuna yük-

seltmekte ve rakiplerine karşı bozkırda üstünlük yaratmaktaydı. Seyyahlar Kazak askerinin tüm zorluklara karşı dik kaldığını, güçlü ve dayanıklı olduklarını, çöllerde kolayca yol ve su bulabildiklerini sıkça dile getirmektedirler. Onların bu özellikleri Hive seferlerine katılan Rus askerlerinin sayısız rapor ve seyahatnamelerine de yansımıştır. Bu coğrafyada Rus ordularına rehberlik yapan Kazakların tamamı, onların tasvirlerinde muazzam derecede olumlu izler bırakmışlardır. Hatta onların yardımları olmadan zafer kazanmanın imkânsız olduğunu söyleyenler dahi olmuştur.

Burada akla hemen bir başka soru gelmektedir. Özgürlüğüne bu denli düşkün olan ve savaşçı özellikler taşıyan bu halk neden kolayca Rusların boyunduruğu altına girmiştir. Çalışmamız çerçevesinde bu sorunun da seyyahlar nazarında nasıl karşılık bulduğuna dikkat etmeye gayret gösterdik. XIX. asır seyahatnamelerinin Kazaklar hakkında verdiği bilgiler, kullandıkları silahların niteliği, siyasi parçalanmışlık ve boylar arası çatışmaların yıpratıcı etkileri göz önünde bulundurulduğunda, Kazakların modern bir askeri güce sahip Rus İmparatorluğu ile boy ölçüşmesini beklemek oldukça güçtür. Bunu daha sonraki yıllarda Özbek, Kırgız ve Türkmenlerin Ruslarla olan tecrübelerinden kolaylıkla anlamamız mümkündür.

Bölgeyi işgal eden Rusya, diğer benzer durumda olan bölgelerde olduğu gibi Kazakistan'da da bir entegrasyon projesini hayata geçirmek üzere kolları sıvamıştır. Silahların gölgesinde zaptedilen bu toprakların Rus idari sistemine uyumu için gereken çalışmalara ivedilikle başlanmıştır. Öncelikle bölgeye gönderilen Ortodoks din adamları vasıtasıyla yoğun bir misyonerlik faaliyetinin yürütüldüğünü gözlemlemekteyiz. Din adamı vasfını taşıyan seyyahların vurguladığı bir husus da bölge insanının Sünni Müslüman olmaları yanında Gök Tanrı ve Şamanizm'den kalma adetlerini kısmen muhafaza ettikleri şeklindedir. Bu şekilde iç içe geçmiş haldeki inanç sistem-

lerinin etkisinde oldukları gözlemlenen Kazakların konar-göçer yaşam tarzının etkisiyle yerleşiklere mahsus bir din olan İslamiyet ile eski inançlarını harmanladıklarını göstermektedir. Ancak XIX. asrın sonlarına doğru bu manzaranın değişime uğradığına, Müslüman dervişlerin ve hocaların bölgeye akın etmesiyle medrese eğitiminin temellerinin atıldığına şahit olmaktayız. Yerleşik hayatın gelişmesi ve medrese ekolünün etkisiyle bozkır inançlarında bir geriye gidişin yaşandığı ve dini taassubun ön plana çıktığı görülmektedir. Buna mukabil Orta Asya İslam toplumları içinde eski inançlarından izler barındıran toplumların başında Kazakların olduğunu burada belirtmemiz gerekmektedir.

XIX. asır boyunca bölgeye gelen seyyahların dikkatini çeken bir diğer nokta ise tamamen sözlü kanunların yürürlükte olduğu ve eski Türk toplumlarından intikal ettiği açıkça görülen hukuk sistemidir. Büyük kısmını okuma-yazma bilmeyen bireylerin teşkil ettiği Kazak toplumunda anlaşmazlıkların, başında biy adı verilen hâkimlerin bulunduğu yerel mahkemeler tarafından kesin surette çözüme kavuşturuluyor olması, yazılı kanunlara alışık seyyahlarımız tarafından hayretle takip edilmiştir. Biylerin toplum arasında gördükleri saygı ve itibar, onların sözüne karşı kayıtsız şartsız boyun eğilmesi en çok dile getirilen hususlardır. Öyle ki biy mahkemesi üzerine bilimsel çalışmalar yapan seyyahlar dahi bulunmaktadır. Diğer yandan Rusların bu muhakeme geleneğine karşı önyargılı oldukları, onları küçümsedikleri ve kendi yazılı hukuk kurallarını bu topluma dayattıkları da bir gerçektir. Ancak hiçbir Rus mahkemesi halk nazarında biy divanı kadar itibar görmemiş ve uzun yıllar bu mahkemeler Kazak toplumu arasında yaşamaya devam etmiştir.

Konar-göçer yaşam tarzının hüküm sürdüğü Kazak bozkırında maddi kültürün XIX. asır boyunca çok fazla değişime uğramadığı görülmektedir. Siyasi gücün el

değiştirdiği bir dönemde ise Kazakların yaşayış tarzının da etkilendiğini söyleyebiliriz. Ancak gündelik yaşamın uzun süre eskiden olduğu gibi devam ettiğini de belirtmemiz gerek. Herşeyden önce Kazak insanının evi durumundaki çadırlar bu asır boyunca da revaçta olmayı sürdürmüştür. Bölgeden gelip geçen seyyahların tamamı bu konuda bize çok ayrıntılı tasvirler bırakmıştır. Örneğin, Velihanov, Prjvalskiy, Schuyler gibi meşhur seyyahlar, Kazak çadırının süregelen konar-göçer hayat için vazgeçilmez bir unsur olduğunu vurgulamışlardır. Çadırın keçeden mamul ve hafif olması, kısa zaman içerisinde kolaylıkla sökülüp taşınması, bu halkın oldukça zeki ve pratik olduğunu kanıtlamaktadır. Yüzyılın sonlarına doğru Rus idari yapılanması dâhilinde karşılaşılan dayatmalar sonucunda çadır yaşamının sekteye uğratılarak yerleşik yaşam tarzına doğru bir evrilmenin yaşandığı görülmektedir. Ancak bu durumun ortaya çıkması onların kendi istekleri ile değil, işgalci siyasetin gerektirdiği şartlar sayesinde vuku bulmuştur.

Kazakların giyim kuşamında da sadelik ön planda idi. Kendi el işçiliklerini yansıtan kıyafetlerin genellikle tek tip oluşu da dikkat çeken faktörlerden birisidir. Çoğu kere kadın ve erkek giyimleri de birbirine benzemektedir. Seyahat notları bizlere bu kıyafetlerin tasnif edilmesi için gerekli her türlü ayrıntıyı sunmaktadır. Kazakların kendi ürettikleri giysiler ve kültürlerine özgü motiflerle süsledikleri kuşamları seyyahlar tarafından bizlere intikal etmektedir. XIX. asır ile birlikte bölgeye gelen kumaşların eşliğinde giyim-kuşam konusunda da bir yenileşmenin ortaya çıktığı görülmektedir. Bölgeye zamanla gelen yeni kumaş ve süsler, kıyafetlerin zarafet ve işçiliğini kat ve kat arttırmıştır. Takıların da Kazak kıyafetinde ayrı bir önemi bulunmaktadır. Özellikle kadınlar bölgeye gelen tüccarlardan süs eşyaları temin etmişlerdir. Değerli taş ve boncuklarla işlenen gelin kıyafet ve şapkaları bazı zamanlarda bir

servet karşılığında satılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kazak kıyafetlerinde yabancı tesirleri görmek mümkündür. Ancak bu tesirlerin yalnızca sınırlara yakın bölgelerde ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır.

Seyyahların Kazakların yemek kültürüne dair vermiş olduğu bilgiler onların çok sayıda hayvana sahip olmalarına rağmen, nadiren et yedikleri yönündedir. Kazakların av ve balık etini yalnızca zor durumda tükettikleri seyahatnamelerde not edilmiştir. Seyyahlar onların daha ziyade süt ürünleri ve tarımsal gıdalar ile beslendiklerini dile getirmektedirler. Bu tespit kısmen doğrudur. Çünkü bir konar-göçerin en büyük sermayesi hayvanıdır ve bu nedenle normal şartlarda fazla et tüketmez. Anlaşılan o ki XIX. asrın ikinci yarısında bölgeye gelen seyyahlar, Rusların zorunlu iskân politikalarının beraberinde getirdiği şartları ve hayvan sayısında görülen azalmayı da dikkate alarak bu sonuca varmışlardır. Yapılan yemeklerin bozkırın genelinde büyük bir benzerlik gösterdiği yine seyyahların notlarından anlaşılmaktadır. Kazaklar arasında genel olarak etten aynı yemekler pişirilir, kısarak sütünden de bozkırın en meşhur içeceği olan kımız yapılırdı. Kazak kültüründe sofrada adabı da ayrı bir yer tutmaktadır. Gelen misafirlere ev sahibi tarafından kendi elleri ile servis yapılması büyük bir şeref sayılırdı.

Seyyahların bozkırda karşılaştıkları sıhhi şartların ise pek iç açıcı olmadığı görülmektedir. Çoğu seyyah bozkırda temizlik ve hijyen diye bir kavramın bulunmadığını, insanların su ile arınma gibi bir lükslerinin zaten mümkün olmadığını dile getirmektedirler. Seyyahlar bu şartlar altında Kazakların nasıl sağlıklarını muhafaza ettiklerine de hayretle tanıklık etmişlerdir. Avrupalı bir seyyahın aynı şartlarda hayatını idame ettirmesinin ne denli güç olduğu bizzat tecrübe edilmek suretiyle saptanmıştır. Uzun zaman bu coğrafyada kalan F. Şvars, şahsen buna şahit olanlardan biri-

dir. Seyahat esnasında vereme yakalanan seyyah, bölgede zaten zayıf olan tıbbi çözümlere başvurmak durumunda kalmıştır. Şvars, aylarca su yüzü görmeyip yerli “hekim” hazırladıkları ilaç ve içecekleri içerek sağlığına kavuşmuştur. XIX. yüzyılın sonuna doğru bölgede tıbbi konularda az da olsa bir gelişme sağlanmıştır. Ancak yerli halk gelen yeni doktorlara güvenmeksizin, rahatsız oldukları vakit yine hocalar ve baksı denilen kişilere başvurmayı tercih etmişlerdir.

XIX. asır sonlarında Kazak toplumunda yaşanan değişimlerin en önemli merhalesi yerleşik düzene geçirilme faaliyetlerinde kendisini göstermektedir. Seyyahlar bu çalışmaları sınıra yakın olan bölgelerde dikkatle takip etmişlerdir. Bir anda yaşam şartları değişen Kazak toplumunun sahip olduğu yegâne serveti durumundaki hayvanları kırıma uğramış, halk tarım ve ticarete teşvik edilmiştir.

Rusların bölgeye gelişi ardından ticarete de önemli bir canlanma yaşanmıştır. İlk olarak bozkırın güney sınırlarında ticarete elverişli noktalar oluşturularak faaliyetler arttırılmış, zamanla Kazaklar arasında zanaatın gelişmesi ile elde edilen mamullerin çeşitliliği tüccarların bölgeye rağbet göstermesine yol açmıştır. Her sene belli aylarda panayırılar ve takas evleri meydana getirilmiştir. Artık bu coğrafya her millettten tüccarın akın ettiği bir ticaret noktası halini alacaktır. Ancak seyyahların notlarında yöre insanının tüccarlıkta çok da maharetli olmadıkları ve çoğu kere zarar ettikleri üzülerek anlatılmaktadır. Bazı kereler seyyahların Kazaklara zarar etmemeleri için uyarılarda dahi bulundukları görülmektedir.

Kazak halkının uğradığı zarar sadece ticaretle sınırlı kalmamıştır. Rusların bölgeye gelişi ardından uyguladıkları ağır vergi sistemi de bozkır halkı için bir yıkım niteliği taşımakta idi. Seyyahların ağız birliği yapmışçasına çok ağır olmadıklarını

belirttikleri bu vergiler toplum için anlaşılması güç bir uygulama idi. Asırlar boyu bozkırda özgürce çadırlarını kuran, hayvanlarını otlatan ve mallarını mübadele eden bu insanlar artık bu iş için birilerine bedel ödemek zorunda kalmışlardı.

Esasında Rusların yaratmış olduğu manevi yıkımın yanında bu tip maddi kayıpların bir önemi yoktu. Ruslar, bölgenin yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olduktan sonra, bu yöre insanının benliklerini silerek, sözde medeni bir toplum yaratmak adına adımlar atmışlar ve Kazak kültüründe tamiri mümkün olmayan yaralar açmışlardır. Bu planları hayata geçirmek için Rusların en seçkin uzmanları bölgeye gönderilmiştir. Rus dilinin Kazaklar arasında öğretilmesi için yeni bir Kazak alfabesi dahi uydurulmuştur. Rus seyyahların bu konulardaki fikirleri de Rus hükümeti ile büyük bir paralellik göstermektedir.

XIX. yüzyılın sonuna doğru bölgede Rus eğitim sistemini belli seviyeye getirmek için yüzlerce Rus okulu açılmıştır. Ruslar, okur-yazar oranı yok denecek kadar düşük olan bu toplumu ancak eğitim ve öğretim seferberliği ile kontrol altına alabileceklerine inanmışlardı. Seyyahların notlarına bakılacak olursa, bu politikalar neticesinde bir asır kadar sonra bu toplum “Kazak” adını unutacak ve kendilerine “Rus” diyecekti. Ruslar adeta kendileri için çalışacak ve varını yoğunu onlara verecek bir toplumun mühendisliğine soyunmuşlardı. Seyyahların notlarında dile getirdikleri bu vahim manzara neyseki tam olarak hayata geçirilemedi ve yalnızca yüz sene sonra Kazak toplumu köklerine ve kadim geçmişine yeniden vakıf oldu. Ancak yaptığımız çalışmanın da katkı sağlamasını umduğumuz Kazak tarihi ve kültürü çalışmalarının artarak devam etmesi ve geçmişin tüm bilinmeyenlerinin yeniden ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Sonuç itibariyle, XIX. asır tarihi Kazaklar için maddi, sosyal ve kültürel açıdan birçok olumsuz gelişmeye sahne olmuştur. Seyyahların notlarında birçok açıdan zafiyete uğramış bir toplumun izlerine rastlamaktayız. Bölgede Ruslar tarafından uygulanan yıkıcı siyaset sonucunda Kazak halkının kaderi dışarıdan müdahale edilmek suretiyle değiştirilmek istenmiş, acı ve elem dolu olaylar yaşanmasına sebebiyet verilmiştir.

KAYNAKÇA

ABAZA, K. K., **Zavoyevaniye Turkestana: Rasskaz iz Voyennoy İstorii, Oçerki Prirodi, Bita i Nravov Tuzemsev v Obşedostupnom İzlojenii** (Türkistan Fethi, Savaş Tarihinden, Doğa Tasviri, Yerli Halkın Adet ve Geleneklerinden Eserler), SPb., 1902.

ABDAKİMOV, A., **İstoriya Kazahstana** (Kazakistan tarihi), İzd. Kazahstan, Almatı, 2003.

ABRAMZON, S. M., **Kirgizi i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturniye Svyazi** (Kırğızlar ve Onların Etnogenetik ve Tarihi-Kültür Bağlantısı), İzd. Nauka, Leningrad, 1971.

AHMETOVA, S. Ş., **İstoriçeskoye Krayevedeniye v Kazahstane** (Kazakistan'da Tarihi Bölgesel Çalışmalar), İzd. Kazahstan, Alma-Ata, 1982.

AJAR, T., **Stepnoye Polojeniy 1891 Goda v Kazahstane: İstoriçeskiy Aspekt**, (1891 Yılında Kazakistanda Bozkır Durumu: Tarihi Görüş), Dissertasiya, Almata, 2010.

AKSOY, Y., **Si-An'dan Tirana Tarihi İpek Yolu**, Kripto Yay., Ankara, 2009.

ALEKTOROV, A. E., **İnorodsi v Rosii** (Rusya'da Yabancılar), Tipo-litografiya İmperatorskago Universiteta, SPb., 1906.

ALİMGAZİNOV, K. Ş., **İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah v 10. Tomah, Tom VII, G. N. Potanin, İssledovaniya i Materialı** (Rus Kaynaklarında Kazakistan tarihi 10 Ciltlik, C. VII, G. N. Potanin, Araştırma ve Belgeler), İzd. Dayk-Press, Almatı, 2006.

_____, **Ukazatel Knig, Jurnalnih i Gazetnih Statey i Zametok O Kirgizah** (Kırgızlar Hakkındaki Kitap, Dergi ve Gazete Not ve Makalelerin Bibliografisi), Kazan, 1900.

ALİHANOV-AVARSKİY, M., **Pohod v Hivu (Kavkazsskih Otryadov)** (Hive Seferi (Kafkasya Orduları), Parovaya Skoropeçatnya Ya. İ. Libermana, SPb., 1899.

ALFERAKİ, S., **Kuldja i Tyan-Şan (Puteviya Zametki)** (Kuldzha ve Tyan-Shan, (Seyahat Notları), Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, SPb., 1891.

ANDİCAN, Ahat, **Türkistan Mücadelesi**, 1. Baskı, Emre Yay., İstanbul, 2003.

ANIÇKOV, İ. V., **Pamyatniki Kirgizskago Narodnago Tvorçestva** (Kazak Halk Sanatının Anıtları) Kirgizskaya Bılina o Geroyah İr-Nazare i Bikete, Tipolitografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan, 1896.

ARİSTOV, N. A., **Etnogenez i Etničeskaya İstoriya Kazahstana i Etničeskaya İstoriya Kazahskogo Naroda** (Kazak Halkının Kökeni ve Etnik Tarihi), Kazak Etnografya Kütüphanesi Serisi, Genişletilmiş 2. Baskı, Astana, 2007.

_____, **Trudı po İstorii i Etničeskomu Sostavu Türskih Plemen** (Türk Boylarının Etnik Yapısı Tarihi Üzerine Çalışmalar), Bişkek, 2003.

_____, “Zametki ob Etničeskom Sostave Türskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti” (Türk Halk ve Boylarının Etnik Teşkilatı ve Sayıları Hakkında Notlar), *Jivaya Starina*, God Şestoy, Sayı: III-IV. 1896. s. 277-456.

ARNOLDİ, M., **V Zakaspiyskom Kraye v 1877 Godu** (Vospominaniya Ofisera) (1877 yılında Hazar Ötesinde (Subay Hatıraları), Voyennıy Sbornik,

İzdavayemy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnıy Redaktor Genel Mayor
Lavrentyev, C. 165, № 9, SPb., 1885, s. 132-151.

AYBARS, P., “Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu
Hukuku'na Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara,
2003, s. 156-185.

Aziatskaya Rossiya, Tom I, Lyudi I Poryadki za Uralom, (Asya'lı Rusya, Cilt I,
Ural Ötesi İnsanlar ve Düzen), İzdaniye Pereselençaskogo Upravleniya
Zemleustroystva Glavnago Upravleniya Zemleustroystva i Zemledeliya, Red.
G. V. Glinki, C. I, SPb., 1914.

Aziatskaya Rossiya, Tom II, Lyudi I Poryadki za Uralom (Asya'lı Rusya, Cilt II,
Ural Ötesi İnsanlar ve Düzen), İzdaniye Pereselençaskogo Upravleniya
Zemleustroystva Glavnago Upravleniya Zemleustroystva i Zemledeliya, Red.
G. V. Glinki, C. II, SPb., 1914.

Aziyatskiy Vestnik (Asya Haberleri), Soderjaşiy v Sebe İzbranniye Soçineniya i
Perevodı po Çasti Nauk, İskustv, i Slovesnosti Stran Vostoçnih, Ravno
Puteşestviya po sim Stranam i Raznim Noveyşim Svedeniya; İzdavayemy
Gregoriyem Spasskim s İyulya po Dekabr, v Tipografii Medisinskogo
Departamenta Ministerstva Vnutrennih Del, Harvard College Library, SPb.,
1825.

Aziyatskiy Vestnik (Asya Haberleri), Soderjaşiy v Sebe İzbranniye Soçineniya i
Perevodı po Çasti Nauk, İskustv, i Slovesnosti Stran Vostoçnih, Ravno
Puteşestviya po sim Stranam i Raznim Noveyşim Svedeniya; İzdavayemy
Gregoriyem Spasskim s Yanvaryaya po İyun, v Tipografii Medisinskogo

Departamenta Ministerstva Vnutrennih Del, Harvard College Library, SPb., 1825.

Aziyatskiy Vestnik (Asya Haberleri), Soderjaşiy v Sebe İzbrannıye Soçineniya i Perevodı po Çasti Nauk, İskustv i Slovesnosti Stran Vostoçnıh, Ravno Puteşestviya po Sim Stranam i Raznim Noveyşiya Svedeniya; İzdavayemyı Grigoriyem Spasskim, s İyulya po Dekabr, V Tipografii Medisinskago Departamenta Ministerstva Vnutrennih Del, SPb., 1825.

Aziyatskiy Vestnik (Asya Haberleri), Soderjaşiy v Sebe İzbrannıye Soçineniya i Perevodı po Çasti Nauk, İskustv i Slovesnosti Stran Vostoçnıh, Ravno Puteşestviya po Sim Stranam I Raznim Noveyşiya Svedeniya; İzdavayemyı Grigoriyem Spasskim, s Yanvaryaya po İyul, V Tipografii Medisinskago Departamenta Ministerstva Vnutrennih Del, SPb., 1826.

Aziyatskiy Vestnik (Asya Haberleri), İllüstrirovannıy Geografiçeskiy Sbornik, Sostaviteli: A. Kruber, S. Grigoryev, A. Barakov, S. Çefranov, İspr. i Dopol. N. İ. Kuşnerevim, II. Baskı, İzd. Tipografiya Brat. Ponteleyevıh, Moskva, 1905.

BACON, E., **Esir Orta Asya**, Çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., nr. 79, İstanbul, 1981.

BARBOT-de-Marni, **Trudı Aralo-Kaspiyskoy Ekspedisii** (Aral-Hazar Seyahatından Çalışmalar), İzd. F. Lebedeva, SPb., 1889.

BARTOLD, V. V., **Otçet o Poyezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoyu Selyu 1893-1894** (1893-1894'te Orta Asya Bilim Amaçlı Seyahatinden Rapor), İzd. İmperatorskaya Akademiya Nauk, SPb., 1897.

_____, **Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi**, Çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, Yöneliş Yay., İstanbul, 2000.

_____, **İzbranniye Trudı po İstorii Kırgızov i Kırgızstana**, Bişkek, 1996.

_____, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., IV. Dizi-Sayı 11, Ankara, 1990.

_____, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, TTK, 2. Baskı, Ankara, 2013.

_____, **Rabotı po İstorii i Filologii Türskik i Mongolskih Narodov** (Türk ve Moğol Halkların Tarihi ve Filoloji Çalışmaları), İzd. Firma Vostochnaya Literatura, Moskva, 2002.

BAYAN, O. A., **İssledovateli Sentralnoy Azii** (Orta Asya Araştırmacıları), Moskva, 1946.

BAYKAPOV, K. M., **Srednevekovıye Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Putı** (Ulu İpek Yolunda Kazakistan'ın Orta Çağ Şehirleri), İzd. Ğılım, Almatı, 1998.

_____, “Kazakistan Topraklarında Büyük İpek Yolu”, **Kazakistan Tarihi Makaleleri**, TTK, Ankara, 2007, s. 23-29.

BEGALİ, K., **Milli Uyanış**, Çev. Fatma Işık, Birinci Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 2009.

BEKİR, B., “Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilasası”, **Pamukkale Üniversitesin Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10, 2011, s. 127-145.

BELYAVSKİY, N. N., **Materialı Po Turkestanu** (Türkistan Belgeleri), SPb., 1855.

- BENEDİKTOVA, N. N., **“Turkestanskiy Sbornik” Kak Istochnik İzučeniya Sredney Azii** (Orta Asya araştırmalarında kaynak olarak “Türkistan Kılavuzu”), Literaturniy Taşkent, Almanah, C. I, 1945.
- BERG, A. S., **Velikiye Russkiye Puteşestvenniki** (Ulu Rus Seyyahları), Moskva, 1950.
- BEZUGLOVA, V. V., **Skobelev Mihail Dmitriyeviç** (Skobelev Mihail Dmitriyeviç), GUK, “Ryaz. Obl. Univers. Nauç. B-ka im. M. Gorkogo”, Ukaz. Literaturı, İzd. Servis, Ryazan, 2003.
- BİÇURİN, N. Ya., **Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena** (Eski Çağda Orta Asya’da Yaşayan Halklar Hakkında Bilgi), İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1950.
- BLARAMBERG, İ. F., **Voyenno Statistiçeskoye Obozreniye Zemli Kirgiz-KaysakovVnutrenney (Bukeyevskoy) i Zauralskoy (Maloy) Ordı**, (Kırgız-Kaysak (Bökey) ve Ural Ötesi (Küçük) Orda Bölgelerin Askeri İstatistik Yorumu), Orenburg, 1848.
- Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya** (Büyük Sovyet Ansiklopedisi), Glavnyj Red. Venedinskiy, Vtoroye İzdaniye, C. 19-31.
- BONVALOT, G., **Esir Yurt Orta Asya’dan**, Çev. M. Reşat Uzmen, Paris, basım tarihi: 1884.
- BRODOVSKIY, M. M., **Tehniçeskiya Proizvodstva v Turkestanskom Kraye** (Türkistan Bölgesinde Teknik Üretim), SPb., 1875.
- BUDAK, F., **Kazakistan, Dünü, Bugünü, Yarını**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

BULUT, Y., **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, Küre Yay., İstanbul, 2006.

BURNES, A., **Central Asia in Modern Times (A History from The Early 19. Century)**, Moskow, 1970.

CAFEROĞLU, A., **Türk Kavimleri**, İstanbul, Enderun Yay., 1998.

CAROE, O., **Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar**, C. I, Tercüman 1001 Temel Eser., t.y.

ÇİHAN, C., **XIX Yüz Yıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Durum)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

ÇAPRAZ, H., “Çarlık Rusya’nın Türkistan’da Hakimiyet Kurması”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2011, Sayı: 24, ss.51-78.

ÇELEBİ, R. M., **Kazak Türkleri ve Salihli Yöresi Kazak Yerleşmesi**, İstanbul, 1975.

ÇİHAÇEV, P., **Puteşestviye v Vostochny Altay** (Doğu Alta’ya Seyahat), İzd. Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, Moskva, 1974.

ÇULOŞNİKOV, A. P., **Oçerki Po İstorii Kazak-Kirgizskogo Naroda** (Kazak-Kırgız Halkının Tarihinden Tasvirler), Kızılskoye Gosudarstvennoye İzd., Orenburg, 1924.

DEVİRİŞEVA, H., **XIX. y. y. Rusların Kazaklara Karşı Yürüttüğü Politikaları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

DİVAYEV, A. A., **Pamyatniki Kirgizskogo Narodnago Tvorçestva** (Kazak Halk Sanatının Anıtları), Per. A. Divayev, Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan, 1897.

DMİTRİYEVA, A. İ., **Putevoditel po Turkestanu i Sredne-Aziatskoy Jeleznoy Dorogi** (Türkistan ve Orta Asya Demiryolu İçin Kılavuz), Tipog. İsidora Goldberga, SPb., 1903.

DOĞAN, O., “**Çarlık Rusya’sinin Türkistan (Orta Asya) Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge**”, **Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (K.R.O.) v XVI-XVIII. v. v.**, (Sbornik Dokumentov i Materialov), Pod Redaktsiyey: V. F. Şahmatov, F. N. Kireyev, T. J. Şoinbayev, Belge No. 50, Alma-Ata, 1961, s. 107-114’den alınmıştır, ss. 288-302.

_____, “**Türkistan (Orta Asya) Tarihi İle İlgili Belgeler (Belgelerin Önemi, Özellikleri, Değerlendirilmesi ve Özetleri)**”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları, 49. Kitap, Prof. Dr. Turan Yazgan’a Armağan Özel Sayısı, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 709–748.

_____, “**Türkistan (Orta Asya) Kazak Hanlıklarının Çarlık Rusya’nın Tabiiyetine Girmeleri Hakkında Bazı Belgeler**”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, S. 39, İstanbul, 2004, ss. 155-181.

EVERSMAN, E., **Yestestvennaya İstoriya Orenburgskago Kraya** (Orenburg Bölgesinin Tabiat Tarihi), I. Bölüm, Almancadan Çev. V. Dal, Tipografiya Otdelnago Ştaba, Orenburg, 1840.

JANDOSOVA, Z. A., **Geografiya Sentralnoy Azii** (Orta Asya Coğrafyası), Sankt-Peterburgskiy Universitet Vostochniy Fakultet Kafedra Sentralnoy Azii i Kavkaza, İzd. S-Peterburgskogo Universiteta, SPb., 2005.

- JDANKO, A., “Orta Asya ve Kazakistan Tarihinde Yarı Göçebelik”, Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XII, Sayı: I, Temmuz, 2007, s. 239-248.
- JEMENEY, İ., “Tarih-i Reşidi: Tercümeleri ve El Yazma Nüshaları Hakkında”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, Ankara, 2014, s. 21-27.
- JENKINSON, A., **Early Voyages and Travels Russia and Persia**, Edited by E.D. Morgan and C.H. Coote, C. I, London, 1885.
- EDWARD, W. S., **Oryantalizm: Sömürgeciliği Keşif Kolu**, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, 1998.
- ELİF, H., **Rusya’nın Orta Asya Hanlıklarının Son Safhası (1864-1884)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- FALK, İ. P., **Polnoye Sobraniye Uçennih Puteşestviy po Rossii. Zapiski Puteşestviya Akademika Falka** (Bilim Adamların Rusya Seyahatından Tüm Derlemeler. Akademik Falk’ın Seyahat Notları), C. VI, İmperskaya Akademiya Nauk, SPb., 1824.
- FEDÇENKO, A. P., **İz Kokana-Svedeniya Puteshestviya po Kokanskomu Hanstvu v 1871 g.**(Kokant’dan-A. P. Fedçenkonun 1871 y. Kokan Hanlığı Seyahatnamesinden), Taşkent, 1871.
- _____, **Puteşestviye v Turkestan** (Türkistana Seyahat), C. I, B. II, SPb., Moskva, 1875.
- FERNAND, G., **Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü**, Çev. Orhan Yüksel, Birinci basılış, MEB, İstanbul, 1970.

GALİYEV, V. V., **Kazahstan v Sisteme Rossiysko-Kitayskih Torgovo-Ekonomicheskikh Otnosheniy v Sinzyane** (Kones XIX. Naçalo XX. Veka) Sinzyande Rus-Çin Ticari Ekonomik İlişkilerinde Kazakistan (XIX. y.y. sonu, XX. y.y. başı), Almatı, 2003.

GALİYEV, V. Z., **Karavanniye Tropı** (Kervan Yolları), İz İstorii ObşestvennoyJizni KazahstanaXVII-XIX vv., Almatı, 1994.

GALKİN, M. N., **Etnografiçeskiye i İstoriçeskiye Materialı po Sredney Azii i Orenbugskomu Krayu** (Orta Asya ve Orenbug Bölgesinin Etnografik ve Tarihi Belgeleri), İzd. A. İsakova, SPb., 1816.

GEDİN, S., **Puteşestviye v Serdse Azii (Pamir-Tibet-Vostoçnyı Turkistan)**, (Asya'nın Kalbine Seyahat (Pamir-Tibet-Doğu Türkistan), Per. s Şvedskogo A. i P. Ganzen, C. I, İzd. İ. F. Devriyena, SPb., 1899.

_____, **Tarım-Lob-Nor Tibet, Puteşestviye po Azii 1899-1902** (Tarım-Lob-Nor Tibet, 1899-1902 Yıllarında Asya'da Seyahat), Per. s Şvedskago, İzd. İ. F. Devriyena, SPb., 1904.

GEORGİ, İ. G., **Opisaniye Vseh v Rossiyskom Gosudarstve Obitayuşih Narodov Takje ih Jiteyskih Obryadov, Ver, Obıknoveniy, Jiliş i Proçih Narodov i Proçih** (Rus Hâkimiyetinde Bulunan Tüm Halkların Tasviri, Yaşam Gelenekleri, Din, Ev vs.), Per. s Nemeskogo, C. I-IV, İzd. İ. F. Devriyena, SPb.,1779.

_____, **Opisaniye Vseh v Rossiyskom Gosudarstve Obitayuşih Narodov Takje ih Jiteyskih Obryadov, Ver, Obıknoveniy, Jiliş i Proçih Narodov i Proçih Dostopamyatnostey** (Rus Hâkimiyetinde Bulunan Tüm Halkların

Tasviri, Yaşam Gelenekleri, Din, Ev ve Diğer Tarihi Yerleri), İzd. İ. F. Devriyena, C. II, SPb., 1799.

GLİNOYESKİY, N., **Neskolko Slov po Povodu Vostaniya Kirgizov na Mangışlaskom Poluostrove** (Mangışlak Yarımadasında Kırdızların Başkaldırmaları Hakkında Birkaç Kelime), Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po Vısoçayşemu Povelenyu, Glavnıy Redaktor General Mayor Lavrentyev, God Çetırnadsatıy, C. 79, May, № 5, Saint Petersburg, 1871, s. 41-61.

GOLOVAÇEV, P., **Sibir. Priroda. Lüdi. Jizn** (Sibirya. Doğa. İnsanlar. Hayat) Moskva, 1905.

GORDON, T., **Puteşestviye Na Pamir**, Neskolko Glav iz Knigi, **The Roof of The World**, (Pamire Seyahat, “The Roof of The World” Eserinden Birkaç Bölüm), per. M. Venyukov, SPb., 1877.

GÖMEÇ, S., **Tarihte ve Günümüzde Kazakistan**, Ankara, 1993.

_____, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Berikan Yay., Ankara, 2011.

_____, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara, 2006.

_____, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, **Pamukale Üniversitesi Eğitim fakültesi Dergisi**, 1998, Sayı: 4, s. 38-50.

GRİGORYEV, V. V., “Ob Arabskom Puteşestvennike X. Veka Abu-Dolefe” (X. Yüzyılın Seyyahı Abu-Dolef Hakkında), **Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşeniya**, Bölüm. CLXIII, Saint Petersburg, 1872, s. 1-49.

_____, **Rossiya i Aziya** (Rusya ve Asya), Sbornik, Saint Petersburg, 1876.

GRODEKOV, N. İ., **Kirgızı i Karakirgızı Sır-Daryinskoy Oblasti, Yuridiçeskiy Bit** (Sırderya Bölgesinin Kırgız ve Karakırgızları, Hukuki Yaşam Tarzı), C. I, Taşkent, 1889.

_____, **Hivinskiy Pohod 1873 goda, Deystviya Kavkazsskih Otryadov** (1873 yılında Hive Seferi, Kafkaz Askeri Harekatı), İzd. Russkaya Starina, Tipografiya V. S. Balaşeva, SPb., 1883.

_____, **Hivinskiy Pohod 1873 goda, Deystviya Kavkazsskih Otryadov** (1873 yılında Hive Seferi, Kafkaz Askeri Harekatı), İzd.II., Tipografiya V. S. Balaşeva, SPb., 1888.

GRUM-GRJİMAYLO, G. E., **Opisaniya Puteşestviya v Zapadnyy Kitay, Vdol Vostochnogo Tyan-Şanya** (Doğu Tyan-Şan Boyunca, Batı Çine Seyahat), C. I, SPb., 1896.

HANS, R., **Asya İçin Mücadele, 1. Kitap, Şark Meselesi**, Almancadan Çev. Bnb. Nihat, TTK, 1932.

HALFİN, N. M., **Politika Rossii v Sredney Azii(1847-1868)** (Rusyanın Orta Asya Politikası (1847-1868), Moskva, 1960.

HAYİT, B., **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK, Ankara, 1995.

HARUZİN, A. N., **Kurganı Bukeyevskoy Stepı** (Bukey Bozkırın Kurganları), Moskva, 1890.

_____, **Stepniye Oçerki** (Bozkır Tasviri), Moskva, 1888.

İBN FADLAN, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Haz. Ramazan Şeşen, BedirYay., İstanbul, 1975.

İBRAGİMOV, İ. İ., **Svedeniya O Çokane Valihanove** (Çokan Valihanov Hakkında Bilgi), SPb., 1904.

_____, **Etnografiçeskiye Oçerki Kirgizsskogo Naroda** (Kirgiz Halkının Etnografya Tasviri), SPb., Russkiy Turkestan, Vıp. I-II, Moskva, 1872.

İNAN, A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Materyaller ve Araştırmalar, TTK, Ankara, 1986.

İSMAİL, Z., **Kazak Türkleri**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

İstoriya Kazahstana, Oçerk (Kazakistan Tarihi), Almatı, 1993.

İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney) (Eskiden Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi), C. I-V, İzd., Atamura, Almatı, 2010.

İstoriya Kazahstana v Zapadnih İstočnikah XII-XX v. v., (XII-XX yüzyılında Batı Kaynaklarında Kazakistan Tarihi), Ç. I, Per. s Nemeckogo L. A. Zaharovoy, Sos. İ. V. Yerofeyeva, Almaty, Sanat, 2006.

İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva 1845-1895 (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Yarım Asırlık Faaliyetlerin Notları), Po Poruçeniyu Soveta İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Pri Sodeystvii Deystvitelnago Çlena A. A. Dostoyevskago, C. I, II-III. Bölüm, SPb., 1896.

İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva 1845-1895 (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Yarım Asırlık

Faaliyetlerin Tarihi), Po Poruçeniyu Soveta İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Pri Sodeystvii Deystvitelnago Çlena A. A. Dostoyevskago, C. III, V. Bölüm, SPb., 1896.

İVANOV, D., **Turkistanskiye Pohodi (Nabroski Stepnyaka)V Gorah**, (Türkistan Seferleri (Bozkırcının Taslağı) Dağlarda, Tekst Vosproizveden po İzdaniyu: İz Putevıh Zametok po Stepı, Voyennıy Sbornik İzdavayemıy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnyıy Redaktor Polkovnik Lavrentyev, God Şestnadsatıy, Temmuz, № 6, Saint Petersburg, 1873, ss. 373-392.

İVANOV, S. M., **Rossiya, Zapad i Musulmanskiy Vostok v Kolonialnuyu Epohu** (Sömürgecilik Döneminde Rusya, Batı ve Müslümanlık Doğu), SPb., 1996.

İVANÇİKOVA, E., **“Turkistanskiy Sbornik” i Yego Znaçeniye Dlya İzuçeniya Proşlogo Kazahstana** (“Türkistan Derleme” Bibliografi Eserinin Kazakistan Geçmiş Tarihi Araştırmalarında Önemi ve Yeri), Alma-Ata, 1958.

İzvestiya Orenburgskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Bölümün Orenburg Haberleri), I. Sayı, Orenburg, 1893.

İzvestiya Orenburgskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Bölümün Orenburg Haberleri), A. İ. Dobromısllov, Turgayskaya Oblast, (İstoriçeskiy Oçerk), 15. Sayı, Tipo-litografiya F. B. Saçkova, Orenburg, 1900.

İzvestiya Orenburgskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Bölümün Orenburg Haber-

leri), 16. Sayı, Tipo-litografiya Turgayskago Oblastnogo Pravleniya, Orenburg, 1901.

İzvestiya Orenburgskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Bölümün Orenburg Haberleri), Tipo-Litografiya N. M. Radionova, 17. Sayı, Orenburg, 1902.

İzvestiya Orenburgskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Bölümün Orenburg Haberleri), A. İ. Dobromislov, Turgayskaya Oblast, İstoriçeskiy Oçerk, Tipo-Litografiya N. M. Radionova, 17. Sayı, Tver, 1902.

Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya s 16 po 18 v. (16-18 yüzyıllarında Kazak-Russ İlişkileri), Sbornik Dokumentov i Materialov, Almatı, 1961.

Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya XVIII-XIX. v. v. (1771-1867), (XVIII-XIX. yüzyıllarında Kazak-Russ İlişkileri (1771-1867), Sbornik Dokumentov i Materialov, Redakcionnaya Kollegiya, M. O., Jangalin, F. N. Kireyev, V. F. Şahmatov, İzd. Nauka, Alma-Ata, 1964.

Kazahstan na Stranisah Turkestanskogo Sbornika (Türkistan Derleme Kayfalarında Kazakistan), T. V. Vdovuhina, K. K. Kayşıgarina, E. İ. İvançikova, Biblioteka Nasionalnıh Akademiy Nauk: Problemy Funktsionirovaniya Tendensii Razvitiya, Almatı, 2000.

Kazahstan v Naçale XX. Veka, Metodologiya, İstoriografiya, İstočnikovedeniye (XX. yüzyılın başında Kazakistan, Metodoloji, Historiografi, Kaynakçılık), Sbornik Statey, Vıpusk II, Almatı, 1994.

- Kitayskiye Dokumentı i Materialı po İstorii Vostochnogo Turkestan, Sredney Azii i Kazahstana v XIV-XIXv.** (XIV-XIX. yüzyıllarında Doğu Türkistan, Orta Asya ve Kazakistan Tarihi Üzerine Çince Belge ve Materyaller), Red. S. Sadvakasov, Natsionalnaya Akademiya Nauk Respubliki Kazahstan, İzd. Ğılım, Almatı, 1994.
- KALKAN, M., **Kırgızlar ve Kazaklar**, İstanbul, Selenge Yay., 2006.
- KAPAĞAN, E., “Gök Tanrı İnancı ve bu İnanç Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler”, *Turkish Studies International Periodikal Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Academic Journal*, Volume 9/3, Winter, 20014, Ankara, Turkey, s. 801-810.
- KARADAĞ, G., **Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2006.
- KARPAT, K., **Türkiye ve Orta Asya**, Çev. Hakan Gür, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2003-2006.
- KARUTS, R., **Sredi Kirgizov i Turkmenov na Mangışlak** (Kırgız ve Türkmenler Arasında Mangışlak), İzd. A. F. Devriena, Per. E. Petri, SPb., 1810.
- KASTANYE, İ. A., **Nadgrobnıya Soorujeniya Kirgizskih Stepey** (Kırgız Bozkırların Mezarlıkları), Orenburg, 1911.
- KASTREN, A. M., **Puteşestviye v Sibir (1845-1849)** (Sibirya’ya Seyahat (1845-1849), C. II, İzd. U. Mandri, Tümen, 1999.
- KATANOV, N. F., **O Pogrebalnih Obryadah u Türskih Plemen Sentralnoy i Vostochnoy Azii** (Doğu ve Orta Asya’da Defin Adetleri), Kazan, 1894.

KATARİNSKİY, V. V., **Gramatika Kirgizskago Yazıka. Fonetika, Etimologiya i Sintaksis** (Kırgız Dilinin Grameri. Fonetik, Etimoloji ve Sözdizimi), Orenburg, 1906.

KAUFMAN, A. A., **Proyekt Otçeta po Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskago General- Gubernatorstva** (Türkistan Genev Valiliğinde Yönetim Proje Raporu), SPb., 1885.

_____, **Otçet** (Rapor), B. I, SPb., 1896.

_____, **Pereseleniye i Kolonizasiya** (Göçebe ve Sömürgecilik), SPb., 1905.

Kaufmanskiy Sbornik (Kaufman Derlemesi), Moskva, 1910.

KAUŞİK, D., **Central Asia in Modern Times** (A History from The Early XIX. Century), Moskow, 1970.

KAFESOĞLU, İ., **Türk Bozkır Kültürü**, TKAE Yay., Ankara, 1987.

KENAN, D., **Sibir i Sılka** (Sibiry ve Sürgün), Per. s Angliyskago J. N. Juravskiy, SPb., 1906.

KEPPEN, P. İ., **Hronologičeskiy Ukazatel Materialov Dlya İstorii İnorodsev Yevropeyskoy Rosii**, (Avrupa Rusya Yabancıları İçin Kronoloji Belge Rehberi), SPb., 1861.

KİSLYAKOV, N. A., **Oçerki po İstorii Semyi i Braka u Narodov Sredney Azii i Kazahstana** (Orta Asya ve Kazakistan Halklarında Aile ve Evlenme Tasvirleri), Akademiya Nauk SSSR, İzd. Nauka, Leningradskoye Otdeleniye, TTK, Leningrad, 1969.

KİSLYAKOV, N. A., PERŞİTS, A. İ., **Narodı Peredney Azii** (Ön Asya Halkları), Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1957.

KLYAŞTORNIY, S. G., SULTANOV, T. İ., **Türk'ün Üç Bin Yılı**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. Baskı, Selenge Yay., İstanbul, 2000.

KOAYSL, P., OSMANOV, A., **İstoriya Kırgızistana Glazami Oçevidev** (Kırgızistan Tarihi Tanıklar Gözüyle), Praga, 2012.

KOLESNİKOV, A. A., **Russkiye Voyenniye İssledovateli Azii** (Asya'nın Rus Araştırmacı Askerler), Akademiya Nauk Tadjikistan, İzd. Donış, Duşanbe, 1997.

KOLESNİKOV, A., **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, Çev. Rakhat Abdieva, Yay. Haz. İlyas Kamalov, TTK, Ankara, 2009.

KOLOKOLSEV, D. G., **Ekspedisiya v Hivu v 1873 Godu** (1873 Yılında Hive'ye Sefer), SPb., 1873.

KOSTENKO, L., **Oçerki Semireçenskago Kraya** (Yedisu Bölgesinin Tasviri (Yol Mektupları), (Puteviya Pisma), God Pyatnadsatıy, Voyennıy Sbornik İzdavayemy po Vısoçayşemu Povelenu, Glavnıy Redaktor General Mayor Lavrentyev, God Dvadsatıy, C. 88, Ekim № 11, Saint Petersburg, 1872, s. 157-197.

_____, **Turkistanskiya Voyska i Usloviya ih Bitovoy, Pohodnoy i Boyevoy Jizni** (Türkistan Askerleri ve Onların Gündelik, Seferi ve Savaşı Yaşam Tarzı), (Statya Vtoraya), God Pyatnadsatıy, Voyennıy Sbornik İzdavayemy po Vısoçayşemu Povelenu, Glavnıy Redaktor General Mayor

Lavrentyev, God Vosemnadsatıy, C. 103, May, № 5, Saint Petersburg, 1875, s. 61-83.

_____, **Turkistanskiya Voyska i Usloviya ih Bitovoy, Pohodnoy i Boyevoy Jizni** (Türkistan Askerleri ve Onların Gündelik, Seferi ve Savaşı Yaşam Tarzı), (Statya Tretya i Poslednyaya), (S Çertejami Pahodnago i Bivaçnago Raspolojeniya Voyska), Voyennıy Sbornik İzdavayemyı po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnyıy Redaktor General Mayor Lavrentyev, God Vosemnadsatıy, İyun, № 6, Saint Petersburg, 1875, s. 294-313.

KOSTENKO, L. F., **Srednyaya Aziya i Vodvoreniye v Ney Russkoy Grajdanstvennosti** (Oerta Asyada Rus Kimliğinin Uygulanması), SPb., 1870.

_____, **Turkistanskiy Kray, Opıt Voenno Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okrugı** (Türkistan Bölgesi, Türkistan Askeri Bölgenin İstatistik İncelemeleri), C. I, SPb., 1880.

_____, **Turkistanskiy Kray, Opıt Voenno Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okrugı** (Türkistan Bölgesi, Türkistan Askeri Bölgenin İstatistik İncelemeleri), C. II, SPb., 1880.

_____, **Turkistanskiy Kray, Opıt Voenno Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okrugı** (Türkistan Bölgesi, Türkistan Askeri Bölgenin İstatistik İncelemeleri), C. III, SPb., 1880.

KOVALEVSKIY, E. P., **Opisaniye Zapadnoy Çasti Kirgiz-Kaysaskoy Stepı** (Kır-gız-Kaysak Bozkırlarının Batı Tarafının Tanımı), İzd. Gornıy Jurnal, SPb., 1840.

_____, **Turgayskiy Oblastnoy Arhiv. Opisaniye Arhivnih Dokumentov s 1731 po 1782 g, Otnosyashya k Upravleniyu Kirgizam** (Turgay Bölge Arşivi. 1731 -1782 Yılına Kadar Kırgız Yönetimine Dair Arşiv Belgelerin Tasviri), SPb., 1901.

KÖPRÜLÜ, M. F., **İslam Medeniyet Tarihi**, Akçağ Yay., İstanbul, 2014.

KRAFT, İ. İ., **Sudebnaya Çast v Turkestanskom Kraye i Stepnih Oblastyah** (Türkistan Bölgesinde ve Bozkır Vilayetlerinde Mahkeme), Orenburg, 1898.

KUL-MUHAMMED,M., **İstoriya Kazahstana v Russkih Istochnikah XVI-XX. v.** (XVI-XX. Yüzyıllarında Rus Kaynaklarında Kazakistan Tarihi,Pervıye İstoriko-Etnografiçeskiye Opisaniya Kazahskih Zemel, Pervaya Polovina XIX. Veka,C. V, İzd. Dayk-Press, Almatı, 2007.

Kulturnoye Naslediye Nemsev v Centralnoy Azii, (Asya’da Almanların Kültür Mirası), Sbornik Nauçno-İssledovatel’skih Statey na Russkom i Nemeskom Yazıkah, 1. İzd. Vozrojdeniye, Almatı, 2012.

KUMEKOV, B., “Kazak” Terimi Hakkında”, **Kazakistan Tarihi Makaleleri**, TTK, Ankara, 2007, s. 45-53.

_____, “Kazak Devletinin Oluşumu”, **Kazakistan Tarihi Makaleleri**, TTK,Ankara, 2007, s. 54-63.

KURMANGALİYEVA ERCİLASUN, G., **Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)**, Basılmamış Doktora Tezi, Bişkek, 2008.

KUROPATKİN, A. N., **Zavoyevaniye Turkmenii** (Türkmenistanın Fethi), SPb., 1899.

_____, **Oçerk Kaşgarii** (Kaşgar Tasviri), Tekst Vosproizveden po İzdaniyu: İz Putevih Zametok po Stepı, Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavniy Redaktor General Mayor Lavrentyev, C. 118, № 11, SPb., 1877, s. 104-136.

QURBAN-ALİ KHALİDİ, **An İslamik Biographical Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe 1770-1912**, Edited by: Alen J. Frank and Myrkasym A. Usmanov, Boston, 2005.

LAUMULLİN, M. T., BEYSEMBAYEV, T. K., **Zarubejniye İssledovateli Sredney Azii i Kazahstana** (Orta Asya ve Kazakistan'ın Yabancı Araştırmacıları), Bibliografiçeskiy Ukazatel, Almatı 1994.

LEVŞİN, A. İ., **Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysaskih Ord i Stepey**, (Kirgiz-Kazak veya Kirgiz-Kaysak Orda ve Bozkırların Tasviri), Sanat, Almatı, 1996.

LİGETTİ, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, TDK Yay., Ankara, 1986.

LİPSKİY, V. İ., **Po Gornım Oblastyam Russkago Turkestana (TyanŞanya)** (Rus Turkistan'ın Dağlık Yollarında (Tanrı Dağlarında), SPb., 1906.

LİTVİNSKİY, B. A., **Vostochniy Turkistan i Srednyaya Aziya** (Doğu Türkistan ve Orta Asya), Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, İzd. Nauka, Moskva, 1984.

LOBİSEVİÇ, F. İ., **Opisaniye Hivinskago Pohoda v 1873 goda** (1873 yılında Hive Seferinin Tasviri), Tip. Obşestvennaya Polza, SPb., 1898.

_____, **Turgayskaya Oblast i Yeye Ustroystvo** (Turgay Bölgesi ve Düzeni),
Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnıy
Redaktor General Mayor Menkov, God Çetırnadsatıy, Aprel, № 4, SPb.,
1871, s. 271-283.

_____, **Glavnıye Naçalniki Orenburgskago Kraya 1734-1870** (1734-1871
yılında Orenburgun Gerçek Amiri), Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po
Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnıy Redaktor General Mayor Menkov, God
Pyatnadsatıy, C. 85, May, № 5, SPb., 1872, s. 41-69.

_____, **Dvizheniye Turkestanskago Otryada ot Uroçışa Hal-Ata do Amu-
Daryi** (Ha-Ata sınırlarından Amuderya'ya Kadar Türkistan Ekiplerin Hareke-
ti), Glava iz Opisaniya Hivinskago Pohoda, S Shematiçeskim Çertejom,
Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnıy
Redaktor General Mayor Lavrentyev, God Vosemnadsatıy, C. 103, May, № 5,
SPb., 1875, s. 5-61.

LYALİNA, M. A., **Puteşestviye N. M. Prjevalskogo v Vostoçnoy i Sentralnoy
Azii** (N. M. Prjevalskinin Orta ve Doğu Asya'da Seyahatı), SPb., 1900.

MAJİTOV, S. F., ANES, G. K., VALİHANOV, E. J., **Çokan Valihanov. İzbranniye
Proizvedeniya** (Çokan Valihanov. Seçilmiş Eserler), İzd. Arıs, Almatı, 2009.

MAKŞEYEV, A. İ., **İstoriçeskiy Obzor Turkestana i Nastupatel'nogo v Nego
Dvijeniya Russkih** (Türkistana Tarihi Bakış ve Rusların Bölgeyi İstila Etme-
si), SPb., 1890.

_____, **Puteşestviye po Kirgizskim Stepyam i Turkestanskomu Krayu**
(Kırgız Bozkırlarında ve Türkistan Bölgesinde seyahat), Voyennaya Tip.,
SPb., 1896.

MALİSKİY, N. G., **İstoriya Kazahstana v Dokumentah i Materialah** (Belge ve
Dokümanlarda Kazakistan Tarihi), Almanah, Vıp.1, Almatı, 2011.

MANDALOĞLU, M., “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”,
Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 15, Sayı: 3, Aralık, 2011, s. 111-
122.

MARGULAN, A. H., **İzbranniye Proizvedeniya** (Seçme Eserler), Alma-Ata,
1958.

MARKOV, E., **Oçerki Puteşestviya po Zakavkazyu, Turkmenii, Buhare,**
Samarkandskoy, Taşkentskoy i Ferganskoy Oblastyam, Kaspiyskomu
Morü i Volge (Volga, Hazar Denizi’nde, Kafkasya, Türkmenistan, Buhara,
Semerkand, Taşkent ve Fergana Vilayetlerine Seyahay ve Tasviri), C. II, SPb.,
1901.

MARKOZOV, V. İ., **Krasnovodskiy Otryad, Yego Jizn i Slujba so Dnya Vısadki**
na Vostoçnyıy Bereg Kaspiyskago Morya po 1873 g. Vklüçitelno
(Krasnovodskiy Ekibin 1873 yılında Hazar Denizi’nin Doğu Kıyılarına İndik-
ten Sonra Yaşam Tarsi ve Görevi), (S Kartoyu Teatra Deystviy), (Statya Per-
vaya), Voyennıy Sbornik İzdavayemyı po Vısoçayşemu Povelenyu, Glavnıy
Redaktor General Leytenant Lavrentyev, God Tridsat Vtoroy, C. 188, İyul, №
7, SPb., 1889, s. 5-43.

- MARTİN, V., **Zakon i Obıçai v Stepı: Kazahı Srednego Juza i Rossiyskiy Kolonializm v XIX. Veke** (Bozkırda Kanun ve Adet: XIX. Yüzyılda Orta Orda'nın Kazakları ve Rusya Müstemlekeçiliği), per. Ang. D. M. Kostina, İzd. Sanat, Almatı, 2009.
- MASLOV, O. V., **Obzor Russkih Puteşestviy i Ekspedisiy v Srednüyü Aziyu** (Rus Seyyahların Orta Asya'ya Üzerinde Bakış), C. I-IV, 1715-1856.
- MAUKHARA, Ye., **Siyasi ve Kültürel Açıdan Kazak Hanlığı (1456-1731)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- MEJOV, B. İ, **Bibliografiya Azii, Ukaztel Knig i Statey na Russkom i İnostrannih Yazıkah** (Asya Bibliyografyası, Asya Hakkında Rus ve Yabancı Dillerde Kitap ve Makale İndeksi), C. I-III. SPb., 1891-1894.
- _____, **Turkistanskiy Sbornik Soçineniy i Statey**, C. 1-150, SPb., 1878.
- MELİORANSKİY, P. M., **Kratkaya Gramatika Kazak-Kirgizskago Yazıka** (Kazak-Kırgız Dilinin Kısa Grameri), SPb., 1894.
- MERT, Ö., “İki Seyyahın XIX. Yüzyıl ile İlgili Eserleri” *Türk Kültür Araştırma Enstetüsü, Türk Kültür Dergisi*, Sayı: 218, Ocak-Şubat 1981, s. 185-203.
- _____, “Kazak Türkçesinde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri”, *Kazakistan ve Türkiyenin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu*, Bildiriler, Almatı, 2007, s. 297-312.
- MEYER, L., **Kirgizsskaya Step Orenburgskogo Vedomstva** (Orenburg Bölgesinin Kırgız Bozkırı), SPb., 1865.

- MEYENDORF, E. K., **Puteşestviye iz Orenburga v Buharu** (Orenburgtan Buha-ra'ya Seyahat) Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, İzd. Nauka, Moskva, 1975.
- MİLLER, G. F., **İstoriya Sibiri** (Sibirya Tarihi), İzd. Akad. Nauk SSSR Moskva, Leningrad, 1937.
- MİROPIYEV, M., **Demonologičeskiye Rasskazi Kirgizov** (Sobranniye i Perevdenniye) (Şeytani Eserler (Toplanmış ve Tercüme Edilmiştir), SPb., 1888.
- MUKANOV, M. S., **Etničeskiy Sostav i Rasseleniye Kazahov Srednego Juza** (Orta Orda Kazaklarının Etnik Oluşumu ve Yerleşimi), Nauka Kazahskoy SSR, Almata, 1974.
- MUSTAFİNA, R., “Kazakistanda İslamiyet’in Rolü”, **Kazakistan Tarihi Makale-leri**, TTK, Ankara, 2007, s. 85-95.
- MUSTAFİNA, R. M., **Predstavleniyai Kultı, Obryadı u Kazahov** (Kazaklarda Gösteriş, Kült ve Adetler), İzd. Kazak Üniversitesi, Almatı, 1992.
- Narodı Sredney Azii i Kazahstana-I**, (Kazakistan ve Orta Asya Halkları-I), Pod Redaksiyey S. P. Tolstova, T. A. Jdanko, S. M. Abramzona, N. A. Kislyakova, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1962.
- Narodı Sredney Azii i KazahstanaII**, (Kazakistan ve Orta Asya Halkları II), Pod redaksiyey S. P. Tolstova, T. A. Jdanko, S. M. Abramzona, N. A. Kislyakova, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1963.
- NAZAROV, F., **Zapiski o Nekotorıh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii** (Orta Asya Bölgelerindeki Bazı Halk ve Topraklar Hakkındaki Notlar), SPb., 1891.

NEBOLSİN, P., **Rasskazı Proyezjago** (Yolcunun Öyküleri), SPb., 1854.

NOVİSKİY, V. F., **İz İndii v Ferganu. Opisanıye Puteşestviya, Soversennago v 1898 Godu İz Pendjaba Çerez Kaşmir, Ladak, Karakoramskoye Nagorye, Raskem i Kaşgariyu v Russkiy Turkestan** (1898 Yılında Pencap, Kaşmir, Ladak, Karakurum Dağlarından, Raskemden Kaşgara ve Rus Türkistanına Seyahatnamenin Tasviri), SPb., 1903.

Obzor Zakaspiyskoy Oblasti 1893 god (1893 yılında Hazar Ötesi Bakış), Russkaya Tipografiya, İzd. "Ashabad", 1895.

Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1822 po 1890 god (1822'den 1890 yıl arası Hazar Ötesi Bakış), İzd. "Ashabad", 1897.

OSKOLOV, V. S., OSKOLOVA, İ. L., **İstoriya Kazahstana** (Kazakistan tarihi), İzd. Öner, Almatı, 2004.

OSTROUMOV, N. P., **Sartı, Etnografiçeskiye Materialı** (Sartlat, Etnografi Belgeler), Tipografiya Gazetı "Sredniazitskaya Jizn", Taşkent, 1908.

ÖZEY, R., **Dünya Platformunda Türk Dünyası**, Aktif Yay., İstanbul, 1999.

PALLAS, P. S., **Puteşestviye Po Raznim Mestam Rossiyskogo Gosudarstva** (Rusya'nın Farklı Yerlerine Seyahat), I. Kitap, II. Bölüm, SPb., 1786.

PANTUSOV, N. N., **Drevnosti Sredney Azii**, (Orta Asya Eski Çağları), Kazan, 1902.

PAŞİNO, P. İ., **Turkestanskiy Kray v 1866 godu** (1866 yılında Türkistan Bölgesi), SPb., 1868.

PAVLOV, N., **İstoriya Turkestana**, Taşkent(Türkistan Tarihi), 1910.

PENKİN, Z. M., **Zakaspiyskiy Kray 1865-1885 g.** (Hazar Ötesi Bölge), SPb., 1888.

PİÇUGİN, N., **Vtorjenije Kokandsev v Alatavskiy Okrug v 1860 Godu (S Kartoyu i Planom)** (1860 yılında Alatav Bölgesine Kokand İstilasası (Harita ve Plan), Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnıy Redaktor Polkovnik Lavrentyev, God Pyatnadsatıy, C. 85, May, № 5, SPb., 1872, s. 5-40.

POTANİN, G. N., **Oçerki Severo Zapadnoy Mongolii** (Kuzey-Batı Moğolistanın Tasviri), SPb., 1881.

POTANİN, N. İ., **Kirgizskiye Stepi i Kokandskoye Hanstvo v Naçale XIX. Stoletiya** (XIX. Yüzyılda Kırgız Bozkırları ve Kokand Hanlığı), Omsk, 1916.

POTTO, V., **O Stepnih Pohodah** (Bozkır Seyahatlarından), Pri Etoy Knijke Prilagayetsya Karta Zakaspiyskago Kraya, Hivı i Prilejaşih Stran, Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnıy Redaktor Polkovnik Lavrentyev, God Şestnadsatıy, C. 91, May, № 5, SPb., 1873, s. 5-37.

_____, **O Stepnih Pohodah** (Bozkır Seyahatlarından), (Publiçniye Leksii Pri Orenburgskom Uçilişe Yunkerskom Uçilişe, v 1872 g), Vovayenniy Sbornik İzdavayemiy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnıy Redaktor Polkovnik Lavrentyev, God Şestnadsatıy, İyun, № 6, SPb., 1873, s. 209-237.

_____, **İz Putevih Zametok Po Stepi, İleskiy Rayon** (Bozkır Seyahatından Notlar, İleskiy Bölgesi), Tekst Vosproizveden po İzdaniyu: İz Putevih Zametok po Stepi, Vovayenniy Sbornik İzdavayemiy po Vısoçayşemu

Poveleniyu, Glavnyy Redaktor General Mayor Lavrentyev, God Devyatnadsatyy, Avgust, № 8, SPb., 1876, s. 383-409.

_____, **İz Putevıh Zametok Po Stepı, Ot İleka do Uıla** (İlekten Uıla Kadar Bozkır Seyahatından Notlar), Tekst Vosproizveden po İzdaniyu: İz Putevıh Zametok po Stepı, Vyyennyy Sbornik İzdavayemyy po Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnyy Redaktor General Mayor Lavrentyev, God Dvadsatyy, C. 118, Oktyabr, № 11, SPb., 1877, s. 154-172.

PRJEVALSKIY, P. M., **İz Zaysana Çerez Hamı v Tibet, i Na Verhovya Jeltoy Reki**, (Zaysan'dan Hamı Üzerinden Tibet'e, ve Sarı Nehrin Yukarı Kısımlarına), SPb., 1883.

_____, **Zametki po Sredne-Aziatskomu Voprosu** (Orta Asya Meselesinden Notlar), SPb., 1868.

Proşloye Kazahstana v İstočnikah i Materialah (Belge ve Materyallerde Kazakistanın Geçmişi), (V v. do n. e.–XVIII v. n. e.), C. II, Red. S. D. Asfendiarov i Prof. P. A. Kunte, II. İzd. Kazahstan, Almatı, 1997.

Puteşestviye po Turkestanskomu Krayu i İssledovaniye Gornoy Stranı Tyan-Şanya (Türkistan Bölgesine Seyahat ve Dağlık Tyan-Şan Ülkesinin Araştırılması), Soverşennaya po Poruçeniyu İmperatorskogo Ruskago Geografičeskago Obşestva Doktorom Zoologii, Çlenom Russkago Geografičeskago i Drugih Uçennıh Obşestv N. Sversovim, Obşıye Otçetı o Puteşestviyah 1857-1868 godov, I. Bölüm, SPb., 1873.

RADLOV, V. V., **Obrazsi Narodnoy Literaturı Severnıh Türkskih Plemen** (Kuzey Türk Boyların Halk Edebiyatından Örnekler), V. Bölüm, SPb., 1885.

_____, **Sibirya'dan I**, Çev. Prof. Dr. Ahmet Temir, MEB, İstanbul, 1994.

_____, **Sibirya'dan II**, Çev. Prof. Dr. Ahmet Temir, MEB, İstanbul, 1994.

RİTTER, K., **Zemlevladieniye Azii** (Asya'da Tarımcılık), Çev. P. Semenov, I. Bölüm, SPb., 1856.

RIÇKOV, N., **Dnevniya Zapiski Puteşestviya v Kirgiz-Kaysatskuyu Step, 1771 goda** (1771 yılında Kırgız-Kaysak Bozkır Seyahatından Notlar) İzd. İmperskaya Akademiya Nauk, SPb., 1772.

ROHDE, Hans, **Asya İçin Mücadele**, I Kitap, Şark Meselesi, Almanc. Çev. Bnb. M. Askeri Matbaa, Nihat, İstanbul, 1862.

_____, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, I. Baskı, Kabalcı Yay., Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan Özcan, Kabalcı yay., İstanbul, 2005.

Rossiya Zapad i Musulmanskiy Vostok v Kolonialnuyu Epohu(Sömürgecilik Devirde Rusya, Batı ve Müslüman Doğusu), Sankt-Peterburgskiy Universitet, Vostochniy Fakultet, SPb., 1996.

ROY, O., **Yeni Orta Asya'da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. M. Moralı, Metis Yay., İstanbul, 2000.

RUBRUK, W. V., **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul, 2001.

RUMYANSEV, P. P., **Kirgizskiy Narod v Proşlom i Nastoyaşem** (Kırgız Halkı Önceden ve Şimdi), SPb., 1910.

Ruskiy Turkestan, Sbornik (Rus Türkistanı, Derleme), Geografiya i Statistika, I. Sayı, Red. N. A. Mayev, Moskva, 1872.

SAİD, E. W., **Oryantalizm: Sömürgeciliği Keşif Kolu**, Çev. S. Ayaz, Metis Yay., İstanbul, 1998.

Sbornik Materialov Dlya Statistiki Sır-Datyinskoy Oblasti (Sırderya Bölgesi İçin İstatistik Belgelerin Derlemesi), Red. N. N. Geyer, Taşkent, 1891.

SARAY, M., **Kazak Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaa, İstanbul, 1993.

_____, **Kazakların Uyanışı**, TİKA, Ankara, 2004.

SCHUYLER, E., **Türkistan Seyahatnamesi**, Çev. Kolağası Ahmet, Tatav Yay., İstanbul, 2003.

_____, **Türkistan (Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kuldja)**, Paradigma Yayın Evi, İstanbul, 2007.

SEMYONOV, A. Tyan-Shanskiy, **Puteşestviye v Tyan-Şan** (Tyan-Şan Seyahatnamesi), Memuarı, C. II. Moskva, 1946.

_____, **Rossiya. Polnoye Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Kirgizskiy Kray** (Rusya. Vatanımızın Coğrafi Bütüncül Tasviri, Kırgız Bölgesi), İzd. A. F. Devriyena, C. XVIII, SPb., 1913.

_____, **Rossiya. Polnoye Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Turkistanskiy Kray** (Rusya. Vatanımızın Coğrafi Bütüncül Tasviri, Türkistan Bölgesi), A. F. Devriyena, C. XIX, SPb., 1913.

SEVERCOV, N. A., FEDÇENKO, A. P., **Puteşestviye po Turkestanu** (Türkistan Seyahatnamesi), SPb., 1894.

Sibirskaya Starina (Sibirya'nın Eski Zamanları), Krayevedçeskiy Almanah, 160
Let so Dnya Rojdeniya Potanina, № 10 (15), Red. A. B. Kazaçkov, Tomsk,
1995.

**Sistematıçeskiy Ukazatel Statey Kasayuşıhsya Materika Azii s 1848 po 1897
goda** (1848'den 1897'ye Kadar Asya Kıtası ile İlgili Sistematiik Derleme-
ler), Vostoçnyy Sibirskiy Otdel İmperatorskago Russkago Geografiçeskago
Obşestva, İrkutsk, 1898.

Soçineniya Çokana Çingisoviça Valihanova (Çokan Çingisoviç Valihanovun
Eserleri), Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva po
Otdeleniyu Etnografii, İzd. Pod Redaksiyeyu N. İ. Veselovskago, C. XXIX,
SPb., 1904.

SOBOLEV, L., **Obzor Dostupa k Hivinskomu Hanstvu i Kratkiya Svedeniya v
Nem (Voyenno Statistiçeskiy Oçerik), (S Kartami)**, (Hive Hanlığı Hakkında
Kısa Bilgi ve Sınır Yaklaşımına Bir Bakış), (Askeri Statistiki Tasvir), (Harita-
larla), Pri Etoy Knijke Prilagayetsya Karta Zakaspiyskago Kraya, Hivı i
Prilejaşih Stran, Vyyennıy Sbornik İzdavayemyy po Vısoçayşemu
Poveleniyu, Glavnyy Redaktor Polkovnik Lavrentyev, God Şestnadsatıy, C.
91, May, № 5, SPb., 1873, s. 127-165.

SLOVOHOTOV, L. A., **Narodnyy Sud Obıçnago Prava Kirgiz Maloy Ordı** (Kır-
gızlarda Küçük Ordada Hakların Hukuki Halk Meclisi), Orenburg, 1905.

SOMUNCUOĞLU, T., "Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı'nda İslam ve Modern-
leşme", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 2014, Sayı: 2, s. 227-
240.

_____, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkistan’da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)*, Ankara, 2007, Cilt: 2, Sayı: 3, s. 105-134.

Sovetskiy Entsiklopedicheskiy Slovar, Moskva, 1999.

SPASSKIY, G., “Kirgiz-Kaysaki Bolşoy, Sredney i Maloy Ordı” (Büyük, Orta ve Küçük Ordanın Kirgiz-Kaysakları), *Sibirskiy Vestnik*, 9. Bölüm, Saint Petersburg, 1820, s. 165-172, 174-188.

_____, “Ekspedisiya v Kirgizsskuyu Step v 1816 Godu” (1816 yılında Kirgiz Bozkırına Seyahat), *Sibirskiy Vestnik*, 11. Bölüm, Saint Petersburg, 1820, s. 89-112.

Sredniaziatskiy Etnografiçeskiy Sbornik (Etnografi Orta Asya Kaynakları), Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Etnologii i Antropologii im. N. N. Mikluho-Maklaya, Vıpusk V, Nauka, Red. S. N. Abaşın, V. İ. Buşkov, Moskva, 2006.

STARÇEVSKIY, A. V., **Sibirskiy Perevodçik** (Sibirya Tercumanı), SPb., 1893.

Statistiçeskoye Opisanıye Rossiyskoy İmperii v Nıneşnem Yeyo Sostoyanii, (Günümüzdeki Durumda Rus İmparatorluğunun İstatistik Tasviri), Soç. Prof. E. Zyablikov, Saint Petersburg, 1808.

STRELKOVA, L., **Valihanov** (Valihanov), İzd. Molodaya Gvardiya, Moskva, 1983.

SULEYMENOV, B. S., BASİN, V. Ya, **Kazahstan v Sostave Rossii v XVIII. Naçale XX. Veka** (XVIII. ve XX. Yüzyılın Başında Rusya Hakimiyetinde Kazakistan), Dokumentı i Materialı, İzd. Nauka, Alm-Ata, 1981.

ŞAHİN, G., **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı**, Sanat Yay., İstanbul, 2007.

ŞALEKENOV, U. H., **Vzaimootnoşeniya Narodov Priaralya v XVIII.-XIX. Veke** (XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Aral Havzasındaki Halk İlişkileri), Almatı, 1996.

ŞALĞINBAY, J. J., **Kazahstan v Zarubejnih İstočnikah i Materialah** (Yabancı Kaynak ve Belgelerde Kazakistan Tarihi), Almatı, 2009.

ŞİMŞİR, N., **Kazak Kültürü ve Tarihi Araştırmaları**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008.

ŞMİDT, Y., **Oçerk Kazahskoy Stepi** (Kazak Bozkırının Tasviri), Astana, 2007.

TABIŞALİYEVA, A., **Vera v Turkistane** (Türkistan'da İnanış), Bişkek, 1993.

TERENTYEV, M. A., **Gramatika Tureskaya, Persidskaya, Kirgizskaya i Uzbekskaya** (Türk, Farsi, Kırgız ve Özbek Grameri), SPb., 1875.

TOGAN, A. Zeki Velidi, **Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1981.

TOLSTOV, S. P., **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta** (Oks ve Yaksartın Eski Deltasında), İzd. Vost. Literaturı, Moskva, 1962.

TRONOV, V. D., **Materialı po Etnologii i Antropolgii Kirgiz** (Kırgızlar Hakkında Etnoloji ve Antropoloji Belgeler), SPb., 1891.

Trudı Ekspeditsii İmperatorskogo Ruskago Geogtafiçeskago Obşestva po Sentralnoy Azii, Soverşonnoy v 1893-1895 g, pod Naçalstvom V. İ. Roborovskago (1893-1895 y. V. İ. Rabarovskiy Başkanlığında Rus İmparatorluk Coğrafi Cemiyeti Orta Asya Çalışmaları), I. Bölüm, SPb., 1900.

Trudı Tibetskoy Ekspedisii 1889-1890 gg. (1889-1890 Yıllar Arası Tibet Seyahatının Çalışmaları), Pod Naçalom M. V. Pevsova, İzdaniye Russkago Geografiçeskago Obşestva, I. Bölüm, SPb., 1895.

Trudı Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Arheologiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğunun Arkeoloji Bölümünün Doğu Çalışmaları), I. Bölüm, Sensor N. Ahmatov, SPb., 1855.

TUHTAMETOV, T. G., Rossiya i Hiva v konse XIX. Naçale XX. Veka (XIX. Yüzyılın Sonunda ve XX. yüzyılın başında Rusya ve Hive), İzd. Nauka, Moskva, 1969.

TUNCER, Baykara, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., I. Baskı, Ankara, 2001.

TÜLBASIYEVA, L., Kazakların Yaşam Estetiği, TTK, Ankara, 2004.

_____, **Rossiya i Angliya v Sredney Azii** (Rusya ve İngiltere Orta Asya'da), Spb., 1875.

_____, **Turkistanskiy Albom** (Türkistan Albümü), 1871-1872.

Türkler, C. 8, Ankara, 2002.

Turkestanskiy Sbornik Soçineniy i Statey (Türkistan Hakkında Derleme ve Makaleler), Otnosyaşiyssya k Sredney Azii i Turkistanskomu Krayu v Osobennosti, Sostavlennıy po Poruçeniyu K. P. Kaufmana, V. İ. Mejovım k (Turkistanskomu Sborniku), C. I-III, SPb., 1818-1888.

UALİHANOV, Ş., Tandamalı, (Seçmeler), İzd. Jazuşı, Almatı, 1985.

UÇAR, F., **Dış Türkler. Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı Orta Asya, Türk-
lüğünün Tarihsel ve Kültürel Yapısı**, Fark Yay., Ankara, 2007.

VALİHANOV, Ç. Ç., **Sobraniye Soçineniy** (Toplu Eserleri), C. I-V, Almatı, 1984-
1985.

VALİHANOV, Ç. Ş., **Şığarmalar Jinağı** (Tüm Eserler), II, Almatı, 1985.

VAMBERY, A., **Puteşestviye po Sredney Azii** (Orta Asya'ya Seyahat), SPb., 1865.

_____, **Oçerki Sredney Azii. Dopolneniye k "Puteşestviyu po Sredney
Azii"** (Orta Asya Tasviri. "Orta Asya Seyahatı" Eserine İlave), Moskva, 1868.

_____, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Haz. N. A. Özalp, 1. Baskı,
İstanbul, 1993.

VENÜKOV, M., **Opıt Voyennago Obozreniya Russkih Granis v Azii** (Asya'da
Rus Sınırların Askeri Deneyimin Bakışı), Spb., 1873.

_____, **Spisok Russkih Puteşevstvennikov po Azii so Vremeni Zanyatiya
Amura i Semereçya**(Yedisu ve Amur Fethinden Sonra Asya'ya Giden Rus
Seyyahları), Moskva, 1854-1880.

VENÜKOV, M. İ., **Zametki o Stepnih Pohodahv Srednyuyu Aziyu** (Orta Asya
Bozkır Seyahatından Notlar), Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po
Vısoçayşemu Poveleniyu, Glavnıy Redaktor General Mayor, Lavrentyev, C.
XVI, Noyabr, № 12, SPb., 1860, s. 259-298.

_____, **Materialı Dlya Voennago Obozreniya Russkih Granis v Azii**
(Rusyanın Asya'daki sınırları ile İlgili Askeri Tasvir İçin Materyalleri), Şestoy
Uçastok: Uryaihayskiy ili Altae-Sayanskiy, Voyenniy Sbornik İzdavayemiy po

Visočayşemu Poveleniyu, Glavniy Redaktor Polkovnik Lavrentyev, God Pyatnadsatiy, C. 87, Sentyabr, № 9, SPb., 1872, s. 5-25.

VESELOVSKIY, N. İ., **Kirgizskiy Raskaz o Russkih Zavoyevaniyah v Turkestanskom Kraye** (Turkistan Bölgesinde Rus Fetihleri Hakkında Kırgız Öyküsü), SPb., 1894.

Vestnik İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Belleten), Red. A. Krayevskiy, I. Bölüm, II. Kitap, SPb., 1851.

Vestnik İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Belleten), Red. A. A. Krayevskiy, 3. Bölüm, VI. Kitap, SPb., 1851.

Vestnik İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Belleten), Red. V. A. Milütün, 4. Bölüm, II. Kitap, SPb., 1852.

Vestnik İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva (Rus İmparatorluğun Coğrafi Cemiyeti Belleten), Red. O. Ternera, 28. Bölüm, SPb., 1860.

VİNKLER, P., **Orujiye** (Silahlar), SPb., 1894.

Vnutrennyaya Kirgzskaya Orda, Kratkiy Statistiçeskiy Oçerk (İç Kırgız Orda'sı, Kısa İstatistik Tasvir), Astrahan, 1891.

YEVSTİGNEYEV, A., “Kumanı/Kunı: Kto Oni?”, **Obşestvo, Sreda, Razvitiye, SNİT “Asterion”**, N 2 (19)' 11, SPb., 2011, s. 91-97.

YEFREMOV, F. S., **Stranstvovaniye Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii, i Vozvraşeniye Yego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu** (Filip Yefremovun Kırgız Bozkırına, Buhara, Hive, Tibet ve Hindistan'a Seyahat, ve İngiltere'den Rusya'ya Dönüşü), İzd. Universitetskaya Tipografiya, Kazan, 1811.

YİĞİT, A., "Kazakistan'ın Değişen Etnik Yapısı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Elazığ, 2001, s. 1-15.

YAÇMİN, N. A., **Kirgiz Kaysaskiye Stepi i ih Jiteli** (Kırgız-Kaysak Bozkırları ve Yerel Halkı), SPb., 1845.

YADRİNSEV, N. M., **Sibirskiye İnorodı** (Sibiryada Yabancılar), SPb., 1891.

_____, **Vospominaniya o Ç. Valihanove** (Ç. Valihanov Hatıraları), SPb., 1904.

_____, **Sbornik. Sobraniye Nauçnih i Literaturnih Statey o Sibiri i Aziatskom Vostoke** (Mecmua. Asya Doğusu Hakkında Edebi ve Bilimsel Makaleler), SPb., 1885, s. 145.

YALÇINKAYA, A., **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan**, Lalelzar Kitabevi, Ankara, 2006.

Zapiski Vostochnago Otdeleniya İmperatorskago Ruskago Arheologičeskago Obşestva (Rus İmparatorluğunun Doğu Arkeoloji Bölümün Notları), İzdavayemy pod Redaksiyeyu Barona V. R. Rozena, C. I, SPb., 1886.

ZAVALİŞİN, İ., **Opisaniye Zapadnoy Sibiri** (Batı Sibirya'nın Tasviri), Moskva, 1862.

ZAYSEV, V. N., **İstoriya 4'go Turkestanskago Lineynago Bataliona, s Kartoy, Za Period s 1771 po 1882 God, Kak Material k Opisanıyu Dvıjenıya Russkih v Srednüyü Aziyu** (1771'den 1822 Yılına Kadar Türkistan 4'cü Hat Taburun Tarihi, Harita ile. Rusların Orta Asya'ya Seferleri İçin Tasvir Materyalleri), Taşkent, 1882.

ZELAND, N., **Kaşgariya i Perevalı Tyan-Şanya, Puteviya Zapiski**, (Kashgar ve Tyan-Shan Geçitleri, Seyahat Notları), Tipog. Okruj. Ştaba, Omsk, 1888.

_____, **Kirgizi. Etnologičeskiy Oçerk** (Kırgızlar. Etnolojik Tasvir), Omsk, 1885.

ZİMANOV, S., *Kazak Biyler Mahkemesi-Emsalsiz Adli Sistemdir*, Ankara, 2009.

ZIKOV, S., **Vodvoreniye Russkoy Vlasti v Sredney Azii** (Orta Asya'ya Rus İktidarının Uygulaması), Vyyennıy Sbornik İzdavayemyı po Vısoçayşemu Povelenıyu, Glavnıy Redaktor General Leytenant Menkov, God Odinadsatıy, Avgust, № 8, SPb., 1868, s. 245-276.

İnternet Kaynakları

http://www.turkcebilgi.com/turan_taktigi, Erişim: 15.12.1015.

ÖZET

Halida Devrişeva, “*Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*”.

Bu çalışma, XIX. asır boyunca Kazak bozkırlarına seyahat eden ve çoğunluğu Rus uyruklu asker, diplomat, bilimadamı, misyoner ve bürokratin bölge hakkında tutmuş oldukları rapor, günlük, gezi notu, istatistik vb. belgeler ışığında, söz konusu dönemde Kazakların sosyal, kültürel ve iktisadi hayatını irdelemektedir. Çalışma kapsamında ele alınan seyahat notları, tüm yönleriyle incelenip mukayese edilmiştir. Yazılan satırlara seyyahların bölgeye geliş amaçları, hangi sosyal ve mesleki sınıfa mensup oldukları, dünya görüşleri ve bölge insanına karşı besledikleri duygu ve düşünceler inceden inceye tesir etmiştir. Bu sebeple zaman zaman sübjektif bakış açıları, önyargılı tasvirler ve art niyetli düşünceler dikkati çekmektedir. Bu nedenle aktarılan bilginin kaynağını ve doğruluğunu sıkı bir şekilde tenkit ve tetkik etme zorunluluğu doğmuştur. Seyyahların aktarmış olduğu bazı bilgiler son derece mühim ve başka yerde benzerine rastlanamayacak derecede orijinal bilgilerdir. Zira konar-göçer bir toplum olan Kazakların gündelik hayatına inmeyi amaç edindiğimiz bu çalışma çerçevesinde onları en yakından gözlemleme fırsatı bulan ve aralarında zaman geçiren bu kimselerin bize aktardıkları bilgiler başka hiçbir kaynağın sahip olamayacağı derecede mühim ayrıntılar içermektedir.

XIX. asır, Orta Asya bozkırında yaşamını idame ettiren diğer halklar gibi Kazaklar açısından da mühim değişimlerin yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. Yüzyıllardan beri kendi topraklarında özgür bir biçimde gelenek ve göreneklerini sürdüren, içtimai hayatları ve hukuki yapıları kadim geleneklerle şekillenmiş bu toplum artık, diline ve kültürüne yabancı olduğu devasa bir askeri güç tarafından zapturapt altına

alınmak istenecek, onların bu yeni sisteme adapte edilmek istenmesinin sancıları hayatın her alanında derinden hissedilecektir. Rusların Kazak topraklarında yürüttükleri işgal ve kolonizasyon faaliyetleri oldukça kapsamlı, organize bir harekât olmakla birlikte, bilhassa bu iş üzerine uzmanlaşmış kişiler tarafından tatbik edilmiştir. Bu amaçla ilk iş olarak yöre halkının yaşam tarzının bir müstemleke toplumu gibi dizayn edilmesi, hayvancılıkla uğraşan ve kontrol altına alınması güç olan ahalinin konar-göçerlikten yerleşik düzene geçirilmesi amaçlanmıştır. Rus idareciler tarafından toplumunun iç dinamikleriyle oynanması ardından asırlardır topraklarında özgürce dolaşan Kazaklar bu coğrafyada adeta istenmeyen bir misafir konumuna düşmüşler, aciz ve muhtaç hale gelmişlerdir.

Çalışmamız esnasında inceleme ve tetkik etme fırsatı bulduğumuz seyahatnamelerin asıl amacı her ne kadar bozkır toplumunun kültürel ve sosyolojik açıdan DNA'sına inmek ve bu şifreler vasıtasıyla onları sevk ve idare etmek olsa da, bu faaliyetlerin tarih ilmine yaptığı katkıyı görmezden gelemeyiz. Her ne amaçla olursa olsun, Kazak bozkırlarına seyahat eden bir seyyah, yazdığı satırlarda onların gündelik yaşamına, örf ve adetlerine, fiziki ve psikolojik durumlarına değinmekten kendini alamamıştır. Burada asıl önemi olan konu onların bölgeye geliş amacını ve bölge insanı üzerindeki duygu ve düşüncelerini bir kenara bırakarak verilen bilginin doğruluğunu tespit etmek ve bunu okuyucu ile paylaşmaktır. Şüphesiz her seyyah kendi amacı, misyonu ve kişisel merakı nispetince bilgi depolamıştır. Bu nedenle seyahatnamelerin de kendi içinde farklılık arz ettikleri görülmekte ve buna göre tasnif edilmeleri gerekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Seyahatname, Seyyah, Asya, Kazak, Kültür, Tarih.

ABSTRACT

Halida Devrişeva, “*Social and Cultural Life in Kazakhs in 19th century According to the Travel writings*”.

This study analyzes the social, cultural and economic life of the Kazakhs throughout the 19th century, under the light of documents such as reports, diaries, travel notes and statistics kept on the region by foreign soldiers, diplomats, scientists, missionaries and bureaucrats travelling to Kazakh steppes in the period in question. Travelling notes studies within the scope of the research were analyzed and compared in every aspect. The lines written were affected in depth by the purposes of the travelers for coming to the region, the social and occupational class they belong to, their world perspectives as well as the feelings and thoughts they have for the people of the region. Therefore, subjective perspectives, biased depictions and malevolent thoughts strike the attention at times. That is why, the obligation to strictly criticize and analyze the source and accuracy of the information transmitted occurred. Some of the information provided by the travelers is extremely important and uniquely original that can have no match. The information provided to us by the people that had the chance to observe and spend time with the Kazakhs, who are migrant settler communities and whose daily lives we aim to dwell into within the framework of this study, include extremely important details that no other source can have.

18th century was the period, in which significant changes take place for Kazakhs as for the other communities that continued their lives in the Central Asia steppes. Maintaining their traditions and customs freely in their own lands throughout many centuries, this society, whose social lives and legal structures were shaped

by ancient traditions, would be tried to disciplined by a gigantic military power that they are foreign to its language and culture, and thus the throes of attempting to adapt them to this new system will be felt in every aspect of their lives in depth. The occupation and colonization activities the Russians led in Kazakh lands were comprehensive and organized activity, and were performed especially by the persons who are experts on this job. With this purpose, it was primarily aimed to design the life style of the locals and to have the community, who is dealing with husbandry and hard to control, to be transferred from being migrants to permanent settlement. Wandering freely in their lands for many centuries after the Russian administrators played with the inner dynamics of the society, Kazakhs turned into unwanted guests in this geography and became helpless and needy.

We cannot overlook the contribution the travel writings, which we had a chance to study and analyze during our research, made in the science of history. Regardless of whatever reason, a traveler travelling to Kazakh steppes could not help but mention the daily lives, customs and traditions as well as the physical and psychological conditions of them. The real important issue here is to determine the accuracy of the information by leaving aside their purpose of coming here and their emotions and thought on the people of the region and to share it with the readers. Undoubtedly, every traveler stored information on the basis of his own purpose, mission and personal interest. Therefore, it is seen that these travel writings differ among themselves and thus they need to be arranged accordingly.

Key Words: Travel writing, Traveler, Asia, Kazakh, Culture, History.

SÖZLÜK

A

<i>Ahun</i>	Hoca
<i>Ak kemik</i>	Han ve Sultanlara mahsus bir terim
<i>Aksakal</i>	Aul ağası
<i>Akın</i>	Şarkı söyleyen kişi
<i>Alakan</i>	Avuç
<i>Albastı</i>	Kötü Ruh
<i>Armyaçına</i>	Deve yününden yapılan kalın kumaş
<i>Arvah</i>	Ruh
<i>Aturman</i>	Bayram ve düğünlerde at üzerine örtülen kadife örtü
<i>Aul</i>	Kazaklarda köy
<i>Auliye</i>	Kutsal
<i>Aymak</i>	Bölge
<i>Ayıp</i>	Ceza türü

B

<i>Baksı</i>	Şaman, Büyücü
<i>Bata</i>	Nasiyat, Dua
<i>Batır</i>	Kahraman
<i>Bay</i>	Zengin Kazak
<i>Baranta</i>	Hayvan hırsızlığı
<i>Baybişe</i>	Kazaklar'da ilk eşin ismi
<i>Bayguş</i>	Fakir
<i>Beşmet</i>	Ceket
<i>Beşparmak</i>	Et yemeği
<i>Bet Aşar</i>	Gelinin yüz açma geleneği
<i>Biy</i>	Hakim
<i>Boza</i>	Buğdaydan yapılan içecek
<i>Buurdak</i>	Sap
<i>Botka</i>	Darıdan yapılan yemek çeşidi

<i>Buyda pışak</i>	Bıçak
<i>Byaz</i>	Kalın pamuk bezi (Arap kelimesi)

C

<i>Cüz</i>	Orda
<i>Çakır</i>	Uzunluk mesafe adı
<i>Çekan</i>	Silah olarak kullanılan küçük saplı balta
<i>Çiy</i>	Kamış
<i>Çuda</i>	Deve tüyü
<i>Çupurtma</i>	Süslenmiş İpler

D

<i>Dambal</i>	Pantolon
<i>Dombra</i>	İki telli müzik aleti
<i>Dunguz</i>	Domuz

F

<i>Falça</i>	Falcı
<i>Funt</i>	0,453 g. Eşit, birçok Avrupa ülkelerinde ağırlık ölçü birimidir

I

<i>Itak</i>	Çizme
<i>Iş</i>	İç

İ

<i>İnçi</i>	Bağışlamak
<i>İginçi</i>	İşçi
<i>İrimçik</i>	Koyun sütünden yapılan çökelek
<i>İrtegçi</i>	Masal anlatan kişi
<i>İsebçi</i>	Sayıcı
<i>İşek taş</i>	Nazar taşı
<i>İt</i>	Köpek

<i>İt-köylek</i>	Kazak çocuklarına ebeleri tarafından giydirilen ilk gömlek
<i>İt-sigak</i>	Köpek bitkisi

J

<i>Jak</i>	Yay
<i>Jakşı</i>	İyi
<i>Jaman</i>	Kötü
<i>Jarğı</i>	Hukuk
<i>Javlık</i>	Başörtü
<i>Jaynamaz</i>	Seccade
<i>Jeke auız</i>	Uzun Bıçak
<i>Jelauşuk</i>	İyileştirme şekli
<i>Jense</i>	Kolluk
<i>Jeyde</i>	Tunik
<i>Jiek</i>	Örülmüş yün parçası
<i>Jilav</i>	Ağıt
<i>Jir</i>	Rapsodi türü sanatı
<i>Jılan</i>	Yılan
<i>Jılkı</i>	Kısrak
<i>Jok</i>	Yok
<i>Jolbars</i>	Pars
<i>Jolım üy</i>	Çadır türü
<i>Jumbak</i>	Bulmaca
<i>Jut</i>	Açlık, Kıtlık

K

<i>Kaim</i>	Atış
<i>Kalta</i>	Kemer
<i>Kalım</i>	Başlık para
<i>Kap</i>	Kırılmayan eşyalar için çuval türü
<i>Kara kemik</i>	Halktan birisi
<i>Kanjar</i>	Hançer

<i>Kebeje</i>	Orta boylu sandık
<i>Kerege</i>	Teskere
<i>Kese</i>	Büyük kap
<i>Kibitka</i>	Çadır
<i>Kiçi</i>	Küçük
<i>Kimeşek</i>	Bayan başörtüsü
<i>Kindik şeşe</i>	Ebe
<i>Kobız</i>	Müzik aleti
<i>Konağası</i>	Birisinin şerefine kesilen koyun
<i>Kopeyka</i>	Kuruş
<i>Koz-keç</i>	Akbaba tüyü
<i>Koy</i>	Koyun
<i>Koya</i>	Kemer
<i>Köylek</i>	Gömlek
<i>Kımız</i>	Kısırak sütünden yapılan içecek
<i>Kun</i>	Ceza türü
<i>Kuramsak</i>	Okluk
<i>Kurke</i>	Çadır adı
<i>Kurut</i>	Koyun sütünden yapılan kurutulmuş yogurt

L

<i>Lu</i>	Ejderha
-----------	---------

M

<i>Madjran</i>	Madalyon
<i>Magomettan</i>	Müslüman
<i>Makal</i>	Atasöz
<i>Mazar</i>	Mezar
<i>Molla</i>	Mezarlık
<i>Mektep</i>	Okul

N

Nagayka

Kamçı

Nayza

Mızrak

O

Ojau

Ağaçtan yapılmış kepçe

P

Piçin

Maymun

Pud

16, 38 kiloya eşit Rus ağırlık birimi

R

Rım

Batıl inanç

Ru

Boy

Rubl

Rus para birimi

S

Sajen

2.13 metrelikölçü birimi

Saksaul

Bozkırda büyüyen çalı

Saukele

Gelinlerin taktığı özel şapka

Saumal

Suyla karıştırılmış kımız

Saydak

Okluk

Selebe

Kılıç

Sıçkan

Fare

Soğım

Kış için hayvan kesimi

Sorpa

Et suyu

Step

Bozkır

Suil

Sopa

Susa

Fars ipek ve yarı ipek çizgili kumaş

Süyek

Kemik

Stanitsa

Kossaklarda köy

Sığır

İnek

Ş

Şalbar Pantolon

T

Takıya Takke

Tamga Damga

Tavuk Tauk

Tegene Çanak

Tezek Hayvan gübresinden yapılan yakıt

Tokal Küçük Eş

Tumar Nüsha

Torsık Matara

Tuğuşkan Tavşan

Tuurlık Keçe

Türe Hanların akrabalarına denirdi

U

Ulen Şarkı

Ulu Büyük

Ulus Toplum

Uruk Boy

Uyezd Kaza

Ü

Ükrük Sopa

Üy Ev

Yüzük Çadırın üst kısmın kapatılmasında kullanılan keçe

V

Versta 1.067 metre uzunluğunda Rus ölçüsü

Volost Vilayet

Vıboyka Ağırtilmiş beyaz pamuk bezi

Y

Yufta

Büyük baş hayvan derisinden işlenmiş yumuşak deri çeşidi

Z

Zerger

Gümüşcü

